

*M*aterialni Svet otroštva

Vanja Huzjan

Kraj (občina):

Ljubljana

Datum:

pred 2. svet. vojno

Mirjam Novy. (= Lili Novy)

Vanja Huzjan

*M*aterialni
*S*vet otroštva

Založba ZRC

Ethnologica – Dissertationes 9

Urednica zbirke
Uredniški odbor

Ingrid Slavec Gradišnik
Saša Babič, Barbara Ivančič Kutin, Dan Podjed,
Saša Poljak Istenič

Vanja Huzjan
Materialni svet otroštva

Uredila
Recenzentki
Jezikovni pregled
Prevod

Ingrid Slavec Gradišnik
Mateja Habinc, Mirjam Milharčič Hladnik
Ingrid Slavec Gradišnik
Bojan Keevill

Oblikovna zasnova
Prelom

Monika Klobčar
Nina Semolič

Izdajatelj
Zanj

ZRC SAZU Inštitut za slovensko narodopisje
Ingrid Slavec Gradišnik

Založnik
Za založnika
Glavni urednik

Založba ZRC, ZRC SAZU
Oto Luthar
Aleš Pogačnik

Tisk
Naklada

Birografika Bori, d. o. o.
300

Izid knjige je omogočila
Fotografija na ovitku

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS.
Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno
antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Prva izdaja, prvi natis. / Prva e-izdaja.
Ljubljana 2023

Za prosto dostopno spletno različico prve e-izdaje
veljajo določila mednarodne licence Creative Commons CC
BY-NC-ND 4.0: <https://doi.org/10.3986/9789610507314>

Raziskava je bila opravljena s finančno podporo Javne agencije
za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v okviru
raziskovalnega programa *Etnološke, antropološke in
folkloristične raziskave vsakdanjika* (P6-0088).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

39(497.4Ljubljana)"1900/1941"
316.728-053.2(497.4Ljubljana)"1900/1941"

HUZJAN, Vanja

Materialni svet otroštva / Vanja Huzjan ; [prevod Bojan Keevill]. - 1.
izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2023. - (Ethnologica
- Dissertationes / Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, ISSN
2232-3090 ; 9)

ISBN 978-961-05-0730-7
COBISS.SI-ID 147465987

COBISS.SI-ID 147533315
ISBN 978-961-05-0731-4 (PDF)

Vanja Huzjan

*M*aterialni
*S*vet otroštva

Ljubljana 2023

Vsebina

Uvod	7
Materialni svet	11
Otroštvo: sinhroni vidik	21
Otroštvo: diahroni vidik	29
Snovni svet otroških let	43
Kapitalizem in patriarhat	46
Prehodni čas – proces modernizacije	52
Ljubljana se prebuja	55
Oblikovanje ljubljanskih družin	64
Prehranska kultura	87
Oblačilni videz	104
Stanovanjska kultura	126
Majhen homo ludens	152
Sklep	169
Reference	173
The Material World of Childhood	203

Uvod

Mlada »pastirica« na naslovni fotografiji je Mirjam Novy iz Ljubljane. Pred 2. svetovno vojno jo je portretiral izučen fotograf. Ime, kraj in čas fotografiranja so znani zaradi pripisa k fotografiji. Čeprav je med Mirjam in Lili Novy narisana enačaj, vemo, da deklica ne more biti Lili Novy, ki je bila v času nastanka fotografije stara med 40 in 50 let. Deklica je oblečena v praznjo oblekico, okoli vratu ji visi ogrlica, okoli zapestja zapestnica. Na glavi ima damski klobuk, pod njim je otroški obrazek z bubi frizuro. Noge so pokrite z žabicami in obuta je v umetelne dvobarvne gležnarje. Sedi na psičku na kolesih in obkrožena je s številnimi plišastimi živalmi. Pozira v meščanskem stanovanju, ne v fotografskem ateljeju, saj je v ozadju pisalna miza in ne studijsko ozadje, kakor je bilo tedaj v navadi.

Materialni svet, ki ga kaže fotografija, je razkošen. Za oblačilni videz deklice so najverjetneje poskrbeli znani ljubljanski čevljar, modistka, šivilja in zlatar. Igrače so bile najbrž kupljene v eni od ljubljanskih trgovin ali kataloško naročene iz tujine. Deklico so že od rojstva spremljali prestižni predmeti in njihova uporabna ali simbolna vrednost, zato se je, drugače kakor njeni vrstniki na podeželju, lahko zgolj igrala pastirico. Zdi se, da je vajena fotografskega aparata in večša poziranja v vsakršnih okoliščinah. Tedanji priročniki o vzgoji nam prišepetujejo nauke, ki jih je morda sama na tihem skušala preslišati. Fotografski portret priča o gmotnem položaju dekličinih staršev in o reprezentativni vlogi, ki jo je med obema svetovnima vojnama imel otrok v meščanski družini. S pripovedmi tedaj živečih ljudi lahko fotografski portret postane živa podoba. A pojdemo počasi in zlagoma.

Pripovedi, priročniško in fotografsko gradivo predstavljajo skelet knjige, ki jo držite v rokah. Mišice, ki povezujejo kosti v čvrsto celoto, so izsledki že opravljenih in lastne etnološke raziskave sestavin prehranske, oblačilne, bivalne in igralne kulture majhnih otrok v Ljubljani in na njenem obrobju od začetka 20. stoletja do 2. svetovne vojne. V prvem delu sta najprej opredeljena osnovna koncepta raziskave, tj. materialni svet in otroštvo, in preplet njunih razmerij, nato so orisani čas in prostor ter socialno-ekonomski kontekst študije. V drugem delu je predstavljena etnološka raziskava, ki je skušala odgovoriti na vprašanje, katere oz. kakšne so bile gmotne razmere, v katerih so živeli otroci v Ljubljani in njeni okolici v omenjenem času oziroma, širše, kateri, kakšen materialni svet jih je obdajal in kako jih je sooblikoval.

Zakaj je to zanimivo? Sestavine materialne kulture so socializacijski pripomočki, saj posredujejo otrokom niz funkcionalnih, a ne nujno neškodljivih, kulturnih norm in vrednot ter podpirajo proces spoznavanja družbenih struktur. So temelj vzgojnih (socializacijskih, inkulturacijskih) praks oz. so, v širšem okviru, utelešenje diskurzivnih praks. Izoblikovanost, razporeditev, raba itn. sestavin materialne kulture sporočajo družbeno zgrajene predstave in kulturna prepričanja ter sodbe odraslih o otroku in otroštvu, zato lahko preučevanje sestavin materialne kulture otrok prispeva dovolj dober repozitorij

vzgojnih praks (Calvert 1992), torej načinov, kako so otroci socializirani v produkcijsko polje svojih kultur in v svojo identiteto v danih družbenih razmerjih (moči).

Raziskava je bila zasnovana etnološko. Etnologija je zgodovinska in primerjalna veda, ki raziskuje vsakdanje načine življenja in kulturo različnih družbenih skupin. Predmet njenega zanimanja so raznovrstne sestavine kulture in raznovrstni kulturni pojavi. Materialna ali snovna kultura v t. i. etnološki sistematiki kot rudimentarnem tematskem pripomočku zajema gospodarsko dejavnost, prehransko, bivalno in oblačilno kulturo ter transportna in komunikacijska sredstva. Zadnji temeljit pregled etnološkega preučevanja materialne kulture na Slovenskem je predstavila Maja Godina Golija v knjigi *Govorica predmetov* (2021: 28–59) in z njim razgrnila zgodovinske premene v epistemologije vede.¹ V grobem raziskovanje materialne kulture obravnava razmerje med človekom in predmetom, v tej knjigi med majhnimi otroki in življenjsko nujnimi sestavinami predmetnega sveta. V raziskavi sem se opirala na temeljni podmeni, in sicer, da so predmeti pomembni pričevalci preteklosti,² ker materializirajo delovanja in pomen, ter da vzgoja majhnih otrok gradi družbo in kulturo v njenih temeljih.

Strniti ju je mogoče v eno samo poved: kulturo in družbo ustvarjamo z ustvarjanjem otrok, ki jih socializiramo z izdelovanjem, rabo in porabo stvari ali njihovim umanjkanjem.

Sestavine materialne kulture so temeljne za preučevanje vsakršne kulture: brez teh snovnih izrazov družbeni odnosi in kulturne vrednosti nimajo materialne realnosti, ki učinkuje. Poleg geografskega okolja jih določajo predvsem gospodarska in družbeno-politična razmerja, hkrati pa so njihova manifestacija, materializirana družbena praksa. Tako je tudi skrb za kakovost otrokovega bivanja v hiši/stanovanju ali zunaj nje, skrb za dojenje/zalivanje in hranjenje, skrb za nego telesa, previjanje in preoblačenje podvržena ekonomskim, političnim in socialnim razmeram. V prvi polovici 20. stoletja do 2. svetovne vojne so v Ljubljani in okolici na kulturne pojave in prakse vplivali deagrarizacija in z njo povezana urbanizacija, vojni čas, sprememba državne ureditve, razcvet srednje družbene plasti, število družinskih članov, razmerje med spoloma in medgeneracijsko razmerje ter splošna modernizacija družbe s tehnološkimi novostmi. Kljub pastem abstrakcije resničnosti naj velja naslednja primerjava, ki ponazarja gospodarski in socialni vpliv na materialno kulturo. Otroci tedaj večinskega prebivalstva na vasi so bili bolj ali manj lačni, redko umiti, slabo oblečeni in tudi duševno zanemarjeni. Nasprotno je bil otrok statusni simbol meščanske družine in zato je bila skrb za njegove materialne potrebe in »pravilno« vzgojo neprimerno večja. Na primer: če je bila kmečkemu otroku narava velikokrat edina igrača, so starši v meščanskih družinah naročali igrače pri vedno podjetnejših tujih izdelovalcih igrač.

Podobe otroštva so temeljne podmene ali pojmovanja odraslih o otrocih in hkrati dejavniki, ki vplivajo na njihovo življenje. Vključujejo npr. prepričanja o obstoju vrojenih nagnjenj, občutljivosti na zunanje vplive, o mejah človekove prilagodljivosti, posebni teži

¹ Več o tem Slavec Gradišnik 2000.

² Vsak predmet lahko deluje »kot obeležje, oznaka za svoj izvor, svojo uporabo, svojega lastnika itn. Vendar pa dejstvo, da stvar lahko označuje dogodke, povezane z njenim nastankom, ne pomeni, da ima stvar sama časovne atribute: te imajo lahko le dogodki, pri katerih je bila udeležena. Stvari nimajo datumov, vendar gredo v svojem razvoju kot stvari skozi stopnje, tako da so nove, stare itn.« (Gell 2001: 152).

zgodnjih izkušenj, družbeni vlogi posameznika itn. Gre za podobe ali metafore, (začasne) kulturne zgradbe, ki se spreminjajo v zgodovini in v različnih kulturah. Prevladujejo v strokovnem in laičnem diskurzu o otrocih in otroštvu in so pogosto implicitne, zgolj nakazane. Izražene so v mitih, pregovorih, načinih nege in vzgoje otrok, izobraževalnih, zdravstvenih in socialnih politikah ter pravnem statusu otrok (Lamb in Hwang 1996). Večinoma v njih odseva politična korektnost določenega časa in prostora. Pregledi etnološkega preučevanja otroštva na Slovenskem (Ramšak 2007; Močnik Vogelnik 2016; Turk Niskač 2021) nam razgrnejo zgodovinske spremembe v družbeni zgradbi podobe otroka: od »pomajšnanega odraslega,« ki znanosti ne zanima, »nedolžnega divjaka,« ki postane objekt znanstvenega preučevanja, do otroka, ki ga štiti konvencija o otrokovih pravicah in postane »soudelženec v družbi«, sogovornik in zato subjekt znanstvenih raziskav. V zahodnem meščanskem svetu so v 20. stoletju popularne podobe otroka podobe nasmejanega otroka z igračkami, s hišnimi ljubljenci ali domačimi živalmi, nagega, posajenega na kahlico, pred torto, v odraslim šaljivih položajih itn. To je imaginarij srečnega otroštva (nedolžen, naraven, svoboden, zabaven in srčkan otrok), ki sta ga na samem začetku »stoletja otroka« (Key 1900) zavrnila Sigmund Freud (1995) in Melanie Klein (1998).

Otroštvo je torej družbeno konstruirana, zgodovinsko in kulturno spremenljiva, predvsem pa politična in etična kategorija (Moss 2011). Otroci pa so, prav nasprotno, univerzalna družbena manjšina, kar potrjujejo spoznanja zgodovinopisja, sociologije, etnologije in antropologije. Družbena skupina otrok se od odraslih ne loči le generacijsko, temveč tudi po obrobnosti, čim jo postavimo v celotno družbeno strukturo.³ Za obe družbeni skupini je značilna zapletena dinamika asimetričnih odnosov, kakor je to sicer značilnost razmerja med večino in manjšino. »Otroštvo je [...] huda doba vsakršnih pritiskov, manipulacij in represije,« je zapisal Andrej Inkret (1982: 8) v uvodu h knjigi *Prvotno besedilo življenja* Alenke Puhar. Stoletja dolgo je bil otrok zgolj člen v sorodstvenem in statusnem razmerju, sicer pa majhen odrasel človek, ki se od odraslih razločuje po svoji nesposobnosti oziroma neprimernosti za delo. Otroštvo je pomenilo obdobje neustreznosti, skoz katero je treba pohiteti. Prva preoblikovalka podobe otroštva in s tem materialnega sveta otrok na Slovenskem je bila druga generacija (izobraženega) meščanstva. Večina strokovnjakov za otroške zadeve je pripadala srednji plasti in njeni pripadniki so bili njihovi prvi poslušalci in bralci. Najbližje današnji podobi zahodnega otroštva je bilo otroštvo, ki so ga živeli otroci v modernih meščanskih družinah; ti v primerjavi z otroki revnega prebivalstva niso poznali ekonomskega izkoriščanja. Vedno pa je bil otrok podrejen svetu odraslih, normativnemu sistemu avtoritete staršev in skupnosti. Hierarhično razčlenjena in patriarhalna družba se je najvidneje pokazala prav v gmotnih razmerah in družinskih razmerjih (moči).

Kulturo otroštva je zarisovalo kulturno obzorje staršev oz. drugega socializacijskega osebja. Razlikovalo se je na ravni intimnih prepričanj, ki so jih krojile različne družbene identitete. V Ljubljani so živeli večinoma meščani in delavci, v njeni okolici pa kmeti in

³ Raziskave otrok so, tako kot raziskave obmejnih območij, bistvene za razumevanje vsake družbe. Pogled v kulturne vzorce obrobne družbene skupine, tj. tiste, ki nima družbene moči, razgrinja delovanje družbe kot celote.

polkmeti. V kmečki družini so bili otroci predvsem samoumeven vir zastojnske delovne sile in vir varnega staranja, zagotavljali so torej preživetje staršev, ko ostarijo. Otroštvo je bilo kratko in je v najboljšem primeru trajalo deset let, ko so otroci že morali sami poskrbeti za svojo eksistenco (pastirji, pestrne itn.). Kmečka družina otroka ni razumela kot posameznika, temveč kot del celote: lastnega imena mu niso izbrali starši, temveč je bil s krstnim imenom interpeliran v občestvo (Žagar 1997). V tem obdobju je nastajajoče ljubljansko meščanstvo povsem drugače poveličevalo družino in otroka kot osebo, ki bistveno določa kategorijo družine. V meščanski bidermajerski družini je vzniknil Otrok kot individualno bitje, ki mu je lastno posebno obdobje v človeškem razvoju, tj. otroštvo. Otrok s podeželja je bil »'obdan' z družino, nikoli ni bil sam, pa vendar se z njim niso ukvarjali, vsaj ne v smislu pestovanja, ljubkovanja ali igranja« (Žagar 1997: 10). Podobno zapuščen je bil otrok na novo priseljenih delavskih družin v predmestjih, toda otroštvu kmečkega in primestnega otroka sta bili bistveno drugačni: otrok na vasi zaradi delovnih bremen skoraj ni imel časa za igro, njegov sovrstnik iz delavske družine pa je, skupaj s svojimi tovariši, razvil t. i. kulturo pohajkovanja.

Materialna kultura mlajših in starejših otrok je različna zaradi njihovih rastočih zmožnosti (Brookshaw 2009: 367). V raziskavi je tematizirano predvsem, a ne dosledno, zgodnje otroštvo, tj. čas od rojstva do vpisa v šolo oziroma do šestega ali sedmega leta, ko so nekateri otroci začeli delati in sami poskrbeti za svoje preživetje. Zakaj je ta čas človekove osebne/družbene zgodovine/zgodbe tako zanimiv, da je deležen raziskave? Zgodnje otroštvo je konstitutivno za razvijajočo se osebnost in zato na določeni ravni usodno, opredeljujoče. Izkušnje zgodnjega otroštva nas, navsezadnje, določajo v starševski vlogi: ko otroka »vzgajamo«, mu posredujemo vsakokratno družbeno/kulturno resničnost in hkrati izročamo svojo zgodbo (zgodovino), na temelju katere gradi svojo družbeno identiteto. V grobem bi lahko zapisali: to, kar smo, smo skoz svoje zgodnje otroštvo, oz. to, kar družba je, je skoz svojo zgodovino.⁴

Raziskava materialne kulture otrok prve polovice 20. stoletja v Ljubljani in okolici povezuje preteklost s sedanjim interpretativnim okoljem. Nemogoče je posegati v preteklost, ne da bi jo mazali z rokami tega trenutka in tega sveta. Raziskovalci preteklosti so neizogibno podvrženi »retrospektivni utvari« (Milharčič Hladnik 2015: 15, 19). Toda zavest o tem lahko pomaga. Raziskovalčev odnos do preteklosti je sestavni del odnosa do sveta, ki ga sicer živi. Ne le, da je interpretacija preteklosti obarvana s pričakovanji in predsodki, tak je že motiv za raziskavo preteklosti, kakor je bilo strnjeno zapisano: »Zanimanje za zgodovino vedno korenini v sedanjosti« (Slavec 1987: 70). Angel v filmu Wima Wendersa *Nebo nad Berlinom* (1987) navaja besede iz pisma Pavla Korinčanom: »Ko sem bil otrok, sem govoril kakor otrok, mislil kakor otrok, sodil kakor otrok. Ko pa sem postal mož, sem dal slovo temu, kar je otroškega.« Ali res? »Vsi odrasli so bili najprej otroci. (Toda le redki od njih se tega spominjajo.)« (Saint-Exupéry 2009: 5). Opraviti imamo z lastnim spominom in pozabo, ki se pritakneta k raziskovanju otroškega življenja.

⁴ Psihoseksualni razvoj predšolskega otroka, ki se dogaja v določenem družbenem okolju in ga ta opredeljuje, je temeljni in odločujoč za oblikovanje osebnosti odraslega, ki skupaj z drugimi tvori vsakokratno prihodnjo družbo. Zato je treba o zgodnjem otroštvu pisati veliko in še več.

Zvestoba otroka odraslemu in moč avtoritete, ki označujeta razmerje med odraslim in otrokom, lahko v spletu raznovrstnih izidov močno vplivata na graditev osebnosti in zatorej graditev vednosti. Otrok v nas, ki ga težko nadziramo, ker ga ne poznamo, je prej kakor ne ovira pri raziskovanju. Zavest o tem lahko pomaga predvsem v trenutkih, ko upamo, da z odraslega gledišča opazujemo in presojava otroštva preteklosti.

Preteklosti, ki naj bi jo odkrili, ni več, zato je ni mogoče v celoti obnoviti ali ponoviti. Vedno se srečujemo le z dosegljivimi ostanki, tistimi, ki so ostali v individualnem, kolektivnem in zgodovinskem spominu. S preteklostjo torej komuniciramo na temelju besedil, ne glede na to, ali so to priročniki, revijalni članki ali življenjske zgodbe, tj. besedila v običajnem pomenu besede, ali pa so to artefakti, slike, skulpture, fotografije, filmi, tj. besedila v smislu katerega koli sistema znakov. Dostop do preteklosti, do tedaj živeče materialne eksistence, je posredovan v preživelih znakovnih sledih tedanje družbe. Toda ti so »le skelet: med njimi so prazni prostori, ki jih je treba povezati in zapolniti« (Vodopivec 2012: 24) z diskurzi »spominjanja in [znanstvenega] razbiranja« (Vogrinc 2005: 140). Preteklost je produkt sedanjosti. Prepričljivost študije, razprave, raziskave itn. je odvisna od presojsnosti prikaza stvarnih dejstev in utemeljitve lastnih sodb. Zato je interpretacija raziskovalčeva »intelektualna odgovornost« (Vodopivec 2012).

Dognanja znanosti so vpeta v družbo, v episteme časa in niz političnih odločitev. V času pisanja knjige zaradi posledic lakote letno na svetu umre več kot pet milijonov otrok, mlajših od pet let.

Pisanje knjige je pogovor s ponotranjenimi objekti in zamišljenimi bralci, kar človeka opozarja, da na svetu ni sam. Zato se najprej zahvaljujem sogovornikom, ki so z menoj radi podelili svoje spomine na otroštvo. Nekaterih žal ni več med nami. Njihove pripovedi, ki so gradniki tega besedila, so trajen spomin nanje. Zahvaljujem se tudi prvim bralkam knjige, prof. dr. Maji Godini Golija, dr. Ingrid Slavec Gradišnik, izr. prof. dr. Mateji Habinc, izr. prof. dr. Mirjam Milharčič Hladnik in prof. dr. Marjetki Golež Kaučič za tehtne in dragocene pripombe k besedilu. Za podporo sem hvaležna družini in prijateljem. Knjigo posvečam svojima otrokoma.

*Materialni svet*⁵

Besedna zveza materialna kultura je sestavljena iz »materialnega« in »kulture.« Brez razumevanja obeh pojmov se ne moremo dokopati do opredelitve »materialne kulture.« Beseda materialnost pomeni snovnost. Snovni svet je sestavljen iz raznovrstnih predmetov oz. stvari ali reči. V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) je pet razlag na videz samoumevne besede predmet; za potrebe tega besedila sta pomembni dve: »kar obstaja neodvisno od človekove zavesti, mišljenja in je zaznavno s čuti, umom, zlasti kot celota kakih lastnosti,« predmet pa je tudi tisto, »kar je izdelano, narejeno za zadovoljevanje določenih potreb, opravljanje določene dejavnosti« (Fran). Predmetni svet torej obstaja neodvisno od

⁵ Skoraj nespremenjeno poglavje objave Huzjan 2021a.

naše zavesti, je pa hkrati že tudi kulturna sestavina, ker (si) ga je (zamislil) izdelal človek, je snovnost in tudi (že) kultura. To povezavo bolje osvetli beseda »stvar,« ki je nekaj, »kar je, obstaja ali se misli, da je, obstaja, in se pojmuje kot enota« (Fran). Stvar ali reč ne obstaja nujno neodvisno od spoznavajočega subjekta, je lahko zgolj zamišljena. Tako npr. britanski antropolog Daniel Miller (2010) uporablja besedo stvar (*stuff*), ko raziskuje načine družbene uporabe predmetov.

Kaj opazimo? Kultura je že vpeta v materialno, v snovno. Miller celo trdi, da »kultura izvira predvsem iz stvari« (2016: 84), ko zagovarja tezo, da nas stvari, s katerimi živimo, naredijo za bitja kulture. Protagonist kulturnega delovanja zanj ni človek, temveč stvar. Ugotavljamo, da je raziskovanje materialne razsežnosti kulture temeljno za razumevanje kulture sploh, ne glede na to, ali nas zanimajo družbena razmerja, produkcijski odnosi, jezik, čas, prostor, folklorne predstavitve itn. Človekovo mišljenje in ravnanje, človekovo delovanje potekajo v okviru materialnega in ustvarjajo dobrine in hkrati vrednotno-normativni sistem, ki uravnava družbo. Kultura je »človeško delovanje, ustvarjanje« in hkrati rezultat tega delovanja: »skupek dosežkov, vrednot človeške družbe« (Fran). Mnogostranost in vserezsežnost tega fenomena – posebej pa tudi zapletenost – dokazuje na desetine in desetine opredelitev, ki segajo od deskriptivne opredelitve Edwarda B. Tylorja (1994) do zrahljanega koncepta kulture Clifforda Geertza (2019 [1973]) in predlogov, da bi kulturo kot koncept kar opustili (Kuper 1999). Snovni svet in kultura sta vseobsegajoča pojma, ki predstavljata celoto človekovega delovanja.

Etnološka veda si je v svojem razvoju za analitični pripomoček pri raziskovanju kulture ustvarila t. i. etnološko sistematiko, v kateri danes vidimo sled deskriptivnih opredelitev kulture s posamičnimi kulturnimi sestavinami. Sodobno opredeljen predmet etnološkega raziskovanja je, grobo rečeno, vsakdanji način življenja skupine ljudi, ki ga časovno in prostorsko določa vsakokratna družbena struktura, ki ustvarja tudi kulturne sestavine. V etnološki sistematiki so te razporejene v duhovno, družbeno in materialno kulturo z zavedanjem, da je kulturne pojave treba preučevati »v življenjskem kontekstu, v povezavi z drugimi kulturnimi sestavinami in v razvojnem pogledu« (Slavec 1987: 69). V *Slovenskem etnološkem leksikonu* je materialna kultura opredeljena kot »človeška dejavnost in njeni dosežki na področju gospodarskih prizadevanj (v kmetijstvu, obrti, industriji, trgovini idr. pridobitnih dejavnostih), prehrane, bivališč oz. stavbarstva, oblačilne kulture, transportnih in komunikacijskih sredstev« (SEL 2004: 312). Antropološka opredelitev materialne kulture je širša. Nanaša se na vse fizične predmete članov katere koli kulture, ki so lahko zgolj uporabni ali, na drugi strani, skrajno ezoterični (Barfield 1998: 311). Etnologi uporabljajo poleg termina »materialna« ali »snovna kultura« še termin »gmotna kultura«. Koncept gmotne kulture je ožji od koncepta materialne ali snovne kulture, čeprav ta razlika večinoma ni v rabi. Beseda »gmotno« označuje »materialno osnovo za življenje« (Fran). Gmotna kultura je torej tisti del kulture, katere dejavnosti in dosežki predstavljajo življenjsko osnovo. Materialne potrebe za življenje so univerzalne, način njihove (ne)uresničitve pa je kulturno raznovrsten. Človeško bitje za svoj obstoj potrebuje primeren zrak, temperaturo, vodo, hrano, zaščito pred boleznijo ter poškodbami in zavetje pred zunanjo nevarnostjo (oblačila, bivališča). Vse naštetu mu omogočata pridobitna dejavnost in sodelujoča skupnost.

Nastanek predmetnega sveta je za spoznavajoči subjekt proces med *physis* in *mentis*, kakor ga je razvil angleški otroški psihoanalitik Donald Woods Winnicott (1953, 1991). V teorijo psihoseksualnega razvoja otrok je uvedel koncept »dovolj dobre matere«. »Dovolj dobra mati«, ki ni nujno otrokova mama (tj. katera koli prvotna oseba, ki otroka neguje (*handling*) in pestuje (*holding*)), se skuša od rojstva dejavno prilagoditi otrokovim potrebam. Kakor v razvoju narašča otrokova sposobnost, da dopušča raznovrstne frustracije, tako »dovolj dobra mati« postopoma popušča pri dejavni prilagoditvi otrokovim potrebam. Nepopolna prilagoditev matere otrokovim potrebam je za otroka frustracijska izkušnja, vendar bistvena. Prvotno iluzijo zlivanja notranjega in zunanjega (tudi materina dojka je za otroka prvotno del njega samega) zasenči prvo razočaranje in kazati se začnejo obrisi zunanjega sveta. Na tem mestu je zanemarjeno dejstvo, da kultura v posameznika vstopa že prenatalno – kot uravnavanje nosečnosti, izbiranje imena itn.

Otrok si v uteho ustvari »prehodni objekt«. Prehodni objekti (pojavi in predmeti) so otrokova prva lastna iznajdba; izumljeni niso naenkrat, temveč so rezultat procesa. Lahko so različni predmeti (palček, dudu, steklenička, plenička, blazina, odejica, plišasta žival itn.) ali ritualni pojavi (npr. brbljanje ali popevanje pred usnutjem). S prehodnim objektom otrok ni več tako močno odvisen od negujoče osebe. Prehodni objekt ima magično lastnost, da jo pričara in nasprotno, če ga otroku vzamemo, se počuti, kakor da je ni več. Prav zato otrok hoče nadzorovati prehodni objekt, svojo prvo ne-jaz posest.

»Prehodni pojavi in predmeti« naseljujejo »prehodno območje,« ki predstavlja otrokovo potovanje od subjektivnosti do objektivne resničnosti. Je območje med znotraj in zunaj človeškega bitja, kjer prvič vznikne simbol. Prehodni objekt je nadomestek za negujočo osebo in je hkrati ona sama. Tako kot hostija kristjanom simbolizira Kristusovo telo: za katolike je telo, za protestante je nadomestek, a obojim je simbol. V prehodnem območju prvega lastništva se torej poraja nevtralni prostor temeljne izkušnje varnosti, iz katerega vznikne simbolizem in z njim vir domišljjskega sveta.

Človeško bitje se torej od rojstva ukvarja s problemom razmerja med objektivnim in subjektivnim. Prehodno območje je otrokov prostor med prvotno ustvarjalnostjo in zaznavanjem zunanjega sveta, ki temelji na preskušanju resničnosti. Otrokovo izkušanje sveta poteka v modusu magičnega mišljenja vse dotlej, dokler se mu ne posreči uskladiti notranjega sveta z zunanjim, intersubjektivnim in predmetnim svetom, ki je vselej zgodovinski produkt družbeno-politične, ekonomske in kulturne dejavnosti. To prakticanje resničnosti zunanjega sveta, kulturnega okolja, je Pierre Bourdieu imenoval habituiranje. Jedro Bourdieujeve teorije socializacije je prav habituacija kot privajanje na red stvari. Vsakdanja rutina privede otroka do interakcije s sestavinami materialne kulture, ki ga obdaja. Ta proces Bourdieu imenuje teorija prakse: z rutiniziranim manipuliranjem s stvarmi človek nezavedno integrira kulturo, v katero je bil rojen. Stvari tvorijo njegovo kulturno okolje, ki ga integrira kot samoumevno. Sistem stvari z njihovim notranjim redom ga naredi takšnega kakršen je. To je njegov *habitus* (Bourdieu 1993).

Raziskovanje materialne kulture obravnava prav to: vsakokratno razmerje med predmetom (fizičnim) in človekom (miselnim). Kaj pa je tisto, kar naravni predmet loči od kulturnega predmeta v snovnem svetu? Človeško delo naravo spreminja v snovno kulturo,

v katere sestavinah se lahko ugleda: »Predmet dela je zategadelj upredmetenje človekovega generičnega življenja: vtem ko se človek podvaja ne samo intelektualno kot v zavesti, ampak ko se podvaja delovno, dejansko, in zategadelj opazuje samega sebe v nekem od sebe ustvarjenem svetu« (Marx 1979: 309). Materialni pogoji bivanja, tj. objektivne okoliščine, okoliščine, v katere se ljudje rodijo, znatno oblikujejo njihovo zavest oz. misel o njih in hkrati določajo njen nadaljnji razvoj.

Med ljudmi in predmeti je dialektično razmerje: ljudje ustvarjajo predmete in predmeti jih oblikujejo. Predmet morda obstaja sam zase, a za človeka obstaja z obliko, barvo, vonjem in tipnostjo. To eksistencialno izkušnjo je Iztok Geister zgostil v »Reističnem manifestu«: »Stvari so stvarne. Stvarnosti stvari se približamo tako, kot je. Kako pa stvar je? Stvar, to najprej opazimo, je tiho. Toda stvar vendar ima kaj povedati!« (Geister 1966: 5). Predmeti torej govorijo, vendar se ne gre pustiti zapeljati njihovi čarodejnosti. Gre za opozorilo na samoumevnost predmetnega sveta oziroma na tisto, kar britanski antropolog Daniel Miller imenuje »ponižnost stvari«: »Najučinkovitejši pa so [predmeti], kadar jih sploh ne gledamo, temveč zgolj sprejemamo [...], kar sem poimenoval ponižnost stvari« (Miller 2016: 80). Z znanstvenim delom želi stvarjem povrniti materialno navzočnost, ki so si jo pridobile že v starogrških časih (Aristotelov hilomorfizem).

Predmetni svet človeka je bil v središču etnoloških raziskav od samih začetkov oblikovanja vede, s čimer je povezan tudi razvoj muzeologije, ki je sprva predmete obravnavala in predstavljala kot označevalce različnih kultur. Raziskovanje predmeta se lahko lotimo na raznovrstne načine. »V 1. polovici 20. stoletja je bila v ospredju raziskav rekonstrukcija razvoja kulturnih sestavin, prispevala je predvsem tipološke zgodovinske in regionalne členitve ljudske materialne kulture« (SEL 2004: 312). Pri predmetu so torej lahko zanimive morfološke in razvojne, torej formalne značilnosti, na temelju katerih ga je mogoče klasificirati, postavljati/sestavljati tipologije in taksonomije. Njegovi prostorska porazdelitev in razširjenost sta najučinkoviteje predstavljeni kartografsko. Če je v središču zanimanja funkcija⁶ (namen) predmeta, je v ospredju raziskovanja razmerje med predmetom in človekom:

Od srede 20. stoletja so se obravnave materialne kulture v okviru raziskav načina življenja osredinile na ljudi kot ustvarjalce in porabnike materialnih dosežkov in dobrin, ki dokumentirajo splošne zgodovinske, družbene in simbolne razsežnosti kulture. Materialna kultura se odtelej raziskuje povezano z drugimi področji kulture. (SEL 2004: 312)

In tudi interdisciplinarno. Skupna znanstvena prizadevanja etnologov, antropologov, arheologov, sociologov, kulturologov, zgodovinarjev, geografov in drugih raziskovalcev materialne kulture prinašajo spoznanja, da sestavine materialne kulture:

- postvarjajo družbena (in tudi politična) ter ekonomska razmerja v skupnosti;
- izražajo življenjski slog (mišljenje in ravnanje) skupnosti;
- identificirajo skupnosti in jih hkrati ločujejo od drugih skupnosti;

⁶ Miller je opozoril na zmotno povezavo med pojmom funkcije in spet modnimi evolucionističnimi pojasnjevalnimi modeli v humanistiki. Če bi človekovo ravnanje določala funkcija prilagoditve okolju, potem bi obstajal »razmeroma homogen človeški rod« (Miller 2016: 73) s skromnim naborom kulturnih tipov. V svojih raziskavah je ugotovil, da so predmeti in človeško ravnanje minimalno podrejeni kategoriji funkcionalnosti.

- ločujejo in tudi izključujejo posamične podskupine ali člane iste skupnosti;
- so del produkcije, porabe in sistemov menjave;
- imajo lastne biografije in
- oživljajo individualne ter kolektivne spomine in so zato podvržene praksam memorializacije, od klasičnih muzejskih praks do sodobnega dediščinjenja.

Kako se lotiti etnološke raziskave predmeta? Predmet je mogoče izmeriti, opisati v njegovih raznovrstnih pojavitvah, opredeliti njegovo razširjenost, ga uvrstiti v določen kulturni slog, razložiti njegov razvoj in morebitne premene v njegovih funkcijah. V takšnih raziskavah je človek kot izdelovalec, (u)porabnik in raziskovalec navzoč latentno. Če je cilj preučiti simbolno razsežnost predmeta, mora biti človeški dejavnik (v vseh treh omenjenih pojavitvah) vidno vključen v raziskavo, z upoštevanjem njegovega mišljenja/delovanja.

Pionirske raziskave razmerja med kategorijami jezika in predmetnim svetom je v srednjeevropskem prostoru v zgodnjih letih 20. stoletja opravila graška filološko-etnološka šola »besed in reči« (*Wörter und Sachen*), ki so jo zasnovali Rudolf Meringer, Wilhelm Meyer-Lübke, Hugo Schuchard, Joospeppi Julius Mikkola, Rudolf Much in Matija Murko (Stanonik 2017: 38–50), in ji pozneje sledili Viktor Geramb, Hanns Koren in Oskar Moser. Nemški etnolog Hermann Bausinger je zapisal, da so »v jezikovno nesmiselnih prizadevanjih zadeli na množico besed, ki so jih razumeli in pojasnjevali samo z umikom k označencem« (Bausinger 1987: 36). Raziskovanje etimologije besed je potekalo v tesni zvezi z rečmi⁷ – tako so v graški šoli rekonstruirali predmete materialne kulture z analizo postajanja besed, ki te predmete označujejo – in kulturnimi koncepti, ki so jih te besede označevale. Thomas K. Schippers je poudaril, da so raziskovalci šole *Wörter und Sachen* združili prej ločene svetove jezika in predmetov in postavili »večdimenzionalen pristop k materialni kulturi« (Schippers 2002: 128). Predmete so torej obravnavali kot besedila, kontekstualno, kot simbolno, ki ga interpretiramo, in s tem razširili meje znanstvenega diskurza na področju lingvistike in etnologije. Predmet je, tako kot jezik, simbol, povezan v sistem simbolov oziroma zgradbo znakov.

Ko skušamo predmet obravnavati semiotično, torej kot nematerialni element, postane, kot je ugotovil ameriški antropolog Clifford Geertz, morda najprodnornejši predstavnik semiotično-strukturalnega pristopa, »besedilo, ki ga je treba brati« (2019 [1973]). Raziskovalci materialne kulture v obzorju hermenevtične tradicije Hansa-Georga Gadamerja, Paula Ricoeurja in Clifforda Geertza torej ne obravnavajo predmeta samega na sebi, tj. njegov izvir, razvoj, razširjenost ipd., temveč je zanje predmet sredstvo za raziskovanje pomenov, vrednosti, ki jih ima za posameznika ali skupino. Paul Ricoeur je, na primer, primerjal zapisano besedilo s predmetom in ugotovil, da se zapisana besedila razlikujejo od abstraktnih struktur jezika. Zapisano besedilo je oblika predmeta: zapisano je bilo v določenih materialnih razmerah, v določenem ideološkem sistemu. Bilo je zapisano, da bi nekaj napravilo. Izpostavljeno je prenosu, manipulaciji, spremembi, predelavi, zavržbi ali ponovni uporabi itn. Kontekstualno deluje skozi čas (Ricoeur 1973). Tudi raziskovalci materialne kulture, ki sledijo strukturalistični (20. leta 20. stoletja) in poststrukturalistični (60. leta

⁷ Besedo »reč«, ki je sopomenka besede stvar, uporabljam zato, ker je to že uveljavljen prevod imena te šole.

20. stoletja) tradiciji Clauda Lévi-Straussa, Rolanda Barthesa, Jacquesa Derridaja, Jacquesa Lacana in morda tudi Michela Foucaulta, širijo jezikovni sistem znakov na predmetni svet, vendar predmetov ne obravnavajo ločeno ali posamič, temveč povezane v sistem. Z analizo znakovne strukture razkrivajo tihe slovnice (in besedišča) predmetov, ki jih nato znova povežejo v strukturo družbenih (in političnih) razmerij.

Interpretacija simbolnega je sicer vsakdanja praksa: »Zaradi narave simbolnega kot generatorja pomena, ta ni nikoli transparenten, zato je interpretacija pravzaprav nujna faza pomnenja« (Hrženjak 2002: 379). Znanstvena spoznanja so materializirana v besedilu. Četudi si zamislimo, da bi lahko znanstvene izsledke prikazali npr. kot vizualno etnografijo (Križnar 1994) ali jih uprizorili na odru ali morda izdelali maketo, ne bi ubežali semiotični trditvi, da jih moramo obravnavati kot besedilo, iz katerega razbiramo pomene. Toda znanstvena interpretacija se morda od vsakdanje (»zdravorazumske«) razločuje po tem, da je »predmet semiologije, pred vsemi drugimi predmeti, zlasti semiološki diskurz sam« (Hrženjak 2002: 379), da torej misli tudi lastne ideološke predpostavke. Na tej ravni je v interpretacijo vključen tudi raziskovalec, ki je podrejen delovanju episteme.

Pol stoletja po raziskovalnih prizadevanjih graške šole je Michel Foucault skušal spoznati, kje so na kakšni zgodovinski točki meje znanstvenega diskurza. Na vprašanje, kaj je tisto, kar povezuje besede in reči in pod kakšnimi pogoji, je odgovoril v knjigi *Les mots et les choses* (Besede in reči, 1966). Če bi predpostavili, da z besedami urejamo in razvrščamo stvari, potem bi predpostavili njihovo neodvisnost: »reči bi postavili na stran vnaprej obstoječe objektivnosti in besede na stran našega vselej subjektivnega zajetja sveta« (Dolar 2010: 471). Kako se torej besede in reči razporejajo v skupni vzajemnosti, kaj je njihov skupni prostor? Povezavo omogoči šele določitev »izkustva reda in njegovih načinov obstoja« (Foucault 2010a: 12). Tako postavljena povezava pa je odvisna od historično spremenljivega vira. Vselejšnja historična vpetost v temeljno izkustvo reda pa je episteme.

Nobenega občega skupnega medija besed in reči ni prav zato, ker jih drži skupaj le vselej določena episteme, iz katere nobena doba ne more izstopiti in z nepristranskim očesom pogledati, kako stvari zares stojijo. Ni zunanjega kriterija zunaj same episteme, ki historično opredeljuje kriterije spoznanja. (Dolar 2010: 473)

Episteme je prvi pogoj vsake epistemologije in spremembe diskurza, je ime za to, kako mislimo znanost, kaj (predmet, metoda itn.) je prepoznano kot znanstveno utemeljeno ali legitimno. To je »zgodovinski apriori« ne le za vse sodobnike, ki vodijo znanstveni diskurz v strogem pomenu, ampak za vse, kar se sklicuje na znanost.

Simbolno je sistem, ki ustvarja pomen ne le zaradi načela diferencialnosti (načelo razlik), temveč tudi na temelju homonimov in asociacij. Prepad, ki označevalno verigo loči od označencev, ni absoluten: v vsakdanji jezikovni rabi se zgodi, da označevalec »pade« v označenca in »izumimo« novo besedo. Torej: označevalcev ne uporabljamo zato, da z njimi povezujemo realnost, temveč so ti sami del realnosti, na katero se nanašajo. In to je morda za to besedilo najpomembnejše odkritje poststrukturalizma: dejavna vloga stvari je bolj v konstituiranju kakor reflektiranju družbenih realnosti.⁸

⁸ Dejavno vlogo pri konstituiranju različnih ravni družbenih realnosti ima tudi odsotnost predmeta oz. »od-

Predmeti so materializirani označevalci, ki ustvarjajo raznovrstne pomene. Po Foucaultu predmeti sicer materialno obstajajo v svetu, vendar zunaj diskurza nimajo nobenega pomena oz. o njih ne moremo ničesar vedeti. Z moderno dobo namreč postane diskurz konstitutiven za družbeno realnost, ki jo upodablja. Predmeti imajo torej evokativno moč zgolj in samo, ko so že zajeti v diskurze, ko že imajo svoje mesto v simbolnem. So materializacija načinov konstruiranja vednosti o določenih pogojih prakse, so, torej, materializacija diskurzov (oblasti).

Odgovori na strukturalistične in interpretativne pristope k raziskovanju materialne kulture so različni. Da predmetni svet ni zgolj sistem znakov, simbolov in metafor, besedil itn., temveč že s svojo substancialnostjo opredeljuje način življenja, je trdil norveški arheolog Bjørnar Olsen (2003), ko je kritiziral družbeni konstruktivizem in fenomenološke pristope k preučevanju materialne kulture. Njegov prispevek gre brati v okviru koncepta »obrata« (oz. vrnitve) k materialnosti in predmetom v humanistiki in družboslovju s konca 20. in začetka 21. stoletja zaradi vsepovsodnosti digitalizacije; to pa je Miller (2016) vključil v raziskovanje materialne kulture, saj digitalno razume kot materialno.

Odmeven odgovor na semiotične raziskave materialne kulture so v 80. letih 20. stoletja prispevale t. i. raziskave materialne kulture (*material culture studies*). Persona tega več-disciplinarnega prizadevanja, posebej arheologov in antropologov, povezanih v Center za raziskave materialne kulture, je bil že omenjeni Daniel Miller, za katerega stvari uravnavajo (ustvarjajo določene učinke ter s tem dovoljujejo ali ne določeno vedenje) svet, in ne diskurzi. Zanj materialnost sedi na prestolu kategorizacije sveta, kajti tudi vse nematerialno se lahko izrazi zgolj z materialnim (Miller 2016: 108, 115). Med človekom in predmetom ni opozicije: »V materialni kulturi nas zanima, kako ljudje ustvarjajo stvari, v vsaj tolikšni meri pa tudi, kako stvari ustvarjajo ljudi« (nav. delo: 69). Materialna kultura je produkt človeškega dela, a ljudi s svojo samoumevnostjo določa, konstituira v bitja njihove kulture, življenjskega sloga. Za Millerja je to isti proces, proces samoodtujitve in poistenja, tj. človekove objektivizacije: s svojim delom človek ustvari nekaj sebi zunanjega, tj. predmet (samoodtujitev), se v njem prepozna (ker je podaljšek njega samega) in na temelju sinteze, ko odtujeno udomači v novo spoznanje (sprejme dejstvo, da je predmet njegov lastni izdelek), se ustvari v »bolj kompleksnega, prefinjenega in z več znanja« (nav. delo: 90), tj. bolj kulturnega. Z ustvarjanjem predmetov posameznik ustvarja samega sebe. Proces je spiralen in primerljiv s Heglovim potovanjem duha, na katero se je Miller oprl pri oblikovanju »teorije stvari«, poleg drugih poznanih konceptov filozofije, antropologije in sociologije (delo po Marxu, zgradba po Lévi-Straussu, Bourdieujev habitus, strukturacija Anthonyja Giddensa, okvir Ervinga Goffmana itn). Millerjeva »objektivizacija« je odgovor na raziskave materialnega, ki so, po njegovem premisleku, materialno subjektivizirala, zreducirala na družbena razmerja (nav. delo: 114).

Uredniki zbornika *Thinking Through Things* so se v raziskovalnem delu osredinili »na razmerje med koncepti in stvarmi na način, ki se sprašuje, ali jih je treba nujno obravnavati ločeno« (Henare, Holbraad in Wastell 2007: 2) in svoj premislek imenovali

sotnost prisotnosti predmeta,« o čemer pišejo avtorji knjige *An Anthropology of Absence* (Bille, Hastrup in Sørensen 2010) in Thomas K. Schippers (2002), ko piše o *apostasii*, neposedovanju oz. nekorističenju določenih predmetov.

»ontološki obrat«. Prevlado evro-ameriške filozofske tradicije nasprotij med konkretnim in abstraktnim, med fizičnim in mentalnim, materialnim in družbenim so želeli preseči »z učinkovitim angažmajem med raziskovalcem in pojavom, ki ga raziskuje« (prav tam). Humanistični tezi, da so stvari (povnanjen, postvarjen) podaljšek ljudi (Daniel Miller, Arjun Appadurai in Alfred Gell), so zoperstavili posthumanistično tezo, da same »materialne lastnosti stvari predstavljajo osnovo konceptualnega eksperimentiranja« (Holbraad 2014: 235, v Bajič 2017: 34), torej da imajo zmožnost mišljenja/delovanja. S tem so raziskovalci materialne kulture v okviru ontološkega obrata v svojem podvigu vrnitve k materialnemu zapadli v fenomenološko raziskovanje življenja stvari same⁹ in med stvarjo in mislijo postavili enačaj.

Tudi francoski antropolog in sociolog Bruno Latour je dialektično razmerje med človekom in predmetom zreduciral na identiteto, tudi zanj med objektom in subjektom ni nasprotja: »Premišluj o stvareh in opazoval boš ljudi. Premišluj o ljudeh in ukvarjal se boš s stvarmi« (Latour 2015: 128–129).¹⁰ Vztrajal je, da vse v družbenem in naravnem svetu obstaja v nenehno spreminjajočih se mrežah materialnih in hkrati znakovnih razmerij (Latour 2021). V tem je blizu britanskemu antropologu Timu Ingoldu, ki je prav tako zavrnil raziskovanje materialne kulture na aristotelskem hilomorfičnem temelju in predložil ontologijo, ki daje prednost procesu oblikovanja (oživljanja) pred končnim produktom: zanj svet naseljujejo stvari in ne predmeti. Stvari so, po Ingoldu, splet niti življenja: drevo, ki ga opazimo, ni »čisto« drevo, temveč je bivališče mnogih živali, živalic in tudi rastlin, zato ni predmet, temveč stvar (Ingold 2010). Ingoldovo antropološko razmišljanje skuša zaobjeti eno samo postajanje in gibanje vsega, kar je. Za Ingolda in Latourja imajo stvari zmožnost delovanja.

Britanska raziskovalca materialne kulture Chris Fowler in Oliver JT Harris (2015) sta na ontološko vprašanje, ali najprej obstajajo predmeti in šele nato stopijo v razmerje ali je prav nasprotno, in ali so predmeti le samostojne entitete ali pa niso nič drugega kot šop razmerij, odgovorila s teorijo delujočega realizma (*agential realism*), ki jo je razvila Karen Barad (2007). Ameriška feministična teoretičarka je v raziskave materialnosti vpeljala koncepte kvantne fizike. V analizi elektrona, ki ga v določenih razmerah zaznavamo kot delec (klasična fizika) in v drugih kot valovanje (kvantna mehanika), je ugledala strateški model za razmišljanje o materialni kulturi. Svet je sestavljen iz pojavov, ki so ontološko neločljivi od znotraj-delujočih posrednikov (*intra-acting agencies*). Predmeti tako ne obstajajo pred interakcijo, temveč se pojavijo prek posamičnih notranjih delovanj (*intra-actions*). Priprave, ki producirajo pojave, niso zbir ljudi ali ne-ljudi, temveč so pogoj za možnost ljudi in ne-ljudi, ne samo kot idejni koncepti, marveč tudi v svoji snovnosti. So materialno-diskur-

⁹ Premislek slovenskih etnologov, antropologov in folkloristke o t. i. ontološkem obratu najdemo v *Glasniku Slovenskega etnološkega društva* 57 (3–4), 2017: 5–42. Sporočilen je naslov članka Blaža Bajiča »Staro za novo,« ki razkriva, da v ontologiji pragmatologije Martina Holbraada ni nobenega obrata, vprašljiva pa je tudi ontologija sama.

¹⁰ To predstavi že podnaslov njegovega članka »Ceci est une clef!« (Latour 2015), ki pokaže zunajdiskurzivno navzočnost predmeta z namigom na slovito knjižico *Ceci n'est pas une pipe* Michela Foucaulta (2007a).

zivne v tem, da ustvarjajo določene pomene in snovna bitja ter hkrati izključujejo produkcijo drugih. Zatorej je snov vedno snovno-diskurzivna, nastajajoča v interakciji.

Britanski arheolog Ian Hodder (1994), usmerjen v interpretativni pristop t. i. postprocesualne teorije v arheologiji, je ugotovil, da obstajata dva načina, kako se na materialno kulturo poleg prvotno uporabnega pripne abstrakten pomen: zaradi reprezentativnosti in zaradi prakse ali evokacije. Reprezentativna in evokativna (ali implikativna) vrsta materialnega simbolizma se prežemata.¹¹ Praksa (izkušanje predmetov), evokacija in reprezentacija (razbiranje pomenov sestavin materialne kulture) v življenju delujejo skupaj, nanašajo se na način, kako doživljamo predmetni svet. Poleg tega predmete ustvarjamo zaradi nekega prepričanja, namena ipd., zato že sam predmet vsebuje miselno komponento. Iz zasnove materialnega dokaza je mogoče misliti na konceptualni pomen predmeta.

Drug britanski arheolog in antropolog, tudi hermenevitično usmerjen, Christopher Tilley (2007; Tilley idr. 2006) je dinamiko med »materialnim« in »kulturo« opisal kot zgolj navidez nasprotno. Kamen, na primer, lahko obravnavamo v njegovi grobi snovnosti kot brezoblično kepo snovi, vendar moramo snovnost koncipirati, če želimo razumeti, kako sta posamičnim delcem kamna podeljena oblika in pomen v specifičnih družbenih in zgodovinskih kontekstih. Seveda obstaja razlika: »hiša« ni »besedilo« (Tilley 1999: 23), besede in reči so si temeljno različne. Jezikovne analogije lahko zasenčijo ali osvetlijo naravo in pomene predmetov kot snovnih oblik. Kot raziskovalci moramo najprej pisati in govoriti o predmetih, jih preoblikovati v izraze in nato tvegati udomačitev njihove razlike iz jezika, ki smo ga uporabili, da jih predstavimo. Samo z uporabo besed lahko nekaj trdimo, celo napravimo (Austin 1990), npr. raziskujemo in naposled razumemo, zakaj so predmeti pomembni in zakaj je pomembno, da jih raziskujemo.

Pred nekaj leti umrli ameriški antropolog Sidney Wilfred Mintz je še konec 90. let vztrajal pri (marksističnem) stališču, da se predmeti in misli, stvari in besede razlikujejo po svojem kulturnem pomenu:

Kot imajo vse družbe kulture, ki so oblikovale kulturo-specifično družbeno resničnost, tako je razmerje med besedami in stvarmi podobno kulturno-specifično. Vendar to ne odpravlja funkcionalnih razlik med svetom stvari in svetom besed, ki jih opisujejo. Produktivne sile so v vsaki družbi utelešene v zgodovinsko ustvarjeni materialni kulturi, ki je naravi vsiljena in jo je mogoče izkoristiti za gospodarsko in družbeno vzdrževanje. (Mintz 1999: 18)

Materialna kultura torej gospodarsko in družbeno vzdržuje določeno skupnost. Ko predmet ustvarimo, ima uporabno vrednost, ki izvira iz lastnosti stvari same, in ga lahko obdržimo zase ali vpeljemo v sistem menjave, tj., ga podarimo ali pa ponudimo na tržišču, kjer pridobi še menjalno vrednost. Menjalna vrednost blaga pove, v kakšnem razmerju se

¹¹ Predvsem muzealci so osredinjeni na reprezentacijo predmeta. Predmet namreč predstavlja nekaj, »kar je samo odsotno«; namreč »neki drugi čas ali neki drugi kraj« (Vogrinc 2005: 138). Je »mrtva« priča nekega življenja vse dotlej, dokler ga čustveno in intelektualno ne sprejmemo oz. dokler ni zajet »v diskurze, s katerimi izražamo svojo identiteto« (nav. delo: 139): takrat spregovori, prikljče drugost in drugačnost časa ali kraja. In prav to je agenda muzeja: razstavljen predmet naj služi »družbenemu prisvajanju neke drugosti in drugačnosti« (nav. delo: 138).

zamenjuje z drugimi blagi. Avtorji zbornika *The Social Life of Things* (Appadurai 2016a) trdijo, da stvar postane blago ne le, ko na tržišču pridobi menjalno vrednost, temveč mora biti še kulturno označena kot določena stvar, in sicer različno v različnih družbenih in kulturnih okoljih in časih. Arjun Appadurai (nav. delo: 3) je poudaril, da povezavo med izmenjavo in vrednostjo stvari ustvarja politika, iz česar je sklenil, da imajo tudi stvari, tako kot ljudje, družbeno življenje.

Od industrijske revolucije je na tržišču vedno več in več blaga, predmetov z uporabno in menjalno vrednostjo, z digitalno revolucijo vedno več digitalnih reči z visoko menjalno vrednostjo, ki so povsem oddaljene od gmotnih potreb človeka in ki si jih precejšen del človeštva ne more pridobiti, čeprav si jih morda želi. Ko se izdelki pojavijo na tržišču, postanejo blago, od producentov odtujeni predmeti, ki jim hkrati s svojimi lastnostmi, kot postvarele forme, zrcalijo družbene značaje njihovega lastnega dela.

Denar, redki predmeti in izdelki blagovnih znamk, podprti z močnim oglaševanjem, vse te stvari z visoko menjalno vrednostjo dobijo lastnosti fetiša, predmeta z (nadnaravno) družbeno močjo, podeljeno lastniku (prim. Freud 1987b: 413–424). Karl Marx je z analizo politične ekonomije ugotovil, da družbena razmerja, ki so vključena v produkcijo, niso razmerja med ljudmi, temveč gospodarska razmerja med denarjem in blagom, ki se izmenjujeta na tržišču. Blagovni fetišizem preoblikuje subjektivne, abstraktne vidike ekonomske vrednosti v objektivne, realne stvari, za katere ljudje verjamejo, da imajo intrinzične vrednosti (Marx 2012). Ugotovimo lahko, da družbenih razmerij ne uravnavajo ljudje, temveč stvari na tržišču.

Porabniška družba temelji na blagovnem fetišizmu, čigar gibalno je kultura porabniških želja, ki jih vsiljuje tržišče. Oglaševanje je uspešno, ker človek ni le želeči subjekt, temveč je predvsem objekt želje Drugega. Colin Campbell (2001) je sodobno porabo utemeljeval z romantično in ne protestantsko etiko.¹² Romantična etika izraža hedonizem čustev: človekovo sanjarjenje se pripne na silovita čustva, ki jih povzroči nov izdelek na tržišču. Appadurai (2016a) je porabo opredelil kot kulturni proces, Miller (2016) pa je pokazal na njegovo protislovnost. Stvari pomenijo dosežke, a hkrati vključujejo tudi ceno, tj. degradacijo okolja. Ob katastrofičnih napovedih o prihodnosti planeta zato predlaga zeleno in etično porabo. Vendar tudi takšna poraba ustvarja *status quo*, saj ne omejuje kopičenja dobička, stvari in smeti. Za planet je neškodljiv edino odmik od tržišča dobrin k ustvarjanju (skupnih) anonimnih kreacij, ki omogočajo življenje in se ne kapitalizirajo, če parafraziramo Michela de Certeauja (2007).

Kar opredeljuje sodobni čas, je tesnoba: ne le zaradi negotovosti prihodnosti planeta (Dietz in Jorgenson 2013; Hastrup in Skrydstrup 2014), temveč tudi politične in ekonomske negotovosti in tveganja (Appadurai 2016b), ki sta imanentni kapitalistični produkciji, v kateri danes prevladuje ekonomija s kompleksnimi in zapletenimi finančnimi instrumenti. Kapitalistična produkcija temelji na snovnosti in snovnost samo izčrpava, tj. človeštvo z naravnimi danostmi na enem samem poznanem življenja zmožnem planetu. Občutje

¹² Že naslov Campbellove knjige *Romantična etika in duh sodobnega porabništva* (2001 [1987]) odgovarja *Protestantski etiki in duhu kapitalizma* Maxa Webra (2002 [1905]), ki je nastanek kapitalizma utemeljil na protestantski etiki racionalnosti (varčnosti ipd.).

tesnobe temelji na odsotnosti simbolnega v družbenih odnosih (Žižek 1987): dogovor ni zavezujoč ne za narcistične oblastne strukture ne za vsakdanje življenje družbe.¹³ Večina človeštva živi v kulturi tesnobe brez sodelujoče skupnosti, kjer je vsak sam sebe kipar.

Na svet se rodimo. Za eksistencialno tesnobo je komaj kaj časa, ko v nas že udari nasilje izdelkov (oblastnega) zdravstveno-znanstvenega diskurza: žarnica z določenimi vati, merilne naprave, bombaževina prvega umivanja itn. To pomeni, da vsako posamično življenje najprej zaznamujejo družbena razmerja, ki šele ustvarijo oz. uravnavajo gmotne pogoje. Ti so materializirane ideološke prakse (nadzora).

Preverimo to trditev še z druge strani: za zadovoljevanje osnovnih človekovih potreb morajo obstajati osnovni gmotni pogoji, vendar ni merila, ki bi izmerilo, do kod seže človekova potreba in kje se začne njegov užitek, katerega zadovoljitev je družbeno uravnavana. Poleg tega tudi ni vnaprej postavljenih bitnosti biološkega in kulturnega, ki bi se enostavno prekrivali. Telesno in duševno, naravno in kulturno se v preseku šele ustvarita. Ime za to, kar v preseku nastane, je gon (Zupančič 2005). Gon je psihično zastopstvo somatskega dražljaja, je utelešenje meje med telesnim in duševnim (Freud 1995). Občutje zadovoljstva (in z njim povezan družbeni nadzor) nastane kot stranski produkt zadovoljevanja potrebe po hrani doječega se dojenčka. Ne obstaja naravna potreba, ki bi bila absolutno »čista«; niti dojenja ni brez primesi družbene regulacije. Povedano drugače: če služkinja v meščanski družini iz prve polovice 20. stoletja pokliče otroke k polni mizi, sta polna miza in način, kako je pripravljena in v kakšen ambientu, produkt diskurza meščanskega življenja. Ob istem času (nepovabljeni) našemljeni otroci in reveži ob času kolin »s spremenjenim glasom in s posebno pesmijo prosijo za klobase« (SEL 2004: 225). Ne le prošnja, tudi klobase so produkt ruralnega diskurza specifičnega časa in prostora. Če se vrnemo na začetek: materialna kultura določene družbene skupine ne le, da (spre)govori o družbi določenega okolja in časa, temveč je predvsem učinek kulture, torej določenega oblastnega diskurza,¹⁴ ki proizvede vednost in z njo subjekt. Zdi se, da je »čisto« snovnost v svojem pasivnem počelu težko biti, misliti in izreči.

Predmeti se nahajajo v prostoru in ga s svojo telesnostjo opredeljujejo. Ljudje smo opremljeni z mislijo in občutki, torej predstavami in spretnim rokami, da zmoremo doživljati resničnost kot svet predmetov in ne, na primer, kot hologram. Svet predmetov in bitij je prepleten s številnimi in mnogovrstnimi, družbeno uravnanimi razmerji, ki ustvarjajo kulturo vsakdanjika.

Otroštvo: sinhroni vidik

Razmerja med otrokom, otroštvom in materialno kulturo ni mogoče opredeliti v enem zamahu, saj pojmi niso enoznačni. V tem poglavju analiziram, kdo je »otrok«, kaj je »otro-

¹³ Patološki narcis je spodletela integracija simbolnega Zakona, ki ga zastopa Ime-Očeta, očetovski Ideal-Jaza (*Ich-Ideal*), v njegovem mišljenju in ravnanju ga vodi predojdipski, sadomazohistični, veliko bolj krut, kapriciozni »materinski nadjaz« (imaginarno), ki zapoveduje užitek (Žižek 1987: 126–127).

¹⁴ Predstavljamo si, kako hitro in presojno bi pokazala na učinke oblastnega diskurza npr. materialna kultura otrok v nacistični Nemčiji, ali pa se zgolj spomnimo na uniforme pionirjev in pionirk na šolskih proslavah v socialistični Jugoslaviji.

štvo« in ali obstaja razlika med materialno kulturo otrok in materialno kulturo otroštva. Otrok je slovarsko opredeljen hkrati kot bit in razmerje: otrok je deček ali deklica v prvih letih življenja in človeški potomec v odnosu do staršev (Fran). V zahodnem svetu sta termina »otrok« in »starš« ireduktibilno asimetrična. »Otrok« lahko obstaja neodvisno od svojega izvora, »starš« pa je nanašalni termin: nekdo je starš nekemu otroku. Biti starš pomeni imeti otroka. Imeti starša pomeni imeti izvor v drugem človeku. »Starš« ima realni reproduktivni status, otrok pa starša »proizvede« metaforično (Strathern 2011). V knjigi raje, vendar ne izključno, uporabljam termin »odrasli« kot »starš,« ker v razmerju z otrokom niso le biološki in socialni starši, temveč tudi drugo negovalno, skrbstveno, vzgojno in izobraževalno osebje.

Spletni etimološki slovar opredeljuje besedo *infant* kot otroka v najzgodnejšem obdobju življenja, ki se včasih razteza do sedmih let in včasih vključuje tudi zarodek. Izhaja iz latinskega *infantem* (nominativ *infans*), kar pomeni majhen otrok ali pestovan dojenček, v pridevniškem pomenu pa tisti, ki ne zna govoriti ali nima pravice govora (*in-* ne + *fans-* govoriti (iz glagola *fari*)) (Online Etymology Dictionary). Skleпам, da beseda *infant* bolj ali manj označuje prvi pomen besede otrok v slovenskem slovarju. Beseda *cild* v staroangleščini označuje zarodek, nerojenega ali novorojenega otroka in izhaja iz proto-germanskega *kiltham*. Ta beseda je povezana z naslednjimi pomeni: maternica, noseča, otroci iz istega zakona, nosilnica ali stelja. Skupni imenovalec teh pomenov je odnos do matere, ki ga nosi in rodi in je bolj v sozvočju z drugim pomenom besede otrok iz SSKJ, torej potomec starša (sinon. roditelja). Kaže, da današnja beseda »otrok« vsebuje oba pomena. Katere pomene pa je tvorila v preteklosti?

Sergij Vilfan je ugotovil, da se v slovanskih jezikih v zgodnjih razvojnih fazah mešajo poimenovanja za otroke in sužnje: »Slovenska beseda otrok pomeni v nekaterih drugih slovanskih jezikih sužnja, koren besede hlapec pomeni drugod toliko kot dete in ruska beseda *ribjata* (otroci) se postavlja v zvezo z besedo rob,« kar »kaže na močno oblast rodbinskega poglavarja do otrok, ki jih je morda smel tudi prodati in zastaviti« (Vilfan 1961: 248). Alenka Puhar (1982) je poudarila, da je beseda otrok pri slovanskih narodih stoletja pomenila predvsem delovno silo, služabnika, tlačana, paža, hlapca in sužnja. Tudi Darja Zaviršek (2020) se je strinjala, da je vir takega pojmovanja otroka otroško delo, ki so ga odrasli v 18. in 19. stoletju razumeli kot sestavni del vzgoje.

Kaj se je zgodilo z latinskim *infans* in protogermanskim *kiltham* v slovanskem svetu? Zdi se, da bi morda lahko suženjsko ravnanje z otroki označili kot filogenetsko dediščino ali transgeneracijske prenose vzorca ravnanja s sočlovekom? Slovani (v poznem 14. stoletju *Sclave*, ki izhaja iz srednjeveške latinske besede *Sclavus* (9. stoletje), ta iz bizantinsko-grškega *Sklabos* (konec 6. stoletja) in ta iz starocerkvene slovanščine *Sloveninu*) so bili v 8. stoletju našega štetja najpomembnejša izvozna dobrina zahodne Evrope v islamski in bizantinski svet. Trgovci so pridobivali sužnje iz srednje in vzhodne Evrope, kjer so ljudje živeli na gozdnih področjih v plemenskih družbah in govorili različne slovanske jezike. Trgovina s slovanskimi sužnji se je nadaljevala še v naslednje stoletje, kar so na svojih pohodih izkoristili tudi Vikingi (McCormick 2001). Tudi Oton Veliki, rimsko-nemški cesar iz 10. stoletja, in njegovi nasledniki, ki so se vojskovali s Slovani, so zajete Slované uspešno

prodajali v suženjstvo. Toda v *Etimološkem slovarju slovenskega jezika* najdemo pod pojmom *Slovèn* razlago, da je ta povezan s pojmom *slòvo*: »Po tej razlagi, ki jo že leta 1374 navaja kronist Pribík Pulkava, so *slovène* 'tisti, ki govorijo, slišijo (razumejo izgovorjeno besedo)' nasproti *Nemcem*, ki so *nemi*« (Bezljaj, Snoj in Furlan 1995: 265). Pojem Slovan je po tej razlagi zajemal člana govorne skupnosti. Spletni etimološki slovar navaja, da beseda *slave*, suženj, izvira iz staro francoske besede *esclave* (13. stoletje) in ta iz srednjeveške latinske *Sclavus* (iz 9. stoletja), torej prvotno »slovanski.« Zaradi številnih Slovanov, ki so jih zmagovita ljudstva prodajala v suženjstvo, je označevalec ustvaril sekundarni pomen: nekdanja germanska in romanska ljudstva so po slovansko govorečih ljudeh označila suženja, torej osebo, ki je v lasti druge osebe.

Otroci so še danes v lasti starša ali skrbnika (več o tem Zidar 2003) in so čustveno, družbeno, ekonomsko in politično odvisni od odraslih, ki jih socializirajo v svet. So tista človeška bitja, ki pravno še niso dosegla družbene večine. »Zaradi psihofizičnih sposobnosti uživajo poseben pravni položaj; pri tem so zavarovani tako, da ne morejo opravljati določenih pravnih dejanj, prevzemati večine obveznosti in redkeje, niso odgovorni za nekatera svoja dejanja. Starost, do katere je trajal tak položaj otrok, se je spreminjala« (SEL 2004: 396). Ponekod so imeli starši javno oblast nad otroci še na začetku 19. stoletja. »V tem je bil položaj otrok podoben položaju nesvobodnih ljudi, ki so se v srednjem veku pri Srbih in Bosancih imenovali otroci. Do začetka 19. stoletja se je obveznost staršev, da so preživljali otroke, nehala prej kot njihova starševska (ob)last, največkrat z 12. letom starosti« (nav. delo).

Otrok je vedno obstajal. Vprašamo se lahko le, ali kateri od pomenov, ki ga je ustvaril skozi svojo zgodovino, velja še danes. Danes beseda otrok lahko označuje povsem biološke značilnosti (npr. nedozorelost seksualnega aparata), stopnjo v psihičnem (npr. odvisnost od čustvene odzivnosti primarnega osebja) ali socialnem razvoju (npr. nerazvitost govorne zmožnosti) ter prej omenjeno kazensko-pravno in politično neodgovornost. Otrok je nekdo, ki ne dosega družbenih norm in standardov, ki jih zapoveduje odrasli normativni um. Razmerje med odraslim in otrokom je razmerje oblasti in podreditve, je torej asimetrično. Trditev zgodovinarja otroštva Hughja Cunninghama (1998), da je najpomembnejša skupna značilnost otrok v zgodovini njihova nemoč, se zdi upravičena. Taki ugotovitvi moram, resnici na ljubo, zoperstaviti tezo raziskovalcev sodobnih raziskav otrok (*childhood studies*), da je otrok delujoča sila (*actor, author, authority, agent*, Oswell 2013) družbenega življenja, da je pomemben družbeni akter (Christensen in James 2000), da soustvarja kulturo, v kateri živi (npr. Corsaro 2005), itn. Toda samo delovanje otrok v domačem, družbenem in ekonomskem življenju ni povezano z družbeno močjo. Razmerja med odraslimi in otroki se sicer postopoma demokratizirajo (James in Prout 1990), a otrok še zdaleč ni polnopravni demokratični subjekt.

Družbena moč odraslega nad otrokom se morda najbolje izrazi v moči, kako opredeliti otroka. Barry Goldson (1997) je pisal o otroštvu kot poti k polni odraslosti (*full human status*) in menil, da je s takšnim pojmovanjem status otrok reduciran na status potencialnih državljanov (*human becomings* proti *human beings*). Vito Flaker (1990) je razmerje med otroštvom in odraslostjo še zaostril: otroštvo je bolezen, ki mine, če se za

»pacienta« dobro skrbi. Otrok je del, ki zgošča še-ne narejeno celoto; otrok je tisti, ki šele bo (odrasel). Označevalec otrok tvori manko. Pomanjkljivosti bodo odpravljene, ko bo odrasel in dosegel normo. Je utelešenje projiciranih fantazij odraslega in zato označevalec prihodnosti. Ponazorila za to trditev so ponarodela: Otroci so naša prihodnost... Prihodnost stoji na otrocih... To ne počnemo zase, temveč za prihodnost naših otrok... itn. Politični diskurz »reproduktivnega futurizma« (Edelman 2004) je vedno služil pragmatičnim ciljem sedanosti.

Današnja Zahodna predstava o otroku je torej predstava o odvisnem človeškem bitju, ki bo s procesom socializacije postalo samostojen človek. Otrok je družbena kategorija, za katero je morda manj bistvena starost in bolj stopnja družbene moči. V foucaultovski perspektivi je uspešnost moči premosorazmerna z njeno prikritostjo, saj je moč znosna pod pogojem, da njen pretežni del ostaja skrit.¹⁵ Skrite mehanizme moči, ki se nanašajo na otroka, lahko pojasni tudi koncept otrokovih pravic. Govor o otrokovih pravicah in potrebah v otroka projicira oz. vpisuje interese odraslih. Jens Qvortrup, utemeljitelj sociologije otroštva, kot primer navaja izobraževanje, do katerega naj bi imel vsak otrok pravico (Qvortrup idr. 1994). Odrasli obravnavajo izobraževanje kot dar otrokom, otrokovo pravico, ne prepoznavajo pa vrednosti velike količine dela, ki ga otroci v procesu izobraževanja vlagajo v večanje znanja v družbi (Zidar 2003). Hkrati se je mogoče vprašati, v kolikšni meri so iznajdbe ustanov, povezanih z otrokovim izobraževanjem, zdravjem in blaginjo, izvirale iz vprašanj, povezanih z ženskim delom? Še danes smo, senzibilizirani na otroka, priča napetosti med otrokovimi potrebami in ekonomskimi in političnimi potrebami odraslih. Bogdan Lešnik (1998) je zato v luči družbenih razmerij sklenil, da je otrok objekt, s katerim družba reproducira svoja razmerja moči: glede na to, kaj se od njega pričakuje še pred njegovim rojstvom, glede na to, da se ritualno zaznamuje njegovo rojstvo, glede na to, kakšen družbeni položaj zavzema (bo predvidoma zavzel), glede na to, da ga najprej določajo kategorije, kot so rodovnik, status, spol idr.

Otroštvo bi lahko povsem preprosto opredelili kot stanje biti otrok. Toda: ali se otroštvo začne ob spočetju ali rojstvu? Psihični razvoj človeka se namreč začne s spočetjem in konča s smrtjo. Vendar je zgodovinsko dosežen civilizacijski konsenz, da je novorojeni otrok deležen pravic, o statusu nerojenih otrok takega konsenza ni (Pavlovič 1993). Zaplet z določitvijo otroštva se nadaljuje. Slovar opredeljuje otroštvo hkrati kot substanco in atribut: otroška doba je doba v človeškem življenju od prvih let do mladostne dobe in, hkrati, kar je značilno za to dobo (Fran). Opredelitev v *Velikem splošnem leksikonu* (1998: 3082) je natančnejša: otroštvo je življenjsko obdobje od rojstva do predpubertete, pri čemer tradicionalna razvojna psihologija razlikuje tri faze: obdobje dojenčka (1. leto), malčka (2.–6. leto) in šolskega otroka (7.–12. leto). Temeljna značilnost otroštva naj bi bila, da se pod vplivom okolja izrazijo in oblikujejo duševne zasnove.

Kljub temu da omenjena priročnika ponujata nedvoumne opredelitve, pa zgodovinske, sociološke in antropološke študije otroštva vedno znova ugotavljajo in opozarjajo,

¹⁵ Anthony Giddens (2000: 174) je foucaultovsko skrivnostno in samovoljno moč zelo konkretno interpretiral kot »moč družbenega spola«!

da je otroštvo (podobno kot spol, rasa, starost itn.) družbeno konstruirano, zgodovinsko in kulturno spremenljivo. Dekonstrukcija monolitnega pojmovanja otroštva je tema t. i. socialnokonstruktivističnega gledišča v sociologiji otroštva. Podobna ji je antropološka perspektiva, ki razkriva razmerja moči, ki vladajo v razmerjih med starši in otroki, in otroka obravnava kot subjekt in ne kot pasivnega sprejemnika dane kulture (Švab 2001). Dejstvo, da je otroštvo rezultat nenehnega družbenega pogajanja, dobro ponazori vprašanje, ali so imeli in ali imajo danes vsi otroci otroštvo? Najznamenitejša teza Philippea Arièsa (1991) je, da srednjeveška družba ni poznala koncepta otroštva, kakor sta ga zaznali moderna doba ali pa sodobnost. Ni bilo občutenja otroštva, zavesti o določenih značilnostih otroštva ipd. Ta Arièsova teza je bila večkrat kritizirana¹⁶ in prav to, če nič drugega, dokazuje, da je koncept otroštva družbeno ustvarjen.

Konstrukcijo oblikujejo spremenljive potrebe po osmišljanju preteklosti in sedanjosti, težnje v razvoju znanstvenega polja, svetovni nazor raziskovalcev ter dane ekonomske, družbene in politične razmere. Temelji biološke determiniranosti in kulturne univerzalnosti otroka in otroštva se porušijo že s površnim pregledom življenja oz. ravnanja z otroki v preteklosti, o čemer bom pisala malo pozneje. Morda je v tem oziru najprepričljivejše sklepanje Andréa Turmela, ki je v delu *A Historical Sociology of Childhood* (2008) razgrnil, kako sta predvsem pediatrija in psihologija v 2. polovici 19. in 1. polovici 20. stoletja z mersko natančnostjo¹⁷ ustvarili koncept normalnega otroka, tj. povprečen, zdrav, sprejemljiv otrok (s stopnjami v razvoju) (Turmel 2008: 13). Ta je postal temelj regulaciji otroštva (»neprilagojene« otroke je treba prevzgojiti) in konceptu univerzalnega otroštva. Turmel je zato zavrnil otroštvo kot naravno, nezgodovinsko ali univerzalno entiteto in ga uzrl kot zgodovinsko-družbeni proces. Kakor je mimogrede omenila Margarita Sánchez Romero: otroštvo ni razvojna stopnja v človeškem življenju, temveč ravnanje z otroki oz. družbena praksa; ni analitična kategorija, temveč empirični pojav (Sánchez Romero 2008: 18). Odvisno je od vsakokratnih zakonskih določil in tradicije. Tudi trajanje otroštva je odvisno od zgodovinske dobe in njenih politik, kulture (ki vključuje tudi lokaliteto, družbeni status in vero), spola in drugih, včasih povsem osebnih okoliščin. Zakaj prihaja do teh variacij?

Koncept otroštva se napaja pri različnih ideologijah, tj. kulturnih pričakovanjih odraslih: katero, npr., je ustrezno vedenje, česa je otrok zmožen itn. Problem je na določeni ravni psihološki: za ohranjanje idealizacije lastnega otroštva (čas nedolžnosti, radosti,

¹⁶ Jeana-Louisa Flandrina (pozneje, leta 1976, je izšla njegova knjiga, ki se v slovenskem prevodu glasi *Družina: sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986) je omenjal že Ariès v predgovoru iz leta 1973. Omenimo naj še: Clarissa Atkinson, *The Oldest Vocation: Christian Motherhood in the Middle Ages* (New York: Cornell University Press, 1994); Boswell 1988; Cunningham 1996a; Barbara A. Hanawalt, *Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History* (Oxford: Oxford University Press, 1995); Macfarlane 1993; Steven Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe* (Cambridge: Harvard University Press, 1985); Pollock 1983; Shahar 1990; C. John Sommerville, *The Discovery of Childhood in Puritan England* (Athens, GA: The University of Georgia Press, 1992).

¹⁷ Merjenja, klasifikacije, stopnje razvoja ipd. so v službi človeške nemoči in tesnobe: iz kaosa napraviti (obvladljiv, nadzorovan) red in si opomoči.

domišljije, svobode ipd.) zahtevamo od svojega otroka ponovitev za nas, da torej preživi srečno, brezmadežno otroštvo. Iz tega psihološkega bazena črpajo življenjske sokove družbena pričakovanja in povsem nepomembno je, kakšno in katero je bilo naše otroštvo v resnici.

Kako je sicer mogoče razumeti nemalo pripovedovalk in pripovedovalcev na terenu, ki so zagotavljali, da je bilo njihovo otroštvo brezskrbno ob ljubečih starših, ob nanizanih dejstvih o klečanju na polenih in nikakršni starševski telesni/čustveni bližini? In še vsaj ena psihološka / družbena raven opredeljuje otroštvo: zgošča se v občutku odraslosti odraslega. Odraslega formira prav oddaljitev od tistega drugega, od otroštva: so odrasli, ker niso več otroci. Ruth Benedict (1938) je za tedanjo zahodno kulturo ugotavljala, kako daleč gredo odrasli v svojih ravnanjih, da bi se razločevali od otrok. Pripisujejo si odgovornost, prevlado in seksualnost, otrokom pa, prav nasprotno, neodgovornost, podreitev in aseksualnost.¹⁸

Da je razločevanje med odraslim in otrokom teoretsko in praktično problematično, opozarjajo ne le psihoanaliza, temveč tudi zgodovina in antropologija. Zgodovinarji na temelju virov trdijo, da je otrok zelo dolgo časa v preteklosti veljal za majhno odraslo bitje. Antropologi po eni strani ugotavljajo, da za mnoge otroke po svetu to velja še danes in po drugi strani (moralistično), da smo na ravni popularne kulture priče »poodraščanju« otrok (Postman 1994) in infantilizaciji odraslih. Avtorji zbornika *Childhood Matters* (Qvortrup idr. 1994) pa so argumentirali, da razlika med otroško in odraslo dobo ni ontološka, temveč gre za vprašanje stopnje oz. razmerja. Odrasli otrokom zelo očitno pripisujejo nasprotno lastnosti od tistih, ki bi jih sami želeli imeti ali pa pustiti za seboj. Toda v občutenju odraslosti, v razliki od otroštva, tiči nepričakovana past. Psihoanalitična praksa je pokazala, da je resnica prav nasprotna: bolj ko se odrasli zaveda otroka (otročtva) v svojih mislih in ravnanjih na osebni / družbeni ravni, zrelejši je. Ali, z besedami Marcela Štefančiča, jr., ki je takole sklenil oceno animiranega filma *Mali princ* (2015) Marka Osborna: »Otroštvo ni nekaj, kar moraš pustiti za sabo, če hočeš odrasti, temveč nekaj, kar si še le priboriš – z emancipacijo. Otroštvo ni preteklost, temveč prihodnost.«¹⁹

Konvencija o otrokovih pravicah iz leta 1989 že v prvem členu opredeli otroka kot človeško bitje, mlajše od 18 let, razen če zakon, ki se uporablja za otroka, določa, da se polnoletnost doseže prej. Otrok ni pravni subjekt, saj zanj veljajo posebna zakonska določila in posebna sodna obravnava. Prav tako ni politični subjekt, saj nima volilne pravice. Otrok formalno ni sposoben prevzemanja odgovornosti za svoja dejanja in vsaj *de iure* velja, da ga je treba zaščititi. Otrok, ki je ločen od političnega, javnega območja in od dela je v zahodnih kulturah²⁰ prevladujoči sodobni konstrukt protektivnega otroštva. Ta konstrukt je bil med pisanjem knjige pregan in oklepaj. Prav tako opredelitev otroštva, otrok in otroka v sodobnih študijah otroštva: otroštvo je položaj v družbeni strukturi, otroci so skupina

¹⁸ O aseksualnosti otrok je Freud v Predgovoru k četrti izdaji (1920) *Treh razprav o teoriji seksualnosti* zapisal: »Če bi se ljudje znali učiti iz neposrednega opazovanja otrok, teh treh razprav sploh ne bi bilo treba napisati« (Freud 1995: 16).

¹⁹ Marcel Štefančič, jr., *Alternativa obstaja*. *Mladina* 47, 20. 11. 2015: 57.

²⁰ Za odlično analizo konstrukta protektivnega otroštva gl. Zidar 2003.

posameznikov, ki ta položaj zasedajo, in otrok je kompleksen državljan (deležen pravic) in hkrati idealizirano bitje (Korbin 2005).

Res je, da pričevanja preteklosti opazujemo z očmi sodobnosti, vendar se sodobna opredelitev otroka, če se površno ozremo po zgodovini zahodnega otroštva,²¹ za raziskavo kaže povsem neuporabna. Sledila bom ugotovitvi Marije Zidar, in sicer, da je zamejitev otroštva od odraslosti rezultat dolgotrajnega procesa. Množično šolanje, znanstveni govor in sistemi vednosti (pedagogika, didaktika, medicina, psihiatrija, psihologija ipd.), mladoletniško sodstvo in naposled meščanska družina so tisti štirje mehanizmi, ki so otroka iztrgali iz sveta odraslih, ga od njega razmejili in opredelili kot posebno kategorijo (Zidar 2002).

Raziskovanje zgodnjega otroštva postavlja pred pripovedovalca in raziskovalca zaplet. Prvih šest let življenja je skoraj povsem podvrženo vsesplošni amneziji.²² Zgodovinska zgodnjih otroških let je uganka, saj se je večine ne spomnimo, a jo drugi (npr. starši, zgodovinarji, etnologi itn.) zgradijo za nas v skladu z osebnimi nagnjenji ter družbenimi pričakovanji in epistemologijo vede. Zato bi naj interpretacija gradiva ne bila zanesljiva. Raziskave otroštva skušajo popraviti krivico, ki se na ta način povzroča otrokom (npr. Puffall in Unsworth 2004; Močnik Vogelnic 2016; Turk Niskač 2021), in podpreti prizadevanja za družbeno opolnomočenje otrok. V teh raziskavah so otroci kompetentni sodelavci pri graditvi antropološke zgodbe. Žal ne morem mimo dejstva, da otroške glasove, zbrane in nadzorovane na terenu, interpretira odrasli raziskovalec. Četudi otroci sodelujejo pri raziskavi, nikoli ne bodo mogli biti v središču ustvarjanja vednosti. Dodajamo še, da raziskovalci otroštva poudarjajo pomen otroškega glasu kot novost v znanosti. Ničkolikokrat se je že pokazalo, kako kratek je zgodovinski spomin: otroška psihoanaliza, ki je družbeni preboj doživela po 2. svetovni vojni, temelji na otroškem govoru in igri. Glas otroka je tam ne le najpomembnejši, temveč celo edini primeren.

Kakor že omenjeno, so otroci univerzalna družbena manjšina v vseh časih in vseh kulturah, torej brez družbene (njihova relativna telesna, duševna, ekonomska in pravna odvisnost) in zgodovinske moči (njihova zgodovinska nevidnost), kljub temu, da se zdi otrok v današnjem Zahodnem svetu z obrobja prestavljen v središče pozornosti²³ ne le družinskega življenja, temveč tudi ved, ki se ukvarjajo z antropološkimi vprašanji in z vprašanjem (uspešne) družbene reprodukcije.²⁴ Kaže, da se kljub domnevni zaščitenosti otrok še vedno konstituira kot lastnina, kot pravica odraslega. Kljub pravicam, do katerih je upravičen, si težko predstavljamo, da bi otrok kdaj posegel v razprave o sebi. Ker je otroštvo v svojem bistvu politično in etično vprašanje (Moss 2011), z veliko upanja in malo ironije dodajam, da je skrajni čas, da središče političnih diskurzov zavzamejo otroci in njihovo, predvsem pa naše ozaveščeno otroštvo, torej prihodnost.

²¹ O njej pišem pozneje.

²² Več o tem Freud 1995: 54–56.

²³ Več o tem npr. Pišot 2008.

²⁴ Razvojna psihologija, pediatrija, pedagogika (predšolska in šolska vzgoja in izobraževanje, specialna pedagogika itn.), otroška psihologija, otroška psihoanaliza, etnologija vzgoje (*ethnology of rearing*), zgodovina, antropologija, sociologija in filozofija otroštva, multi-, trans- in interdisciplinarno polje raziskav otroštva (*childhood studies*) ipd.

Koncepte, ki sem jih do zdaj skušala osvetliti in ki tvorijo teoretski temelj knjige – materialna kultura, otrok in otroštvo –, je treba postaviti v razmerje, če naj predstavim to, kar imenujem materialni svet otroštva. Ugotovili smo, da razlika med otroško in odraslo dobo ni ontološka, temveč gre za vprašanje razmerja. Po analogiji bi lahko sklepali, da tudi med materialno kulturo otrok in odraslih ne zija ontološka zev. Poglejmo. Materialna kultura otrok ali otroštva naj bi obsegala materialno kulturo določenega časa in prostora ob upoštevanju posebnosti te družbene skupine. Otrok se v prvih letih življenja spreminja zelo hitro in nekatere sestavine materialne kulture (npr. prehrana, oblačila, pohištvo) so prilagojene njegovemu razvoju ter se zato prav tako hitro spreminjajo. Sestavine materialne kulture, ki jih otrok zaužije, obleče ali ga obkrožajo, so navzoče²⁵ namerno, morda celo premišljeno in reflektirajo kulturo, iz katere izhajajo. Skupna značilnost večine teh je, da so jih naredili, kupili itn. ter predvsem nadzorovali odrasli in ne otroci, s katerimi so te sestavine povezane. Toda tudi otroci ustvarjajo materialne sestavine svoje kulture: npr. nabrane maline, ki jih zaužijejo, z vodo zmešane trobentice, ki so v igri juha, peščene skulpture ipd. Margaret Mead (1954), prva etnografinja otroštva, je začetnica raziskovanja vloge kulture v otrokovem razvoju. Ugotovila je, da otroci niso le pasivni subjekti socializacijskega procesa, temveč, da oblikujejo tudi povsem svojo kulturo, ki sicer temelji na mnogih premisah odraslega sveta. Folkloristi so to vedeli že od sredine 19. stoletja; danes razmejujejo otroško folkloro (*children's folklore*) od folklore o otrocih (*folklore-about-children*) in folklore za otroke (npr. pesmice za otroke) (Sutton-Smith idr. 1995). Leta 1982 je švedski etnolog Åke Daun v članku o etnoloških raziskavah otrok problematiziral otroka najprej kot objekt in subjekt etnoloških raziskav, nato pa, kot tretjo različico, raziskavo »otroškega sveta kot oblikovalca značilnosti splošnejše kulture« (Daun 1982: 50). Thomas J. Schlereth (1985) je sestavine materialne kulture otrok razdelil na temeljni skupini: na osebne prostore otrok in na igrače, ki jih otroci ustvarijo sami. Takšne sestavine označujejo otroka in otroštvo in skrbno interpretirane bi nam lahko razgrnile podobo (pod) kulture otrok. Na temelju razlike med predmeti, ki jih otrokom predstavijo odrasli, in predmeti, ki jih otroci sami ustvarijo ali že dane preoblikujejo, nekateri raziskovalci ločijo med materialno kulturo otroštva in materialno kulturo otrok. Razmejitev je dobila zagon s povečanim zanimanjem za »glas« otroka v znanstvenih spisih.

Ta raziskava to razliko zanemarja na temelju naslednjih argumentov. Prvič, predmete (ali folkloro), ki so jih ustvarili otroci, interpretira odrasli raziskovalec (s svojo osebno in/ali družbeno zgradbo otroštva); on jim podeli kulturni predznak. Drugič, četudi zanemarim neposredno intervencijo raziskovalca, tj. interpretacijo terenskega gradiva, ne morem zaobiti psihoanalitične premise, da se otrok razvija (misli, ravna, ustvarja itn.) na podlagi – predvsem nezavednih – fantazij socializacijskega osebja, ki so družbeno posredovane. Na določeni ravni gre za krožni proces: tisto, kar (npr. s svojimi predmeti) odraslim sporočajo otroci, so odrasli pravzaprav že vedeli, le da se tega niso želeli ali mogli spomniti. Z vsem spoštovanjem do otrok je treba dodati, da gre za zadrego odraslih: otroci lahko namreč zaradi tega varno odraščajo, saj jim kulturno posredovane fantazije

²⁵ Seveda ima vpliv tudi nenavzočnost, manko fizičnega, materialnega. Več o tem Bille, Hastrup in Sørensen 2010.

nudijo osnovne koordinate družbeno zgrajene resničnosti. Za ponazorilo: otroci se pogosto srečajo s predmetom, ki so jim ga priskrbeli starši, ker so bili prepričani, da mora biti sestavni del otroštva, pa ga morda otrok ni niti želel niti potreboval. Naslednja, tretja, zagata ločevanja med materialno kulturo otrok in materialno kulturo otroštva je v istosti in prepletanju mnogih sestavin materialne kulture otrok in odraslih. Ne le da otroci v svojem raziskovanju sveta posegajo po (odraslih) predmetih, ki jih obkrožajo, temveč jim je prav kmalu ponujena hrana, ki jo uživajo odrasli, živijo v bivališčih za odrasle, si z njimi mnogokrat delijo npr. omaro za obleke ali posteljo in celo nosijo obleke iz predelanih oblačil za odrasle. Ne le, da ne obstaja ontološka razlika med materialni svetom odrasle dobe in otroštva, tudi med materialnim svetom otrok in materialnim svetom otroštva je ne najdemo. Razlikovanje poteka zgolj na ravni stopenj, meril, gledišč ipd.

Otroštvo: diahroni vidik

Zavedam se, da zapisati eno samo ali celo enoznačno zgodovino otroštva sploh ni mogoče zaradi različnih preteklih otroštev in prav tako raznoterih pogledov na otroštvo. Vendar se mi zdi kratek in abstrahiran pregled v Evropi do zdaj najbolj raziskanega zahodnoevropskega otroštva nujen za lažjo postavitev lastne raziskave, tudi zato, ker ima srednjeevropsko otroštvo v habsburški in pozneje avstro-ogrske monarhiji podobno zgodovino. Enaki imaginariji otroštev preteklosti so si sledili tudi na Slovenskem, vendar na nekaterih ravneh s stoletno zamudo. Poglejmo.

Z Immanuelom Kantom je »človek, vzet ločeno ali v skupini, prvič odkar človeška bitja obstajajo in živijo v družbi, postal predmet znanosti [...]« (Foucault 2010a: 418), torej (utemeljujoči) subjekt in (utemeljeni) objekt. Šele s koncem klasične episteme, temeljne »nezavedne« strukture produkcije vednosti, so tudi zgodnja leta človekovega življenja postala znanstvena kategorija. Na temelju Kantovih zapiskov za predavanja, ki jih je imel v zimskem semestru 1774. leta na königsberški univerzi, je 1803 izšla drobna knjižica *O pedagogiki*,²⁶ ki jo je še v času njegovega življenja uredil njegov učenec Rink. Spis sestavljajo Kantove razsvetljske misli o vzgoji otrok. V ospredju je teza o otrokovi divji naravi, ki jo je mogoče ukrotiti le z dosledno disciplino. Primerjave med otrokom in »divjakom« so bile tedaj splošno sprejete in so imele »dve strani iste medalje«: na eni strani je »divjak« predstavljal nižjo razvojno stopnjo človeštva, na drugi pa je bil zaradi domnevne svobode in neodvisnosti predmet občudovanja (prim. Cunningham 1996b: 31). V razsvetljskem imaginariju je otrok čustveno odvisen, miselno in družbeno nekompetent, a bo z ustrežno nego, disciplino in izobraževanjem postal človek kritičnega in avtonomnega mišljenja. Za Kanta je bil cilj vzgoje oblikovanje samostojnega, kritičnega in moralno odgovornega posameznika, ki se podvrže kategoričnemu imperativu. Kantova knjižica je bila hkrati dialog s takratnimi pedagoškimi učbeniki, predvsem z odmevnim, celo prepovedanim in javno zažganim (Pariz in Genova), delom Jeana-Jacquesa Rous-

²⁶ V slovenščini lahko preberemo uvod (Kant 1988), v srbskem jeziku je spis dostopen v celoti (Kant 1991).

seauja *Emil ali O vzgoji*, ki je izšlo leta 1762. »Sporna« Rousseaujeva ideja je bila pustiti naravi, ne Cerкви, da vodi otroka v njegovem razvoju. Knjiga, ki je v 18. stoletju široko vplivala na francoske meščanske starše, vse bolj nezadovoljne z življenjem pod monarhijo, je polna navdušenja nad otrokovo spontanostjo (nekontaminiranostjo s kulturnimi vplivi) in praktičnih napotkov (od pomembnosti dojenja matere do primernih let za učenje religije itn.), ki so usmerjeni k enemu samemu cilju: vzgoji otroka v državljana. Prav na začetku 20. stoletja, leta 1900, je švedska socialistka Ellen Key objavila programsko besedilo *Barnets århundrade*, ki se je čez devet let v angleškem prevodu glasilo *The Century of the Child*.²⁷ V njem je 20. stoletje razglasila za stoletje otroka,²⁸ v katerem naj bi vzgoja bolj ustrezala otrokovi posebni naravi. Pri tem se je sklicevala na Rousseaujevo misel, da mora biti študij otrokove narave in razvoja izhodišče za oblikovanje ustreznih pedagoških prijemov. Kaj se je z otroki dogajalo pred javnim razmišljanjem o njih? Kako to, da je sufražetka Ellen Karolina Sofija Key okronala otroka s celim stoletjem?²⁹

Philippe Ariès je s knjigo *Otrok in družinsko življenje v starem režimu* (1991, izvirnik 1960) postavil preučevanje otroštva na zemljevid (zgodovinske) znanosti. Družbo je razdelil na predmoderno oz. tradicionalno in moderno, ločnico mednju je postavil v »razsvetljeno« 18. stoletje. Med osrednjimi trenutki modernosti je tudi občutenje otroštva, ki se je počasi rojevalo med 16. in 19. stoletjem; bežno se je pojavilo v renesančni Italiji in reformacijski Nemčiji, zgostilo v 17. stoletju v Angliji in skristaliziralo v 18. stoletju v Franciji in drugih, bolj urbaniziranih delih Evrope. Občutenje otroštva vključuje čustven angažma staršev (ali drugih, otroku bližnjih, odraslih) in pripravo otroka na odraslost (učenje v najširšem smislu). Kako pa so razumeli otroštvo v t. i. predmodernih družbah?

Antika je poznala dobo otroštva in mladostništva, a le tistih otrok, za katere je veljala patriarhova (politična) volja, da bodo lahko živeli. Sicer so bili izpostavljeni, namerno zanemarjeni ali ubiti (Zaviršek 2020: 66–67). Med svetom odraslih in svetom otrok sta bila razlika in prehod; slednjega je bilo treba opraviti z iniciacijo ali vzgojo, namenjeno zgolj dečkom aristokratov. Srednji vek je »pozabil na *paideia*³⁰ Starih« (Ariès 1991: 495). Za starostno razmejevanje so sicer skrbeli različni obredi prehoda, a ti so služili zgolj nadzoru nad seksualnostjo. Vse do konca 17. stoletja je otrok pomenil zgolj sorodstveno in statusno razmerje, sicer pa majhnega odraslega človeka, ki se od odraslih razlikuje po tem, da je šibkejši, manj zmore in zna. Otroštvo je bilo obdobje neustreznosti, skoz katero je treba pohiteti. Čim je otrok prerasel odvisnost od dojke in prvo nebogljenost, »dobo

²⁷ Slovenski javnosti sta Ellen Key leta 1905 predstavili Minka Govekar (Ellen Keyeva. *Slovenska gospodinja* 1 (5), 6. 5. 1905: 34) in Ana Sladkova (Ellen Key. *Slovenska gospodinja* 1 (12), 9. 12. 1905: 89–91; Nazori Ellen Keyeve o vzgoji. *Slovenska gospodinja* 2 (2), 3. 2. 1906: 9–10).

²⁸ 21. stoletje prinaša spoznanje, da minulo stoletje za večino otrok sveta ni bilo stoletje otroka (npr. Morrison 2012; Stearns 2005; Zaviršek 2020). Celu vlade v ZDA, ekonomsko in tehnološko razviti deželi, v 20. stoletju niso prinesle univerzalnosti, objektivnosti in demokracije v odnosu do svojih otrok (Sealander 2003).

²⁹ Zdi se, da se je Ellen Key zavedala, da se ob zavzemanju za otroka pravzaprav bori za pravice žensk, ki so bile v njenem času na Zahodu obravnavane paternalistično, odvisne in podrejene, prav kakor otroci.

³⁰ Pomeni dobesedno izobrazba. Vzgojna moč *paideia* je bila usmerjena k razumnemu, političnemu in etičnemu človeku in ne ekonomskemu in tehničnemu, kar je veljalo za nizkotno (in suženjsko). http://www.gsoft.si/novak_bogomir/A020_paideia.rtf.

visoke smrtnosti, v kateri je imel malo možnosti za preživetje« (nav. delo: 165), je že začel pripadati družbi odraslih, ki so bili, z današnjega gledišča, še vedno otroci – mladostniki. Vse dokler je bil prešibak, da bi se dejavno vključeval v svet odraslih, so zanemarjali njegovo navzočnost oz. so bili do njega ravnodušni. S sedmimi leti pa je v pretežno ruralni evropski družbi začel postajati kmet ali rokodelc. Za socializacijo ni poskrbela družina, temveč vajeništvo s prenosom vrednot in znanj. Odnos je temeljil na »hlapcu in gospodarju,« ne »na otroku in odraslem«.

Zgodovinarica Margaret L. King (2007), ki je povezala izsledke različnih raziskav zgodovine otroštva, je poudarila, da je bila struktura evropske zahodne družine nuklearna in predvsem zelo dinamična. Otroci so morali zgodaj zapustiti dom, starejši ali kako drugače odvisen sorodnik pa je ostajal del gospodinjstva. Tudi starševski par se je spreminjal: nemalokrat je žena ob porodu umrla in prav kmalu je materinsko funkcijo prevzela nova žena. Vdova se je pogosto vnovič poročila in je morala otroke pustiti sorodnikom po očetovi strani. Malokatero otroštvo je potekalo v okviru iste starševske konfiguracije. Funkcije družine so se razlikovale po družbenih plasteh: plemiške in kraljeve družine so imele politično, vojaško, pravno in tudi družbeno ter kulturno funkcijo, kmečke, rokodelske in trgovske družine pa so bile prostori produkcije. V slednjih so člani družine stanovali in delali pod isto streho. Družina je bolj spominjala na »gospodinjstvo družino« (Berry in Foyster 2007: 7) oz. »hišno skupnost«, na socialno organizacijsko obliko gospodarskega podjetja (Studen 1995: 69–70), kakor na družino, tj. skupino ljudi, ki so sorodstveno povezani. Večina socialnega in čustvenega življenja je potekala zunaj družine: med sosedi, prijatelji, gospodarji in služabniki, otroki in starci, moškimi in ženskami itn. Pogosta srečanja, obiski in praznovanja so bile oblike družabnosti, ki so se v moderni družbi postopoma razgradile oz. preoblikovale. Na vprašanje, kako močno je na družinsko ekonomijo vplivalo žensko in otroško delo in, posledično, kako je to vplivalo na razdelitev družbene moči v družini, zgodovinarji še nimajo enoznačnega odgovora (Berry in Foyster 2007).

Ariès (1991) je navedel, da so bili otroški nagrobniki do 16. stoletja, ko je postalo žalovanje za otrokom vsakdanji pojav pomembnejših družin, precej redki. To je argumentiral z mislijo, da je bila umrljivost otrok visoka (bolezni in revščina) in si starši zaradi tega niso dovolili čustvene navezanosti. Z detomorom, ki je bil strogo kaznovan zločin, a pogosto skrivoma prakticiran, so uravnavali rodnost. V 16. in 17. stoletju so v višjih družbenih plasteh začeli dečke oblačiti v drugačne, ženskim podobne oblekice. Iz deške oblačilne kulture je sklepal, da so bili fantki prvi specializirani otroci. Ljubko oblečeni so bili za odrasle žive igračke in vir užitka (ljubkovanje, poljubljanje ipd.). Ljubkovanje (fr. *mignotage*) je temeljilo na čutnosti in ni vključevalo globljega, čustvenega odnosa. Tradicionalna družina ni temeljila na afektivni funkciji, temveč na ekonomski (družinsko ime, poklic, dobrine, premoženje itn.).

Spremembo v odnosu do otrok je prispeval vznik radikalnih reformacijskih verskih skupin (anabaptisti, janzenisti, pietisti in kvekerji), ki so v strogi verski vzgoji otrok ugledale zanje varno prihodnost. Otrok je stopil iz anonimnosti in z vzponom puritanizma v 17. stoletju in idejo izvirnega greha postal samosvoje bitje (subjekt). Otroci so bili za moralistično-sadistično palico prva skrb, a ne edina. Ljubkovanje, zabava in šala naj bi

kvarno vplivali na nedolžno otroško telo, zato je bilo treba otroke ločiti od odraslih. Ti naj otroke strogo vzgajajo, saj disciplina dobro vpliva na šibak otroški razum in »umazano« dušo. V vzgoji se je ambivalenca med nedolžnostjo in izvirno grešnostjo kazala kot zaščita krhkega telesa in kot skrajna grobost proti sprijenosti duše (Batistič-Zorec 2003). Med redkimi razsvetljskimi misleci, ki so zavračali prevladujoče mnenje cerkvenih vzgojiteljev in moralistov je bil Jan Amos Komenský. »Zavračal je idejo o grešni naravi človeka in je nasprotoval discipliniranju z ustrahovanjem in telesnim kaznovanjem« (nav. delo: 37). Leta 1690 je izšel *Esej o človeškem razumu* Johna Lockea. Ta si je novorojenega otroka predstavljal kot *tabulo raso* – nepopisan list, ki postopoma pridobiva razum s čutnim izkustvom. Locke (1924–1925) je s tem začel spodkopavati misel o izvirnem grehu in med premožnimi družinami sekulariziral vzgojo. »Družina je nehala biti zgolj zasebno-pravna institucija, namenjena prenosu premoženja in imena, in je prevzela moralno ter duhovno funkcijo oblikovanja teles in duš« (Ariès 1991: 497). Otroci se od odraslih ne razlikujejo več le po nedoraslosti spolnega aparata, temveč predvsem po nerazumnosti, zato jih je treba, tudi deklice (!) – in to je dosežek konca 17. stoletja – vzgajati. Vznik otroštva kot od odraslosti ločene sfere se pri Arièsu nanaša na francosko višjo družbeno plast. Na večini slovenskega podeželja se je zraslost otroštva z odraslostjo obdržala še vse 19. stoletje (Puhar 1982).

V 18. stoletju sta se skrbi za moralni razvoj otroka pridružili še poudarjena skrb za higieno in zdrav telesni razvoj. Prvotni namen poseganja zdravstva v družino je bil zaščita pred umazanijo in boleznijo, nato boj proti ljudski medicini in navsezadnje nadzor nad družinsko vzgojo (Cotič 1998). Z današnjega gledišča kontroverznim higienikom se je posrečilo znižati otroško smrtnost, čeprav je Ariès (1991) ugotovil, da upad smrtnosti pri otrocih ni bil le rezultat povečane medicinske in higienske skrbi, temveč vse pogostejše odsotnosti detomora: nezaželenih otrok niso več puščali ali jim celo pomagali umreti. Po Gunnarju Heinsohnu in Otto Steigerju (1993) pa higienske in prehranjevalne razmere v srednjem veku niso bile tako katastrofalne, da bi vplivale na visoko smrtnost dojenčkov. Prav tako ne drži, da bi ženske ne vedele ničesar o nadzorovanju rojstev in bile zato nenehno noseče. Njuna teza je, da je evropsko večstoletno preganjanje modrih žensk, ki se je začelo po srednjem veku, čarovnic, ki so posedovale vednost o rojevanju in nadzorovanju rojstev, v 18. stoletju končno ustvarilo »novo žensko« (o spolnosti ve malo, njeni vrojeni značilnosti sta ljubezen do otrok in zvestoba možu), povzročilo zvišanje števila otrok in spremenilo ravnanje z njimi: številnost otrok je starše pahnila v ravnodušnost, celo sovražnost, in ta okoliščina naj bi privedla do rasti državnih zakonov za zaščito in vzgojo otrok.

Po Arièsu se je družina lahko intimno povezala šele z upadom smrtnosti otrok. Z nastankom občutja družine kot intimne skupnosti se je postopoma razgrajevala tradicionalna družabnost. Prekinjena je bila vsakdanja povezanost med zasebnim in javnim življenjem, med domom in kolektivnim življenjem zunaj doma. »Prisilno polimorfno družbeno telo je razpadlo, nadomestilo ga je veliko majhnih družb, družin in nekaj masivnih skupin, razredov« (Ariès 1991: 498). Hierarhijo so vzdrževala stroga znamenja stanu (obleka, vedenje itn.). Srednjeveškega plemiča ni motila telesna navzočnost otročiča ali pa reveža

na robu preživetja, nova, meščanska, plast pa ni več vzdržala stika z ljudstvom. Moralni razdalji se je pridružila še telesna. Družina se je umaknila v notranjost hiše, kjer je, dodatno, zrasla še potreba po zasebnosti posameznika. Notranji prostori so se ločili na javne in zasebne, na reprezentanco (salon, jedilnica ipd.) in zaodrje (spalnica, kabinet ipd.), na prostore za gospodarje in služinčad. Razsvetljske vrednote moderne dobe so postale zasebnost, udobje in osredinjenost na družino.

Pojem zasebnosti, kakor se razume danes, se je razvil v 18. stoletju zaradi novega občutenja družine kot emotivne skupnosti (Ariès 1991) ali v 19. stoletju, ko sta se zaradi industrializacije prostor dela in bivanja diferencirala in je dom postal zatočišče (Sennett 1989). Zasebnost naj bi negovala prostovoljnost in ljubezen, a je v realnosti imela »svojo vlogo v krogotoku kapitala in reprodukciji družbe skozi avtoriteto patriarha« (Habermas, v Slaček 2011: 129). Vendar se je šele z diferenciacijo javnega od zasebnega lahko ustvaril javni mentalni in fizični prostor oz. kar »javnost« (nav. delo).

Za prvo polovico 19. stoletja so bile značilne ne le gospodarske, temveč tudi družbene spremembe: rast prebivalstva, urbanizacija, industrializacija, migracije, rast revščine in tudi razvoj politične zavesti delavskega razreda. Zgodnji kapitalisti se v 19. stoletju niso branili zaposlovati otrok – najcenejših delavcev – v mlinih, rudnikih in tovarnah, ladjedelnicah in pomorstvu, pri kmečkih in hišnih opravilih.³¹ Da bi tudi otroško delo prinašalo dobiček ali prispevalo k družinski ekonomiji, je bilo treba otroka čim hitreje in učinkoviteje prilagoditi življenju odraslih. Prepustnost med otroškim in odraslim svetom je imela tokrat povsem drugačne motive kot v predmoderni dobi. Toda tovarniški zakon iz leta 1833, ki so mu pozneje sledili še mnogi, je omejil pogoje zaposlovanja otrok. O tem so bili obveščeni tudi slovenski bralci:

Prvi zakon, ki je splošno prepovedal opravilo otrokom pod 9 (!) leti v bombažnih predilnicah in ki je predpisoval za otroke do 16 let dvanajsturni maksimalni delovni dan, datira iz leta 1819. Zakon od leta 1833., kateri je obsegal vse tekstilne tovarne, je zavaroval prvič tudi mladostne delavce (od 13 do 18 let 12 ur maksimalnega delovnega dneva), oni iz leta 1844. prvič ženske. Potem se je lotil zakonodajalec (1842.) rudokopov, v katerih je bilo delo »pod dneve« za otroke pod 10 (!) leti in za ženske prepovedano, dočim so se raztegnili tovarniški zakoni na netekstilne industrije še-le od 1860. leta dalje.³²

Na Slovenskem je šele avstrijski *Obrtni zakon* iz leta 1859 zakonsko omejil delovni čas otrok. »Zaposlovanje otrok mlajših od deset let so prepovedali; otroci med 10. in 12. letom starosti so smeli delati, če jim je to pisno dovolil oče ali skrbnik in če so ob tem vseeno lahko obiskovali šolo« (Zaviršek 2020: 74). Omejitev otroškega dela je hkrati prispevala k omejitvi ženskega dela, saj naj bi ženske prevzele vlogo »prave« matere, ki skrbi za otroke in dom. To pa ni moglo veljati za kmečko in delavsko mater. Prepoved vključevanja na tržišče dela je delavske otroke pahnila v siromaštvo in delinkvenco,³³ ži-

³¹ Več o ekonomskem izkoriščanju otroka v dobi zgodnjega kapitalizma v Cunningham in Viazzo 1996; Rose 1991; Nardinelli 1990; ali pa literaturo Charlesa Dickensa.

³² Ip. c., Nekoliko iz zgodovine zakonodaje za delavsko varstvo. *Naša moč* 15 (8), 29. 7. 1921: 2–3.

³³ Britansko zgodovinopisje pozna vsaj dve knjigi, ki tematizirata siromaštvo in delinkvenco otrok s konca 19. in začetka 20. stoletja – Humphries 1981; Davin 1996.

vljenje delavskih družin pa je bilo še težje. Razvil se je nov pojav, ki je prerasel v otroško (sub)kulturo pohajkovanja – otroci so brez nadzora odraslih pohajkovali po mestnih ulicah. Hugh Cunningham (1996a, 1996b) je ugotovil, da je bila regulacija otroškega dela ena od značilnosti širše politike državnih posegov v zadeve, ki so vključevale otroke. Očiten primer je nenehen boj zdravstvene politike z otroškimi boleznimi in smrtnostjo otrok ali pa javnih higienikov z revščino, predstavnikov filantropije z zapustitvami ali zanemarjanji otrok ipd. Tako so se za dekonstrukcijo delovnega otroštva in konstrukcijo novega otroštva zavzele na novo odprte sirotišnice in pobiljševalnice (s prisilnimi delavnicami!).³⁴

V Ljubljani sta bili že sredi 18. stoletja ustanovljeni kaznilnica in prisilna delavnica. Slednja se je v slabih sto letih osamosvojila, a vanjo niso sprejemali otrok, mlajših od 14 let. Pomembna sprememba se je zgodila leta 1873, ko so v prisilni delavnici ustanovili pobiljševalnico za osebe, mlajše od 18 let. Fran Milčinski, ki se je ukvarjal z mladinsko kriminologijo, je bil posebej kritičen prav do takšnih ustanov. Empatični pravnik in pisatelj je bil »eden najzaslužnejših ustanoviteljev in prvi tajnik Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana« (Anžič 2002: 325). Za moralno korekcijo in resocializacijo pa naj bi poskrbele državne šole. Omeniti je treba, da so Francija, Velika Britanija in ZDA šele v tem času uvedle obvezno šolanje otrok, Marija Terezija pa je za dežele habsburške monarhije to storila že leta 1774.³⁵ »Reševanje« otrok je torej potekalo prek institucionaliziranega izobraževanja. Na paradoks sta ndr. opozorili Barrie Thorne (1987) in Renata Salecl (1991: 83): »Vpeljevanje socialnega nadzora ne pomeni toliko zaščite otrok pred nasiljem kot zaščito družbe pred nasilnim otrokom.« Obvezno šolanje otrok je vplivalo na družinsko ekonomijo in na, večkrat prezrto, vsiljevanje standardov (govor, vedenje, obleka idr.) srednje plasti drugim družbenim plastem. Cunningham (1998) je poudaril, da so večino bremena »civiliziranja« nosile deklice. Z obveznim šolanjem so bili dečki odrešeni večine dela, za deklice pa je bilo to dodatno breme in so potegnile krajšo slamico. Poleg tega so zaradi šolskega poudarka na gospodinjskih opravilih (npr. ročno delo) večinoma zgrešile akademske predmete in s tem vključitev v izobraževalne možnosti.

Obvezno šolanje je bilo lažje uzakoniti kot uresničevati: nasprotovali so mu delavci in kmetje in tudi nekateri sodniki (Cunningham 1998). Otrok je kot nedelovna kategorija izgubil vso družbeno (družinsko) moč, postal je odvisen od odraslih, predvsem šolskih avtoritet. Kot šolajoči se subjekt je v procesu edukacije izgubil dejavno, čeprav povsem podrejeno vlogo, ki jo je imel na tržišču dela (vajeništvo, delo v industriji). Ko je država dobila prevladujočo vlogo pri regulaciji otroškega (družinskega) življenja, je

³⁴ Revščina, beraštvo, norost itn. so bile v tradicionalnih družbah »dane od Boga,« tj. »zunanje,« z nastopom odernih institucij pa so se vse bolj socializirale, tj. postale so odvisne od družbenih intervencij. Izum »deviance« je »socializiral raznovrsten niz zunanjih značilnosti, med njimi revščino, potepuštvo in norost, ki so jih nekoč imeli za naravne parametre obstoja.« Deviantnost, podobno kot bolezen in smrt, je bila družbeno ustvarjena, »hkrati pa jo je proces izključitve ločeval od glavnih aren družbene dejavnosti« (Giddens 2000: 177; tudi Lešnik 2021). Več o otrocih – storilcih kaznivih dejanj na Slovenskem Melik 2012.

³⁵ Več o šolskem (državnem) prevzemu primata nad vzgojo staršem (materam) oz. o sholarizaciji otrok v 19. in na začetku 20. stoletja na Slovenskem Saksida 1986.

prevladala tudi opredelitev otroštva kot dobe odvisnosti.³⁶ Šola je otroka določila z atributom »še-ne-odraslega,« in prav znanje, ki naj si ga pridobi v procesu šolanja, ga bo oblikovalo v odraslo osebo (Laporte 1992). Pasivno, molče sedeč v klopi, je služil na novo pridobljenemu in mnogo daljšemu otroštvu. Ariès je pisal o sholarizaciji kot o »dolgem procesu zapiranja otrok (tako kot norcev, revežev in prostitutk)« (Ariès 1991: 9).

Zavest o tem, da je država odgovorna, da vsem otrokom zagotavlja izobraževanje in zdravstveno varstvo, je omogočila pedagogom, didaktikom, psihologom, higienikom, pediatrom in drugim strokovnjakom (npr. antropometrom), da skoz glavna vrata stopijo v učilnico, ki je postala »laboratorij« za znanstveno (empirično) preučevanje otrok. Otrokovo telo in duševnost sta postala predmet opazovanja, zapisovanja, tehtanja in drugega merjenja z različnimi tehnikami. Načrtno merjenje otrok je bilo namenjeno ocenjevanju, razvrščanju, standardizaciji in, posledično, uravnavanju otroštva. Merilne kategorije (npr. višina, teža, starost, stopnje v razvoju), ki sprožijo razvrščanje in štetje otrok, so služile nadzoru nad prebivalstvom. V tem oziru je André Turmel (2008) posebej poudaril razvojno teorijo, ki je s podobo »normalnega« otroka in s kognitivnimi napravami – grafi in diagrami – postopoma postala vsakdanji način razmišljanja o otrocih in zato način delovanja nanje. Toda oblikovanje modernega otroštva ni bilo enosmerno:

Otroštvo ni niti neizogibna posledica zgodovinskega kopičenja javnih politik zahodnih družb, pa naj bo to v obliki blaginje dojenčka, obveznega šolanja ali česar koli, niti preprosta posledica nasvetov strokovnjakov staršem in drugimi odraslim. Je bolj produkt kompleksnega gibanja: sodelovanja, konfliktov in odpora na široki paleti družbenih dejavnikov, vključno z otroki samimi, v zgodovinskem procesu oblikovanja otrok prek raznovrstnih družbenih ukrepov. (Turmel 2008: 6)

Najbližje današnji predstavi o otroštvu, torej intenzivna starševska skrb za blaginjo otrok, je bilo otroštvo, ki so ga živeli otroci v meščanskih družinah in ki ni poznalo ekonomskega izkoriščanja tako kot otroštvo v kmečkih ali delavskih družinah. Konstituiranje modernega otroštva je bilo pridržano le za meščansko družino in se je sprva omejevalo na fantke. Pozornost in skrb meščanskih staršev do otrok je imela še drugo stran, namreč močan nadzor nad otrokovim življenjem. Prav tako kakor investitor bdi nad svojim finančnim vložkom, so starši bdeli nad svojo čustveno investicijo.

Novo razmišljanje o otrocih in otroštvu je vzklilo iz Rousseaujevih misli³⁷ in romantičnega pogleda na otroka, ki temelji na predpostavki, da se človeštvo s hitrim razvojem civilizacije oddaljuje od svojega bistva – kar koli že to je –, otroci pa izražajo upanje k vrnitvi v avtentično stanje (Kroflič 2011). Oči romantike so videle otroštvo kot privilegirano življenjsko obdobje. Odraščanje ni vzpenjanje k zrelosti, temveč – prav nasprotno – upadanje svežine, nedolžnosti in moralnih resnic, ki so lastne otroku. Ker so otroci božji glasniki, se morajo odrasli učiti od njih. Znak tega je bilo prizadevanje odraslih srednje družbene plasti, da bi se otroci razvijali kot otroci, torej »po naravni poti.« Na tem je temeljilo vrtčevsko gibanje Friedricha Fröbela. Fröbel, učenec znanega pedagoga roman-

³⁶ To je tema večine prispevkov v Cooter 1992.

³⁷ Njegova temeljna misel je bila, da vse zagate pri vzgoji otroka izvirajo iz posegov odraslih v »naravne poti« razvoja; otroci naj rasejo v miru in v okolju, ki jim ustreza (Rousseau 1997).

tike Johanna Heinricha Pestalozzija, je besedo *Kindergarten* razložil takole: vrt za otroke (mesto, ki omogoča neposreden stik z naravo) in hkrati vrt otrok (rast in razvoj otrok, osvobodjena arbitrarnih imperativov).³⁸

Nasprotna rousseaujevski podobi otroka je bila podoba »tekmovalnega otroka«, pomembna med starši višjih plasti, torej otroka, ki mora čim prej odrasti s pomočjo nenehnih vzgojnih in izobraževalnih ukrepov. Ob koncu 19. stoletja se je postopoma oblikovalo splošno soglasje odraslih višje in srednje plasti, naj bo otroštvo zaščiteno in podaljšano, kajti nezaščiteno in kratko otroštvo, predvsem zaradi otroškega dela, naj bi bilo temelj vseh resnih družbenih težav. In družbeni reformatorji so si prizadevali, da bi bilo takšno otroštvo dosegljivo vsem družbenim plastem (Cunningham 1996b: 30).

Iztočnice, ki so bile na Slovenskem leta 1932 v *Domačem vedežu* povezane z dojenčkom, so določale, kdo sploh je dojenček in kaj se z njim dogaja: »dojenček« [dojenje, spanje, primeren zrak, previjanje, zaščita pred muhami], »dojenček nezadovoljen,« »dojenčka bolezní,« »dojenčka telovadba,« »dojenčka varstvo,« »dojenčkov bljuvanje,« »dojenčkov kopanje,« »dojenčkov pohištvo,« »dojenčkov prehrana,« »dojenčkov red,« »dojenčkov strežnica,« »dojenčkov tehtanje,« »dojenčkov tvorí« [bakterijsko vnetje kože], »dojenčkov umrljivost« (Uhliř 1932: 179–182). Poudarek je bil na dojenju, negi in higieni telesca, bolezní in umrljivosti ter socialnem skrbstvu za dojenčke. V ospredju sta bila telo in njegovo preživetje.

Iztočnice, ki so bila leta 1932 v *Domačem vedežu* povezane z otrokom, pa so opredelile miselni okvir tega, kdo je otrok in kaj se z njimi dogaja: »otroci« [zakonski in nezakonski], »otroci, abnormalni,« »otroci, bojzljivi,« »otroci, brezbrizni,« »otroci, čudežni,« »otroci in živali,« »otroci ločencev,« »otroci, nadarjeni,« »otroci, nenadarjeni,« »otroci, nervozni,« »otroci, nezaposleni,« »otroci, plašljivi,« »otroci, prezgodaj dozoreli, otroci, rahitični,« »otroci, revni« [duševno ali materialno], »otroci, sitni,« »otroci sosedov,« »otroci v rodbini,« »otroci, zlobni,« »otroci, zlovoljni« in »otrok« [vir starševske nesmrtnosti, nega, krst], »otrok, bolni,« »otrok, duševno bolni,« »otrôk igre,« »otrôk nadzorstvo,« »otrok, navidezno mrtvi,« »otrok, nedonošen,« »otrok, nezakonski,« »otrôk obramba,« »otrôk odstavljanje,« »otrôk prehrana,« »otrok pri mizi,« »otrôk število,« »otrok, tretji,« »otrôk umrljivost,« »otrok v biografu [kinomatografu] in gledališču,« »otrok v kazenskem zakonu,« »otrok v političnem življenju,« »otrôk vzgoja,« »otrôk vzgoja, umetniška,« »otrok, zaposleni,« »otrôk zavarovanje,« »otroka napake,« »otroka polaga v posteljo,« »otroka prehrana,« »otroka razvoj,« »otroka sramotenje,« »otroka teža,« »otroka umor,« »otroka velikost,« »otrokova vprašanja,« »otroška bala,« »otroška govornica,« »otroška imena,« »otroška kletka« [stajica], »otroška literatura,« »otroška moda,« »otroška moka,« »otroška narava,« »otroška nedolžnost,« »otroška postelja,« »otroška razposajenost,« »otroška soba,« »otroška telovadba,« »otroška zibelka,« »otroške bolezní,« »otroške bolnice,« »otroški časopisi,« »otroški kotichek,« »otroški voziček,« »otroški vrtci,« »otroško delo,« »otroško mleko,« »otroško ohromenje,« »otroško perilo« in »otroško telo« (Uhliř 1932: 520–529).

³⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Fr%C3%B6bel.

Množina iztočnic o dojenčku in otroku v *Domačem vedežu* razkriva, da je otrok postal pomembna figura predvsem v meščanskem čustvenem življenju. Z otrokom povezane kategorije upoštevajo pravni in sorodstveni, zdravstveni, socialni in socializacijski vidiki ter osnovne sestavine materialne kulture: prehrano, oblačila, prostor za otroka in pohištveno opremo. Povedo, da so bili otroci krhka bitja s svojeglavimi ravnanji, ki so narekovala različne vzgojne prijeme in ki jih je bilo treba nadzirati in uravnnavati v okviru določenih družbenoekonomskih razmer. Vse naštetu je zasedalo opazen obseg tedanjih vzgojnih priročnikov na Slovenskem. Urednik *Domačega vedeža* dr. Nemo, Hugo Uhliř, si je želel, da bi bilo za »slovensko ženo in rodbino« to temeljno delo, »nekaka domača biblija za rodbinsko življenje« (Uhliř 1932: neošt. zadnja str.), za katero je takrat pretežno skrbela ženska.

Moderne meščanske družine so nastale na patriarhalnem konceptu materinstva: v središču ženske pozornosti naj bodo nega, skrb in vzgoja otroka, tj. materinjenje.³⁹ Nancy Chodorow in Susan Contratto (1982) sta pokazali, kako opredelitev ženske vključuje opredelitev otroka. V nekaterih ideoloških konstrukcijah so ženske »povezane«, v drugih so »tesno in nereflektirano zvezane« z otroki. Ženskost se isti z materinstvom. Z moškostjo in očetovstvom se to ne zgodi. Marilyn Strathern (2011: 255) je poudarila, da je vez med žensko in otrokom ustvarila očitnost poroda, vez med moškim in otrokom pa je postavila njegova povezava z materjo, npr. s poroko. Od tod gledišče, da je materinstvo naravni, očetovstvo pa družbeni pojav. Ženska se je tako poistila z družinskim delom, saj ji je bila dodeljena nova vloga poklicne gospodinje in matere brez plačila za opravljeno delo, moški pa je odhajal v službo in se poistil s poklicnim delom. Z ločitvijo doma od delovnega okolja je oslabela neposredna vladavina (nadzor) moškega nad gospodinjstvom. Toda ekonomska odvisnost žensk in otrok od moških se je poostrila, njihova družbena moč pa zaradi tega ošibila. Konstrukcija novega materinstva moderne meščanske družine je bila mogoča zaradi odsotnosti moškega iz vsakdanjega življenja otrok, upada smrtnosti in upada rodnosti otrok, kar je omogočilo materinsko skrb za vsakega posamičnega otroka. In, kakor je ugotovil Giddens: »Družbena iznajdba materinstva je napovedala in konkretno oblikovala predstavo, da mora mati razviti ljubeče razmerje do otroka, v katerem daje poseben pomen otrokovim potrebam« (Giddens 2000: 103).

Da bi se torej materinski ideal lahko utelesil, je bilo treba otroka opredeliti na novo: postal je ranljiv in odvisen od stalne materinske skrbi. Središče gospodinjstva se je premaknilo »od patriarhalne avtoritete k materinski naklonjenosti« (Ryan 1981: 102). Dojenje mater je postalo dragoceno, povoji, s katerimi je bil povit dojenček, so se počasi rahljali. Za moderno meščansko družino je imel otrok čustveno vrednost, v kmečki družini, družini podeželskih delavcev in rokodelski družini je večinoma še vedno prevladovala ekonomska. Viviana Zelizer (1985) je pokazala, kako se je vrednotenje otroka spremenilo: iz otroka, ki je cenjen zaradi njegovega prispevka k družinskemu gospodars-

³⁹ Tanja Renner je ta pojem materinstva nadomestila s pojmom materinjenje. Materinstvo naj bi bil tehnični, pravni pojem, ki določa razmerje mati – otrok, materinjenje pa vključuje »vse tiste raznovrstne dejavnosti, dolžnosti, opravila, čustvena razmerja itd., ki so potrebna in povezana z nego in vzgojo otroka« (Žnidaršič-Žagar 2013: 20).

tvu, v otroka, ki je postal gospodarsko nekoristen, vendar čustveno neprecenljiv. Ta sprememba je bila posledica rastoče življenjske ravni srednje plasti in hkrati posledica širjenja novih kulturnih norm, ki so vključevale otroštvo kot vrednoto. Bolj ko je bil otrok čustveno dragocen, daljše je bilo njegovo otroštvo.⁴⁰ Vsakršno vrednost je treba skrbno hraniti in negovati, zato vzgajanja nikakor ni bilo mogoče prepustiti naključju. Z diskurzom vednosti ga je nadzirala politika v okviru t. i. nacionalnega interesa, ki je, zaradi procesa industrializacije v širši perspektivi zahteval učinkovito in zdravo prebivalstvo, v ožji pa strokovnjake s področja vodenja in upravljanja v administraciji in podjetništvu.

Skrb za otroke je postala javna tudi s postopnim vzponom socialne države – zdravstvenih programov in socialnega dela. Dognanja nove znanosti, otroške psihologije, ki je v 30. letih 20. stoletja celo zasenčila »stara« spoznanja otroškega zdravstva, so se širila z obiski negovalk na domu in raznimi otroškoskrbstvenimi programi. Matere so bile zasute z zdravstvenimi in psevdopsihološkimi priročniki o negi, razvoju in vzgoji otrok. Tedaj je prevladovala behavioristična teorija, ki jo je uvedel ameriški psiholog John Broadus Watson: otroke je treba vzgajati strogo načrtovano z učenjem navad, ljubkovanje otrok pa je pogubno za njihov razvoj. Svoje je pristavila še Cerkev z versko (nравstveno) vzgojo, saj se ni hotela odreči prvenstvu nad vzgojo in izobraževanjem. Premike v praksi vzgoje otrok in zgradbi novega otroštva so naredili bolj ali manj samooklicani strokovnjaki. Poleg tega so diskurz o novem otroštvu izrabili trgovci in obrtniki. Že v zgodnjih 20. letih 20. stoletja so trgovinski in obrtniški oglasi za otroška oblačila, otroško pohištvo, otroške knjige (predvsem pravljice), igre, igrače in sladkorčke itn. začeli nagovarjati ne le matere, temveč tudi otroke. V porabniški družbi je tudi otroštvo sčasoma postalo blago.⁴¹

Otrok je od industrijske revolucije do danes prehodil pot velikih sprememb: bil je delovna sila v kapitalistični produkciji in potem postal sam del ogromnega porabniškega tržišča in naposled objekt dela odraslih v obliki izobraževanja, otroškega varstva, socialnega skrbstva in mladoletnih sodnih sistemov (Mikulak 2005). Ellen Key je upala, da bo 20. stoletje posvečeno otrokovemu dostojanstvu, zgodovinar Eric Hobsbawm (2000) pa ga je ugledal kot »čas skrajnosti; v 20. stoletju je v vojnah umrlo več ljudi kot v katerem koli prejšnjem stoletju. In otroci niso bili izjema.

Pojem otroštva je produkt moderne dobe človeške zgodovine. Otroci so vedno bili, tudi vzgajali so jih v duhu vsakokratnih ideologij oz. v vsakokratni (re)produkciji družbenih razmerij, le njihova samoumevnost je postala razvidna razmeroma pozno v zgodovini. Šele v moderni dobi se je oblikovala predstava o posebni družbeni skupini – otrocih, ki jih družijo posebna doba v človekovem življenju – otroštvo. Da pa je prav to otroštvo odločujoče pri oblikovanju odrasle osebnosti, je retrogradno odkril Sigmund Freud, ki se je raziskovalno posvečal nevrozam odraslih. Ugotavljal je, da na psihoseksualni razvoj otroka vplivajo konstitucionalni (predispozicija ob rojstvu) in (analizabilni) akcidentalni (okolje) dejavniki (Freud 1995). Način, kako starši ravnajo z otroki, se izrazi

⁴⁰ Po Viviani Zelizer (1985) je v luči te spremembe mogoče raziskovati razlike v dolžini in pomenih, ki jih je tvorilo otroštvo skozi čas in med kulturami.

⁴¹ Korenine, razvoj in segmentacijo otroške porabniške kulture v luči otroške oblačilne kulture je raziskal Daniel Thomas Cook (2004).

v nezavedno motiviranem ravnanju (mišljenju) odrasle osebnosti. V tem smislu je bistveno Freudovo spoznanje, da ne obstajata niti idealno otroštvo niti idealna vzgoja (Freud 1981, 1989, 2006). Njegova hči, Anna Freud, ki je posvetila svoje življenje raziskavam otrokove duševnosti, je odkrila štiri temeljne razlike med realnostjo otroka in realnostjo odraslega: egocentričnost, nedozorelost spolnega aparata, relativna šibkost sekundarnega procesa mišljenja in doživljanje časa (Freud, A. 2000: 57–60). Svojih psihoanalitičnih spoznanj se, nasprotno od očeta, ni branila uporabiti tudi na področju pedagogike.⁴² Napisala je predgovor k vzgojnemu priročniku Edith Buxbaum *Your Child Makes Sense: A Guidebook for Parents*, ki je izšel leta 1951. Na določeni ravni je uresničila Rousseaujevo željo oz. sledila programskemu besedilu Ellen Key, da naj vzgoja spoštuje otrokovo posebno doživljanje sveta.

Za prvenstvo nad resnico zgodovine otroštva zahodnega sveta še vedno tekmujeta nasprotujoča si znanstvena toka in oba jemljeta za izhodišče »biblijsko« čtivo, delo Phillippea Arièsa (1991). Benjamin B. Roberts (2008) ga imenuje črna in bela legenda ter resnico zgodovine otroštva opredeli ne kot zlato sredino, temveč kot svetlo sivo. Mnenja se krešejo ob Arièsovi trditvi, da srednjeveška družba ni poznala koncepta otroštva. Cunningham (1998) je sicer poudaril, da je vzrok za razkol napačen prevod francoske besede *sentiment* (občutenje) v angleško *idea* (ideja, pojem). Po Cunninghamu naj bi bila Arièsova trditev, da v srednjeveški družbi ni bilo občutenja otroštva, ne ideje otroštva.

Zagovorniki t. i. temne strani zgodovine otroštva, in med prvimi je gotovo Lloyd deMause,⁴³ dokazujejo, da so otroci v zgodovini evropske celine, vsaj do industrijske revolucije in vzpona kapitalizma, odraščali nesrečno: mentalno osamljeni in v strahu. Šele ekonomija prostega tržišča z delom v industriji in podpornih panogah je omogočila ločitev mladih od velike (primarne) družine in poroko iz ljubezni, kar naj bi vplivalo na drugačen odnos do otrok (Shorter 1975; Stone 1977). Za Giddensa obstaja še drug razlog: rojstvo romantične ljubezni v 19. stoletju. Širjenje meščanskih idealov romantične ljubezni, popisane v ljubezenskih romanih, ki so dosegli ljudske množice, je bilo »dejavnik, s katerim so poskušali zakonsko zvezo osvoboditi širših sorodstvenih vezi [...]. Na može in žene so vse bolj gledali kot na sodelavce v skupnem čustvenem podjetju, ki je imelo prednost celo pred njihovimi obveznostmi do otrok« (Giddens 2000: 33).

Privrženci t. i. svetle strani⁴⁴ ugotavljajo kontinuiteto čustvenih naložb – in zato skrbi za – otroke že od srednjega veka. Dogovorjene poroke in visoka smrtnost otrok naj ne bi zelo močno vplivali na ljubeč odnos do otrok. Hugh Cunningham, ki sicer trdno stoji na beli strani,⁴⁵ je na določeni ravni presešel nasprotje s trditvijo, da vpra-

⁴² Neposredna aplikacija psihoanalitičnih spoznanj na pedagogiko se navadno pokaže kot kontroverzno podjetje. Več o tem Bahovec 1992.

⁴³ Benjamin B. Roberts je naštel še Jeana-Louisa Flandrina, Edwarda Shorterja, Lawrencea Stonea in Élisabeth Badinter. K seznamu sodi še Peter Laslett (1965) in pa omemba, da je *Prvotno besedilo življenja* (1982) Alenke Puhar prežeto z glasom Lloyda deMausea.

⁴⁴ Po Robertsu so to Alan Macfarlane (1993), Linda Pollock (1983), John Boswell (1988) in Shulamith Shahar (1990).

⁴⁵ Njegov argument je, da je starševska, predvsem materinska, ljubezen do otrok nekaj danega. Élisabeth Badinter (1981) je med prvimi analizirala starševsko ljubezen v zgodovini in bi Cunninghamu težko pri-

šanje, ob katerem se krešejo iskre, ni pravo vprašanje. Tema njegove knjige o otrocih in otroštvu v zahodnih družbah (1996a) zato niso neposredna razmerja med starši in otroki, temveč zgodovina javnega delovanja (filantropija in vlade držav), ki je vplivalo na percepcijo otrok in otroštva. Raziskava prevladujočih oblik mišljenja o otroštvu na Zahodu⁴⁶ ga je privedla do trditve, da je koncept otroštva vzniknil že v renesančnem humanizmu z Erazmom Rotterdamskim, ki je poudarjal pomen očeta in izobrazbe. Takrat se je rodilo to, kar Cunningham imenuje »ideologija otroštva srednjega razreda« in se je množično razširilo šele v 19. stoletju z državnimi posegi.

Prepad med črnim in belim tokom premislekov se je zdel nepremostljiv tudi zaradi nemožnosti, da bi v raziskavah naenkrat zaobsegli vse gospodarske, družbene in verske različne stare celine. Ključ pomiritve so prinesle prve študije s področja vzgojnih (*child-rearing*) praks, ki so resnico naslikale s svetlo sivo barvo.⁴⁷ Pri Louisu Haasu (1998) je šla zgodba nekako takole: res so v renesansi otroke ob rojstvu pošiljali na podeželje, da bi jih hranile dojilje, a večinoma le v primerih, ko matere niso imele mleka. Poleg tega je bilo plemstvo prepričano, da je mleko s podeželja bolj zdravo. Ilana Krausman Ben-Amos (1994) in Paul Griffiths (1996) sta se strinjala z Arièsom, da so otroci še v zgodnji moderni dobi živeli in delali zunaj okvirov primarne družine, a hkrati poudarila, da to ni bil znak nezanimanja za otroke, temveč skrb za njihov uk in pripravo na odraslost. Robertsova pomiritev obeh tokov je bila, da je Arièsovo gradivo razmeroma pomembno, a napačno interpretirano. Po Cunninghamu (1996a) je z Arièsovega imena spral madež šele nemški zgodovinar James A. Schultz (1995) s knjigo o otroštvu v germanskem srednjem veku; v njej trdi, da je v takratni družbi sicer obstajal koncept otroštva, a je bil vse do razsvetljenstva v temeljih drugačen od drugih prevladujočih zahodnih konceptov.

K pestrosti pojmovanja otroštva v zgodovini prispeva še dekonstrukcija mita o enosmernem napredovanju zgodovine. Zgodovine raznovrstnih družbenih kategorij, prav kakor zgodovina otroštva, razkrivajo, da je nenehno napredovanje nekega družbenega pojva skozi zgodovino družbeno konstruiran mit. Bojan Baskar (1991) je opozoril npr. na ugotovitve Daniele Alexandre-Bidon in Monique Closson, ki sta dokazovali, da je bila v 12. in 13. stoletju razvita kultura otroške nege, medtem ko je za 16. stoletje značilno večje

trdila. Prav tako Lloyd deMauseovo (1988) razkritej metod, ki sta privedli do t. i. bele legende o zgodovini otroštva: manko dokaza je pozitiven dokaz in argumentum *ex-silentio*.

⁴⁶ Ton razmišljanju o srednjeveškem otroku je dajala katoliška cerkev. Dediščina antike je bila delitev otroštva na detinstvo (zgodnje otroštvo), *pueritia* ali otroštvo in adolescenco. Puritanskemu boju z grešno dušo v 16. in 17. stoletju je sledilo razsvetljenstvo: John Locke je v leta 1693 izdanih *Some Thoughts Concerning Education* razmišljal o načinih, kako otrokom vcepiti vseživljenjske dobre navade – ne s palico in ustrahovanjem, temveč z razumom. Razum naj bo, z zanikanjem želja in strasti, vodič vzgoje in hkrati vzgojni cilj. Sporočilo prvega, na otroka usmerjenega misleca, Jeana-Jacquesa Rousseauja je bilo, naj odrasli ne modrujejo z otrokom, temveč ga pustijo, da se uči iz narave, stvari itn. Otrok ima v svoji nedolžnosti dostop do narave, ki so ji od sveta izmučeni odrasli odtujeni, zato je otroštvo privilegirana življenjska doba. Viktorijanska Britanija je z industrializacijo in urbanizacijo mnogim otrokom vzela otroštvo. Zato se je npr. reformist Lord Ashley zavzemal, da bi bili otroci zaščiteni pred delom in odgovornostjo; otroški dan naj bi bil razdeljen na dom in šolo. Stoletje otroka pa naj bi prispevalo spoznanje, da je prihodnost narodov odvisna od otrok. To spoznanje sta v 20. in 30. letih 20. stoletja v svojih teorijah uporabila mdr. »paranoidna« evgenika in behaviorizem. Prva se je ukvarjala z zdravim rodom, drugi je poudarjal ubogljivost.

⁴⁷ Po Robertsu so predstavniki svetlo sive barve avtor sam, Louis Haas, Ilana Krausman Ben-Amos in Paul Griffiths.

zanemarjanje otrok. Ali, kot dokazuje več avtorjev, da je razvoj vzgoje v 19. stoletju nazadovol v primerjavi z 18. stoletjem. Mitu o linearnem napredovanju otroštva/človeštva sta zapadla tudi Ariès in deMause.

Sodobna pedagogika upošteva psihoanalitična dognanja, ki učijo, med drugim, tudi to, da se vzgoja najbolj dogaja tam, kjer ni želena, torej je, hudomušno rečeno, namerna, a nezavedna. Za zgled naj bo odlično napisan nacionalni dokument – *Kurikulum za vrtce*. Posebej je poudarjen t. i. prikriti kurikulum (Bahovec idr. 1999: 12–13), ki se dogaja ob sprejemu otroka v vrtec, ob hranjenju, toaleti, uspavanju, odhodu na igrišče itn., torej ob dnevni rutini. Na določeni ravni ni pomembno, kaj odrasli želi, npr. otroku vse dobro, temveč, kako ravna, npr. ga komaj rojenega pošlje na zdravo podeželje ali malo starejšega v nedomače vajeništvo. In to je moja kritika poskusa pomiritve t. i. belega in črnega toka zgodovinopisnih raziskav otroštva. Preučevanje zgodovine (institucionalizirane) predšolske vzgoje na Slovenskem (Batistič-Zorec 2003; Vonta 2008) je pokazalo, kako je bilo discipliniranje otrok v najzgodnejšem otroštvu še v 80. letih 20. stoletja ovito v dobronamerni zdravstvenovarstveni, higienski (in prehrabni) diskurz.⁴⁸

Najpomembnejše je sporočilo, ki ga odrasli posreduje otroku s svojim ravnanjem. Ob dejstvu, da je šibko mišljenje majhnega bitja prežeto z magičnim, ni zanemarljivo, kako si bo pojasnil ravnanje odraslih in katere ter kakšne otroške fantazije bodo rezultat sporočila odraslih. Ravnanje odraslega je odvisno od preprostega vprašanja: me otroci zanimajo ali ne? Me zanima, kako otrok živi in kako doživlja svet, v katerem živi, ali ne? Zanimanje odraslega za otroka priskrbi odnosu kvaliteto (intimnost), konstantnost (kvantitativna navzočnost) in zato otroku občutek varnosti v svetu. Če sta odgovora na omenjeni vprašanji negativna, in kaže, da sta negativna za pretežno zgodovino človeštva, potem lahko govorimo o izpostavljanju otrok, zapuščenosti otrok,⁴⁹ tepežu otrok, zanemarjanju otrok, zlorabljanju otrok, ubijanju otrok in ostalemu (tudi sadističnemu) maltretiranju. Empatija je, kljub jezikovnim starogrškim koreninam, relativno nova družbena kategorija. V jezik znanosti (filozofije, psihologije) se je začela sidrati konec 19. in na začetku 20. stoletja (Stueber 2019). Agens moralnega ravnanja človeka je bil dotedaj Bog s premnogimi zemeljskimi odpustki. Šele z rabo empatije v vsakdanjem življenju je morda mogoče govoriti o prosocialnem vedenju, tudi v odnosu odraslih do otrok. Morda ni ljubezensko čustvo tisto, ki bi manjkalo staršem preteklosti, temveč bolj čustvena zrelost, ki je potrebna, da odrasli vidi otroka kot osebnost. To je problem, ki starše tare še danes in ne zadeva le preteklosti (več o tem Borovičanin 2016).

Teza ameriškega raziskovalca zgodovine otroštva od antike do danes, Lloyda deMausea, je povzeta v uvodnem stavku prvega poglavja obsežne knjige o zgodovini otroštva in sicer, da je zgodovina otroštva nočna mora, iz katere smo se nedavno začeli zbujati (deMause 1974: 1).⁵⁰ Družbena volja odgovornih odraslih, da bi prekinili z nočno moro in

⁴⁸ To so neminljive foucaultovske teme.

⁴⁹ Morda je na tem mestu treba opozoriti, da obstajata diametralno nasprotni, razredno obarvani, kategoriji zapuščenosti otrok: otrok z roba družbe in privilegiranih otrok premožnih odraslih. Za več o zapuščenosti otrok za Zahodu med antiko in renesanso Boswell 1988, za čas med 14. in 20. stoletjem pa Enfance 1991.

⁵⁰ Skupaj z drugimi raziskovalci psihozgodovinske šole je razvoj vzgojnih praks skozi zgodovino razporedil v

zaščitili obrobno in najranljivejšo med družbenimi skupinami, se je uresničila v najvišjih pravnih aktih, ne presenetljivo, šele po 2. svetovni vojni. Generalna skupščina OZN je leta 1959 sprejela *Deklaracijo o otrokovih pravicah* in leta 1989 še *Konvencijo o otrokovih pravicah*; slednje leta 2004 niso ratificirale le ZDA, Somalija in Vzhodni Timor. Zakaj *Splošna deklaracija o človekovih pravicah* iz leta 1948 ni zadoščala? Ker je spodletela njena raba.⁵¹ Poleg tega so vse do danes otrokove pravice komaj iztožljive. Zaradi naraščajoče družbene neenakosti in razpadanja socialne države čakamo novo konvencijo. Kadar odrasli beli moški srednjega razreda ne pozna empatije, so najranljivejše družbene skupine otroci, ženske, priseljenci, pripadniki LGBTQ+, temnopolti, revni, invalidi itn. Kljub temu da naj bi bila današnja družba pedocentrična in otroci kerubi (dragoceni, nedolžni, ljubki itn.), so največkrat premična lastnina (morda s šolanjem kot dodano vrednostjo) pragmatičnih motivov odraslih ali pa demoni, ki posamezniku ali družini prinašajo skrbi, delo in slabo voljo – z eno besedo – frustracije. V trpljenju je užitek.

šest temeljnih oblik: detomorno (plemena, zgodnje države), zapuščujočo (zgodnji srednji vek), ambivalentno (pozni srednji vek), intruzivno (zgodnje države), socializacijsko (zgodnji narodi) in podporno (moderne narodi). Podporna oblika vzgoje implicira koncept avtonomnega otroštva (otrok sam ve, kaj potrebuje) in koncept odgovornega starševstva, katerega osnovna značilnost je zaupanje otroku in, na ravni dejanj, sledenje otroku, ne vodenje. Vseh šest še vedno soobstaja v sodobnem svetu.

⁵¹ Enako se je zgodilo z rabo *Splošne deklaracije o človekovih pravicah* na množici žensk. Zato je bila leta 1979 sprejeta *Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk*. Pa tudi *Konvencija o pravicah invalidov...* Vse dodatne konvencije so potrebne zato, in to je že stara ugotovitev teorije feminističnega gibanja, ker »človek« v *Splošni deklaraciji* tvori naslednje pomene: bel heteroseksualen moški srednjih let anglo-ameriškega miljeja, višjega ali srednjega družbenega razreda. Vse druge družbene skupine niso bile mišljene.

Snovni svet otroških let

Temeljno gradivo za etnološko raziskavo materialnega sveta ljubljanskih majhnih otrok, ki so živeli v prvi polovici 20. stoletja, so bili ustni viri. Od februarja 2015 do aprila 2016 sem opravila dvajset večurnih polstrukturiranih intervjujev z desetimi pripovedovalci, rojenimi med letoma 1916 in 1937. Sedanji in že upokojeni sodelavci Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU so mi pomagali najti nekaj sogovornikov, ki so se bili pripravljene pogovarjati z mano in mi včasih tudi priporočili naslednjega sogovornika. Pri izboru pripovedovalcev sem bila pozorna na družbeni status njihovih staršev, spolno različnost in lokacijo preživljanja otroštva. Vendar nisem bila izbirčna. V taki starosti šteje vsak glas. Vsakemu sem poslala osebno pismo s prošnjo za pogovor in dodanimi okvirnimi vprašanji, ki so se dotikala prehranske kulture, oblačilnega videza in osebne higijene ter stanovanjske kulture in higienskih razmer. Tematika vprašanj je bila povezana s praksami, ki v etnologiji, poleg pridobitnih dejavnosti, transportnih in komunikacijskih sredstev, označujejo materialno kulturo. V pismu sem navedla svojo telefonsko številko, da me lahko, če se po premisleku tako odločijo, pokličejo, da se dogovorimo za čas pogovora. Na nekaj pisem nisem dobila odgovora, večina pa je hitro poklicala, saj jim je bil moj obisk, kakor se je pozneje pokazalo, popestritev vsakdanjika. Bili so zgovorni osamljeni ljudje. Ker so že pisma vsebovala vprašanja, o katerih so pripovedovalci razmišljali pred dogovorjenim obiskom, sem ob njihovi pripovedi skušala ohranjati le časovni okvir, torej čas do druge svetovne vojne. V čas druge svetovne vojne pa je njihova pripoved rada zašla, saj je spominjanje na zgodnja življenjska leta zahtevno in rado potegne v mladostna leta, poleg tega je bil čas druge svetovne vojne za sogovornike močna izkušnja, o kateri bi želeli govoriti. Osnovno tematiko so pripovedovalci razširili še na druga področja kulture, kar sem ob analizi gradiva upoštevala, saj so s to gesto pokazali na preplet kulturnih praks, ki jih za potrebe znanosti ločujemo, klasificiramo in sistematiziramo.

Polstrukturirani intervjuji niso vzorci, temveč primeri za kvalitativno analizo (Small 2009). V središču zanimanja sta struktura zgodbe in interpretacija dogodkov (Milharčič-Hladnik 2015: 23), zaradi česar je treba vsak pogovor sproti transkribirati in dodati svoje opombe in asociacije. Ko sem prebiralala pripovedovalčevo osebno zgodbo, sem hkrati imela v mislih čas tedaj živeče družbe, saj je posamično vsakokrat družbeno in kulturno posredovano. Drugače rečeno: ne gre za to, da posamezniki tvorijo družbo, temveč je vsak posameznik že družba. Na tej ravni tudi razumem reprezentativnost posamičnih pripovedi. Analiza je potekala tako, da sem zbrano gradivo segmentirala in te segmente kodirala z glavnimi kategorije raziskave, pri čimer sem se spogledovala z Barney Glasserjevo in Anselm Straussovo (1999) na besedilu temelječo teorijo (*grounded theory*),¹ eno od metod kvalitativnega raziskovanja (gl. npr. Fikfak, Adam in Garz 2004). Z dekonstrukcijo,

¹ Več o tem Huzjan 2000.

segmentiranjem in rekonstrukcijo, ki je nastajala v dialogu z znanstvenimi besedili, se je postopoma izrisovala materialna kultura majhnih otrok v 20. stoletju do 2. svetovne vojne v Ljubljani in okolici.

Ob analizi pripovedi sem bila pozorna na razloček med spomini na otroštvo, kjer se med pripovedjo to šele gradi in za kar veljajo vse načela narativnosti in pogovorne interakcije, in otroškimi spomini, ki nimajo statusa pričevanja, čeprav se tako zdi. V naraciji, ob spominjanju na otroška leta, posameznik gradi različico sebe za poslušalca. Z izbiranjem, združevanjem, izpuščanjem, sestavljanjem, pozabljanjem ipd. (re)konstruira svojo identiteto. Življenjske pripovedi se običajno začnejo z rojstvom ali celo pred njim, čeprav rojstvo še ne pomeni trenutka samoopazovanja, trenutka lastnega začetka. Spomini na otroštvo so »kontaminirani« s pripovedmi družinskih članov, z zgodbami s fotografij itn. (Marković 2012). Otroški spomini pa so zakodirani in jih je treba interpretirati kot sanje, tj. upoštevati je treba premestitve in zgostitve. So fantazije, ki se luščijo in nizajo, da bi služile sedanjosti ali prihodnosti; nekaj hočemo zvedeti v sedanjosti ali prihodnosti. Otroški spomini obstajajo le v simbolni obliki.²

Začetek življenja je prekrit s pozabo. Freudov izraz otroška amnezija (1995) se nanaša na maloštevilne avtobiografske spomine zgodnjih let življenja. Majhni otroci so še sposobni pomniti posamične dogodke iz prvih dveh, treh let svojega življenja, vendar začnejo spomini na prva leta življenja bledeti z otrokovim odraščanjem.³ Spominske zmožnosti so v otroštvu velike, pozneje se kvečjemu zmanjšajo, in presenetljivo je, kako otroški spomini zbledijo. Prva leta življenja, prav tista, ki izpadejo iz spomina, so konstitutivna za mišljenje/ravnanje pozneje v življenju. V tem smislu je sugestivni naslov priročnika Alenke Rebula-Tuta *Globine, ki so nas rodile: Zgodnje otroštvo v otroku in odraslem* (1998). Tisto, kar je pozabljeno, tj. potlačeno, je odločujoče. Kako razložiti otroško amnezijo? Freud je ugotavljal, da ne gre za funkcionalno nezrelost, temveč za potlačitev otroške seksualnosti ob zatonu Ojdipovega kompleksa, ki je vzor vsem poznejšim potlačitvam. Potlačitev (»pozaba«) čutnega toka, ki ga otrok goji do enega od staršev (prva izbira objekta), je eden temeljnih pogojev za možnost (druge) izbire seksualnega partnerja v puberteti zunaj družinskega kroga. Če se čustveni tok, ki je nastal kot posledica omilitve čutnosti, ki jo je otrok gojil do enega od staršev, in ponovni vznik čutnega toka v puberteti ne ujemata, »se dovolj pogosto zgodi, da enega od idealov seksualnega življenja, združitve vseh poželjen v objektu, ni mogoče doseči« (Freud 1995: 79).⁴ Razbiranje otroških spominov, ki

² Adam Philips and Paul Holdengräber in Converstaion: Serpentine Galleries Park Nights [Intervju.], 26. 7. 2013. <https://vimeo.com/71982310>.

³ Več raziskovalcev se je posvetilo najzgodnejšim spominom odraslih. Odgovori na preprosto vprašanje »Kateri so vaši najzgodnejši spomini?«, so razkrili naslednje splošne trende: »za anketirance iz zahodnih kultur je povprečna starost najzgodnejšega spomina navadno 3.-4. leto (npr. Mullen 1994; Wang 2001), medtem ko anketiranci iz vzhodnih, kolektivistično usmerjenih, kultur ponavadi poročajo »poznejše« najzgodnejše spomine (MacDonald idr. 2000; Wang idr. 2004). Ženske imajo pogosto zgodnejše prve spomine kot moški (npr. Howes idr. 1993), čeprav obstajajo izjeme (npr. Wang 2001)« (Krøjgaard, Kingo in Berntsen 2017: 213).

⁴ Sodobnejše razlage izhajajo iz povsem drugačnega znanstvenega okolja. Nekaterim raziskovalcem se zdi odločilno zorenje in razvoj časovnih mešičkov, posebej hipokampusa (npr. Bauer 2007; Richmond in Nel-

se večinoma prekrivajo, je dolgoletno mukotržno delo pripovedovalca ob tega večšem in potrpežljivem poslušalcu in ne sodi na polje etnologije.

Viri raziskave so bili še pisni. Raziskovalno gradivo so tvorili tedanji priročniki za nego in vzgojo otrok, bontoni, vedež, raznorodni članki in knjige, tudi leposlovne. Priročniki o vzgoji otrok so nekakšno biblijsko čtivo, ker na eni strani »kakor da« ponujajo pomoč dvomljivcem in ukaželjnim in na drugi, dejansko, standardizirajo otroka in odraslega skladno z normativnim redom vsakokratne družbe. Standardizacija je vidna že v strukturi kazal, ki strnjeno razkrivajo duh časa in prostora. Kazalo priročnika *Kako vzgojim svojo deco?* (Stupan 1932), na katerega sem se v raziskavi največ opirala, izraža implicitno in eksplicitno normativnost. Postavke, ki izražajo implicitno normativnost, so: obstoj kategorije otroka od rojstva do mladostne dobe; delitev otrok na meščanske, kmečke in proletarske; vzgojo sestavljajo disciplina telesa (zdravje, prehrana, oblačila), duše (duševna vzgoja) in duha (socialna vzgoja). Eksplicitno normativnost pa izražajo otroške igre in delo, vzgojna sredstva (oblike kaznovanja), laž in tatvina, spolna, umetniška, mirovna, verska in nravna vzgoja. Priročnik Milice Stupan je bil v tedanjih strokovnih krogih dobro sprejet.⁵ F. Martinc je zapisal, da je avtorica kot »poklicna vzgojiteljica stopila korak naprej in obdelala predvsem vzgojne probleme v celoti. Dosedaj skorajda nismo imeli poljudno pisane vzgojeslovne literature, ki bi širila sodobna vzgojna dognanja med najširše plasti našega naroda...« (Martinc 1932–33: 95). Sicer so v tistem času priročnike za vzgojo otrok pisali večinoma moški, ne glede na liberalni ali klerikalni milje (npr. Slivnik 1910; Jeglič 1910; Volc 1928; Dragaš 1931; Štuhec 1941). Vzgojni priročniki, bontoni in vedeži, ne glede na čas nastanka, socializirajo v družbeno primernost.

Slikovni in predmetni viri so bili družinski filmski posnetki, fotografije, ki so mi jih po lastni želji pokazali sogovorniki, fotografski otroški in družinski portreti iz fototeke Slovenskega etnografskega muzeja, Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, Mestnega muzeja Ljubljana in Muzeja novejše zgodovine Slovenije. To gradivo prikazuje podobo otroka tedanjega časa in prostora, torej to, kar naj bi otrok bil. Gre za postavljene predstavitve otrok, ki temeljijo na takratnem kulturnem imaginariju otroka. V pomoč so mi bile še stalna razstava bivalne kulture v SEM (zibke, igrače, otroška glasbila), stalna razstava Mestnega muzeja Ljubljana, stalna razstava Lutkovnega muzeja, razstava na Ljubljanskem gradu *Mama, a bomo graščaki?* (življenje na Ljubljanskem gradu v 20. stoletju, 2015), razstava vozičkov in otroških prevoznih sredstev v parku Term Dobrna ob mednarodnem muzejskem dnevu leta 2016, razstava *Doma v Ljubljani: 100 let ljubljanskih*

son 2007). Drugim se zdi razvoj kognitivnega jaza ob koncu drugega leta življenja nujen pogoj, da se dogodka dodeli izkušnja, ki se jo je mogoče spominjati (Howe in Courage 1993, 1997). Tretjim je bistvenega pomena »vstop v jezik,« s katerim se šele začne rojevati spomin (npr. Morrison in Conway 2010; Simcock in Hayne 2002). Sociokulturni pogled na raziskovanje otroške amnezije pa predlaga, da je poročanje o avtobiografskih spomnih sposobnost, ki se razvija postopoma s pridobivanjem kulturnih orodij kot so pojem časa, jezik in pripovedi (npr. Nelson in Fivush 2004). Nekateri (npr. Fivush idr. 2006; Jack idr. 2009) poudarjajo obstoj individualnih razlik v sposobnosti odraslih, da se spomnijo dogodkov prvih let življenja. Za otroke mater z izoblikovanimi spomini je verjetneje, da bodo njihovi otroški spomini zgodnejši in bolj izdelani (Povzeto po Krøjgaard, Kingo in Berntsen 2017: 213).

⁵ Več o Milici Stupan in njenem priročniku Huzjan 2010.

stanovanj v prostorih arhitekturnega centra Dessa leta 2016 in razstava *Nova doba prihaja! Industrija – delo – kapital* v Mestnem muzeju leta 2017. Ti viri pa so predstavili podobo otroka, kakor so si jo retrogradno zamislili posamični kustosi: od padlega angela do keruba, od delavca v domačem gospodarstvu ali industriji do delavca v šolski klopi ali v cerkvi.

Sestavine snovne kulture, z izjemo prehranske, trajajo in so zato lahko znova in znova podvržene interpretacijam v novih kontekstih, znova in znova jih ogovarjajo »ideologije, doktrine, prepričanja, predsodki« (Vogrinc 2005: 141). Pri interpretaciji pripovedi s »terena« sem skušala biti paradokсно čim bolj opisna, da ne bi dušila glasu doživljajočega. Zame je še vedno izziv, kako se pri interpretiranju gradiva preteklosti pravočasno ustaviti, ker vem, da s svojimi predsodki prehitro zdrsnem v svoj čas. Domnevala sem, da mi resničnost tedanjega otroštva, čeprav v pripovedi zgrajeno, lahko temeljno razgrnejo zgodbe ljudi, s katerimi sem se sama pogovarjala, seveda ob prebiranju akademskih interpretacij in lastnem razmisleku. Pripovedi so pomembne pri iskanju resnice, pa čeprav gre za »retrospektivno utvaro,« za narativno konstrukcijo, za spomine na otroštvo.

Mikro raziskava materialnega sveta majhnih otrok od začetka 20. stoletja do 2. svetovne vojne v Ljubljani in okolici spominja na pogled skoz ključavnico. Ta ne stoji sama zase, temveč se drži vrat, ki so nasajena na tečaje, ki stojijo na podboju, ki je vgrajen v steno, ki opredeljuje prostor itn. Za predstavitev raziskave je torej nujno uvodoma zajeti čas, prostor in družbeno-ekonomski okvir, ki so uravnavali tedanja otroštva.

Kapitalizem in patriarhat

Proces prehoda v kapitalizem in industrijsko produkcijo je s stoletno zamudo sredi 19. stoletja zajel habsburško monarhijo in s tem tudi ozemlje današnje Slovenije. Graditev južne železnice je močno posegla v trgovske posle in transportno dejavnost. Rečna plovba in furmanstvo na daljše razdalje sta se ustavila; slednje se je ohranilo le na krajše razdalje, zlasti za prevoz ljudi in blaga do železniških postaj. Po novih železniških tirih je prispelo ceneno industrijsko blago, kar je otežilo prodajo dražjega, doma narejenega blaga. Za velik del kmečkega prebivalstva je bilo to usodno, saj se je za svoje preživetje poleg agrarne dejavnosti ukvarjalo tudi s trgovanjem in obrtjo. Po zemljiški odvezi leta 1848 so kmetje postali lastniki kmetij, vendar so morali plačati eno tretjino odškodnine v 20 letnih obrokih (Kresal 1998: 30), kar je bil za večino kmetij prevelik strošek. Velikosti kmetij so bile zelo različne. Nekateri so imeli v lasti več kmetij, nekateri le polovico ali manj. »Posestna struktura je imela za posledico socialno diferenciacijo na podeželju in nasprotno: socialna diferenciacija je oblikovala posebno strukturo« (nav. delo). Z zemljiško odvezo so prenehale vse dolžnosti zemljiške gospode do podložnikov ob posebnih razmerah, kot so slaba letina, ujme, lakota, epidemija itn. Po zemljiški odvezi so bile leta 1853 odpravljene še služnostne pravice. Te je odkupila zemljiška gospoda, ki je postala lastnica gozdov in pašnikov. Zdaj so bila drva za kuho in ogrevanje, les za gradnjo ter uporaba pašnikov kmetom na voljo le proti plačilu. Zemljiška odveza jih je pripeljala žejne čez vodo (Kresal 1998: 30–33). Poleg tega mnogi kmetje niso uspeli odplačevati odškodnine in »kmečka

dolžniška kriza« je številne kmetije »pognala na boben.« V 30. letih 20. stoletja je bilo »prezadolženih skoraj 40 odstotkov kmetov. Agrarna reforma v stari Jugoslaviji je bila izigrana. Od 369 veleposestnikov je bilo 310 tujcev.«⁶

Kajzarji ali bajtarji ali kočarji so sicer imeli svojo hišo in malo zemlje, vendar so se morali preživljati z dninarstvom ali rokodelstvom (Vilfan 1961: 291). Ker so bile kmetije premajhne in premalo sodobne, se je začelo razslojeno podeželsko prebivalstvo izseljevati. Mnogo kmečkih proletarcev se je selilo v mesta, kjer so se zaposlovali v storitvenih dejavnostih, raznovrstnem trgovanju, manufakturah in nastajajoči industriji. Nekateri so si skušali poiskati svojo srečo drugod po Evropi, v Severni Ameriki, Kanadi in Braziliji v industrijskih in rudarskih mestih. Moderna trgovska in prometna mreža je povzročila propad tradicionalnih oblik gospodarstva. Toda za meščanske trgovce to ni bila tako huda sprememba: nekateri so svojo dejavnost preusmerili v produkcijo in postali prvi slovenski industrialci. Težišče gospodarskega dogajanja se je s kmetijstva postopoma selilo na podjetništvo in delavstvo. Toda podjetniki so se le

posamično in v omejeni meri zavedali daljnosežnosti gospodarskih in družbenih sprememb, ki so z novimi tehnologijami in moderno industrializacijo trkale na vrata. Še vse do 1. svetovne vojne so razmišljali predvsem o tem, kako slovensko družbo obvarovati pred preneglimi in globokimi spremembami ter jo usmeriti na pot modernizacije na čim manj tvegan, boleč in konflikten način. Takšna ravnanja so temeljila na gospodarski in socialni šibkosti slovenskega meščanstva, ki se je le počasi razhajalo s tradicijo in obotavljivo spogledalovalo z moderno. Bila so izraz konservativnosti in pomanjkanja premišljene podjetnosti in samozavesti porajajočega se slovenskega meščanstva. (Vodopivec 2012: 26)

Predvojno industrijo na Slovenskem so sestavljale kovinska, lesna, živilska industrija in obrt ter gradbeništvo. Zaposlovala je okoli 80 % vsega delavstva. V tekstilni in tobačni industriji so prevladovalе ženske. Tik pred začetkom 1. svetovne vojne je bila za avstro-ogrsko gospodarstvo značilna visoka brezposelnost, predvsem ženske so začele izgubljati delovna mesta. Z visokimi dobički pa so, nasprotno, poslovala podjetja, ki so izdelovala vojni material, npr. tovarna usnja Karla Pollaka v Ljubljani, ki je bila čez sto let ogrodje bivše avtonomne Tovarne Rog.

Družbene spremembe v času vojn se nanašajo na

spremembe v socialni geografiji (populacija, urbanizacija, distribucija industrije), v ekonomiji in tehnologiji, v socialni strukturi, v socialni koheziji, še posebno glede na manjšine, v socialni politiki, v gmotnih razmerah, v običajih in vzorcih obnašanja, v umetniških in intelektualnih idejah in praksah ter v popularni kulturi, v družinskih razmerjih in ženskih vlogah ter v socialnih in političnih vrednotah, v inštitucijah in idejah. (Marwick, v Svoltjšak 2015: 180)

»Prva svetovna vojna je po svoji krutosti in dolžini presenetila tako tedanje evropsko politično elito kot tudi vojaštvo in civilno prebivalstvo« (Godina Golija 2012a: 76). Moški so bili vpoklicani na bojno fronto, ženske pa so z otroki ostale v zaledju in ustvarile t. i. domačo fronto. Sodelovanje zaledja, tudi z množico dobrodelnih dejavnosti in zastojnim delom šolskih otrok, t. i. šolske fronte (Svoltjšak 2017), je bil

⁶ Ivan Kristan, Kaj je narobe z revolucijo? *Mladina* 42, 16. 10. 2015: 50–51.

eden stebrov vojne propagande zaradi pomanjkanja delovne sile in surovin ter drastičnega poslabšanja življenjskih razmer. Še marca 1918, ko je avstro-ogrška oblast že morala čutiti vojni poraz, je bilo »v avstrijskem delu monarhije mobiliziranih kar 60 odstotkov moških med 18. in 35. letom starosti« (Godina Golija 2012a: 68). »Preskrba s surovinami, prehrano in trg delovne sile so bili plansko organizirani in nadzorovani, da bi lahko zagotovili material in delovno silo. Posredovanje dela je potekalo prek komisij« (Svoljšak 2015: 188). Zaradi pomanjkanja delavcev je prišlo do zaposlovanja žensk, otrok, ujetnikov in beguncev, podaljšanja delovnega časa, preklica zakona o prepovedi nedeljskega in prazničnega dela, vse skupaj pa je vodilo k zmanjšanju delavskih pravic. Nekatere gospodarske panoge, npr. železnice, pošta in telegraf, so delale izključno za vojsko (Svoljšak 2004). Kovinska in strojna industrija sta izdelovali orožje, vozila, vojaške postelje in bodočo žico, tekstilna blago za uniforme, šotorska platna, sanitetni material in odeje. Ženske so bile polno zaposlene v industriji orožja, kovinskopredelovalni in tekstilni industriji ter dejavne kot bolniške sestre. Delale so tudi v poceni vojaških bordelih in boljših za oficirje; avstrijske oblasti so jih organizirale tik za bojno črto. Janez J. Švanjcer pa je poročal o slovenski vojakinji Antoniji Javornik, ki je pripadala strogo patriarhalni srbski vojski, bila dvanajstkrat ranjena in povišana v narednico (Švanjcer 2004: 144).

Ženskam se je poleg dejavnosti v vojni industriji povečal še obseg dela na domu, kar je sicer mnogim omogočalo preživetje, npr. šivanje za vojsko po naročilu. Opravljeno delo je bilo slabo plačano, urnik neomejen, delovne razmere v majhnih, zatohlih in slabo osvetljenih prostorih so bile slabe (Svoljšak 2015). Med 1. svetovno vojno je sicer »izšlo več uredb in predpisov, ki so kratkoročno urejali socialne probleme, ki jih je prinašala vojna v zvezi s preskrbo prebivalstva in socialnimi podporami brezposelnim delavcem, vdovam in družinam, katerih očetje so bili mobilizirani« (Kresal 1998: 41). Ustanovljena so bila aprovizacijska skladišča za preskrbo prebivalstva z najnujnejšimi življenjskimi potrebščinami (živila, obleka, obutev, petrolej itn.), racionalizirana je bila preskrba in izdane so bile nakaznice (Godina Golija 2012a, 2012b; Svolfjšak 2015). In vendar je bilo med civilnimi žrtvami 1. svetovne vojne največ otrok prav zaradi vsesplošnega pomanjkanja osnovnih dobrin, živil in surovin (npr. premoga za kurjavo) (Godina Golija 2012a: 69).

Ženske, nosilke vojnega gospodinjstva in gospodarstva, so bile »prisiljene stopiti v neposreden stik z državo, predvsem v zahtevah za preskrbo, medtem ko so v predvojnem času to vlogo imeli moški. V zameno za njihov civilni napor [...] so iz brezoblične brezimne mase proti koncu vojne postajale pomemben in prepoznaven politični subjekt« (Svoljšak 2015: 183). Gospodarsko osamosvajanje žensk med 1. svetovno vojno se je kazalo v bolj liberalnem oblačenju.

V Ljubljani so se pojavile železniške sprevednice v hlačah (1918), saj se je morala delovnemu mestu prirrediti tudi dotlej manj praktična obleka. Hlačna krila so bila npr. tolerirana do 1. svetovne vojne le v športnih dejavnostih (jahanje). Vojna je osvobodila žensko v gibanju, znebila se je dolgih oblek, steznikov, širokih klobukov in umetelnih pričesk. (Svoljšak 2004: 157; 2015: 191–192)

Mati z otroki leta 1916 v fotografskem ateljeju. Fotografija je bila verjetno namenjena soprogu, ki je bil mobiliziran (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

Avstro-ogrška monarhija je po vojaškem nasilju 1. svetovne vojne razpadla in nastala je nova oblika politične skupnosti. 29. oktobra 1918 je bila na Kongresnem trgu v Ljubljani slovesno razglašena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je trajala mesec dni. 1. decembra se je združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in se leta 1929 preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo. Prekmurje je bilo priključeno novi državi, tretjina Slovencev pa je ostala zunaj meja nove države: na avstrijskem Koroškem, v Italiji in Porabju. Čas po 1. svetovni vojni je bil zaznamovan s posledicami vojne, socialno krivičnostjo (revščina, brezposelnost, nizke plače, viničarski in kolonski odnosi itn.), migracijami, političnim preganjanjem združevanja delavstva in tudi nacionalnim vprašanjem. Ob koncu 20. in na začetku 30. let se je brezposelnost zaradi gospodarske krize močno povečala in posledično povečala obseg bede med delavskim prebivalstvom. Pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin je mnoge prisililo, da so poprijeli za delo mimo družbeno organiziranih oblik in zakona ter se pustili poniževati v različnih odvisniških razmerjih. Globoka družbena protislovja so se zaostriła po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929, z besedami kralja Aleksandra I.: »Prišel je čas, ko med narodom in kraljem ne more in ne sme biti več posredovalca«. ⁷ Tako je prebivalstvo v začetku 30. let doživelo diktaturo, ko so bile prepovedane vse stranke na verski, narodni in razredni osnovi.

⁷ Proglas Nj. Vel. Kralja Aleksandra I. Slovenski gospodar 63 (2), 9. 1. 1929: 1.

Za ta čas je na slovenskem ozemlju značilna politična polarizacija na klerikalce in liberalce: katoliška stranka se je naslanjala pretežno na kmečko prebivalstvo in je imela aktivno podporo katoliške cerkve, liberalci pa so bili vplivni predvsem v mestnem okolju in so za takrat močno poudarjeno slovensko narodno vprašanje iskali rešitev v neoslavizmu, tj. v slovanstvu in v povezovanju s Srbi. Slovenci politične avtonomije v nasprotju s Hrvati (sporazum Cvetković-Maček) niso dosegli, le deloma zametke nacionalnega gospodarstva pod močnim carinskim varstvom, ki je krepilo konkurenčno prednost domačega gospodarstva. Ozemlje današnje Slovenije je bilo namreč zaradi obilice poceni elektrike, ugodnih uvoznih davkov in cenene delovne sile s podeželja – danes to imenujejo »ugodno poslovno okolje« – zanimivo za tuje industrialce. Med letoma 1919 in 1929, ko je nastalo največ novih tovarn pred 2. svetovno vojno, se je sicer povečal delež domačega kapitala, a zaradi tega, ker je veliko tujcev s svojimi tovarnami ostalo v novi državi in prevzelo jugoslovansko državljanstvo (Cerar 2012: 324).

Socialno varnost zagotavlja kapitalistu njegovo premoženje, delavec pa potrebuje socialno politiko in socialno zavarovanje:

Razvoj industrije, večje število zaposlenih delavcev, njihova koncentracija v mestih in industrijskih središčih in naraščanje deleža tistega dela prebivalstva, ki je bilo brez premoženja in si je življenjski obstoj zagotavljalo samo z odvisnim delom, so ustvarjali take socialne razmere, ki jih družba sama ni mogla več ustrezno reševati brez državne socialne politike. (Kresal 1998: 14–15)

V kapitalističnih tržnih razmerah so se razvila mezdna razmerja, zaostrila sta se družbeno razslojevanje in eksistenčna ogroženost.

V prvem obdobju je socialna politika samo popravljala in preprečevala največje socialne probleme (revščina, bolezni, nezgoda, smrt, zaščita pri delu, zaščita delavca), nato pa je sistemsko urejala vsa delavska vprašanja (socialno zavarovanje, delavska stanovanja, inšpekcija dela, borza dela, delavska zbornica, delavski zaupniki, sindikati in kolektivne pogodbe). (Kresal 1998: 15)

Delovno pravo in socialna varnost sta se do 1. svetovne vojne razvijali v okviru avstrijske socialne zakonodaje, po letu 1920 pa še naslednji desetletji po jugoslovanski zakonodaji. Pred zakonom o zaščiti delavcev (1922) so delovale različne ustanove, ki so ponujale različna zavarovanja, npr. okrajne bolniške blagajne, obratne bolniške blagajne, društvene in posebne nezgodne zavarovalnice. *Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922* je poenotil minimalne pogoje zavarovanja za vse delavce stare Jugoslavije. Pri Osrednjem uradu za zavarovanje naj bi bili zavarovani vsi delavci in nameščenci v primeru bolezni, nezgod, onemoglosti, starosti in smrti, razen tistih, »ki so bili zavarovani pri bratovskih skladnicah (rudarji), pri državnem pokojninskem skladu (državne službe) in pri humanitarnih fondih pri direkcijah državnih železnic (železničarji)« (Kresal 1998: 166–167). Te ustanove so namreč dajale svojim zavarovancem boljše možnosti zavarovanja. Žarko Lazarević je opredelil medvojno socialno vprašanje kot t. i. razvojno vprašanje, ki je nadomestilo narodno vprašanje. Pojavil se je torej nov – razvojni govor, ki je vključeval poleg delavcev tudi kmete. Kmečko vprašanje naj bi bilo mogoče rešiti z modernizacijo kmetijstva, ki bi dvignila produktivnost (Lazarević 2011: 25–27).

V prvi polovici 20. stoletja je še vedno veljalo, da je mož glava družine in da mu morajo biti žena in otroci pokorni, poleg tega pa je spolna diskriminacija obvladovala tudi vsa področja javne udeležbe in življenja. Po 1. svetovni vojni se je – tudi zaradi omenjene pojavitve ženske kot gospodarskega in političnega subjekta v javnem diskurzu – razmahnilo gibanje za pravice žensk. Na Slovenskem so ženske ustanovljale svoje organizacije, ki so delovale bolj na kulturnem (izobraževalnem) in socialnem ter manj političnem področju. Večina teh organizacij je izdajala ženske revije oz. časopise (npr. *Ženski list*, *Ženski svet*), med njimi tudi revijo *Žena in dom*, ilustriran mesečnik, ki je izhajal v Ljubljani med letoma 1930 in 1941. Urednice so bile Erna Podgornik, od leta 1935 Rija Podkrajšek in Tončka Lipoglavšek (Budna Kodrič 2003b: 271). Vsebina revije je bila podobna današnjim »ženskim« revijam: gospodinjstvo, moda, otroci, oglasi itn. Vpeljava modnih strani in sledenje modnemu oblačenju sta bili znanilki procesa modernizacije (Gombač 2011). Ženske so se v politiko vključile z narodno-političnim vprašanjem. Franja Tavčar, Cilka Krek in Minka Govekar so leta 1918 pozvale k akciji Slovenske žene in dekleta za majniško deklaracijo (Svoljšak 2004: 158). T. i. naravno poslanstvo žensk sta tedaj zagovarjali obe, liberalna in klerikalna ideologija. »Ženska naj bo mati in gospodinja; za drugo tako nima časa (liberalci). Klerikalci so dokazovali, da ženske niso sposobne in tudi po naravi ne določene za učene poklice« (Budna Kodrič 2003a: 35). Politični stranki klerikalcev in krščanskih socialistov so boju za enakopravnost žensk nasprotovali, le »socialni demokrati so podprli njihovo zahtevo po obči, enaki in neposredni volilni pravici za oba spola« (nav. delo: 16).

Tedanje borke za pravice žensk so bile pretežno učiteljice. Leta 1901 so ustanovile prvo družbeno pomembno slovensko Splošno žensko društvo, ki se je v svojem programu borilo ne le za pravice žensk, temveč tudi za pravice otrok.

V tem času je bilo v Sloveniji 94,2 odstotka žensk pismenih; na Kranjskem je bilo med vsemi zaposlenimi 49 odstotkov žensk; ženske so delale celo v nočnih izmenah v rudnikih [...]; v Tobačni tovarni v Ljubljani so delavke predstavljale več kot 85 odstotkov zaposlenih, ženskam so bili dostopni vsi poklici razen sodniškega in tudi večina univerzitetnih smeri; in samo v Ljubljani je bilo leta 1928 registriranih dvaindvajset ženskih društev s podružnicami vred. (Milharčič Hladnik 2004: 63)

V 30. letih 20. stoletja so ženske v tekstilni in oblačilni industriji predstavljale dve tretjini vseh zaposlenih, gostinstvo in služnostne dejavnosti so bile že takrat feminizirane, na osnovnih in srednjih šolah pa je bila zaposlena polovica žensk (Kresal 2004: 174). Mirjam Milharčič Hladnik (1995) je poudarila, da je moški svet pripustil žensko k deležu družbene moči zgolj zaradi slabo plačanih delovnih mest; z industrializacijo in razvojem moderne države ter posledično institucionalizacijo različnih področij življenja, mdr. vzgoje in učenja, so se odprla slabo plačana delovna mesta, ki so jih lahko zasedle neporočene ženske. In prav zaradi nižjega plačila od moškega naj bi ženske v času gospodarske krize ohranile delovna mesta (Godina 1992). Poslednji razlog je bil tudi tokrat ekonomski. Le otroci so bili manj vredna in cenejša delovna sila, kljub temu, da so postale otrokove pravice že del javnega diskurza. »Naše stoletje ni samo stoletje ravnopravnosti

obeh spolov, ampak je tudi stoletje otroka. Istočasno, ko so se začeli prvi boji ženskega spola za ravnopravnost, se je začel tudi boj za pravico otroka« (Stupan 1932–33: 72).

Prehodni čas – proces modernizacije

Raziskovalci, ki preučujejo modernost, trdijo da so študije modernosti anti-področje, da raziskovalno polje ni novito. Nekateri menijo, da se je modernizacija začela pred več stoleti z Gutenbergovim izumom leta 1436, drugi postavljajo vir modernizacije v protestantski reformaciji v 16. stoletju, tretji trdijo, da se je modernizacija začela s koncem tridesetletne vojne leta 1648, spet drugi menijo, da se je rodila z ameriško revolucijo (Toulmin 1990). Za mnoge raziskovalce je modernizacija rezultat velikih gospodarskih gibanj in vznika kapitalizma v Evropi v 18. stoletju. Ti se strinjajo, vsaj implicitno, da je posledica »zmagoslavja zoženih pojmov,« kot so »znanost« in »razum«, da je »zapuščina sledenja matematični točnosti in logični strogosti 17. stoletja« (Ogborn 1998: 13). Sergei Gavrov in Igor Klyukoanov (2015) sta modernizacijo zahodnega sveta razdelila na tri obdobja, in sicer od konca 18. do začetka 20. stoletja, med leta 1920–1960 in 1970–1990. Številni ameriški zgodovinarji opredeljujejo modernost z družbenimi dogodki in procesi predvsem 20. stoletja. V antologiji *The Gilded Age* (1996) so urednik Charles W. Calhoun in njegovi sodelavci trdili, da modernizacija obsega družbeno preobrazbo iz pretežno kmetijske, podeželske, izolirane, lokalizirane in tradicionalne družbe v industrializirano, urbano, integrirano, nacionalno in moderno družbo. David Steigerwald (1995) pa je ugotavljal, da je moderna doba vzniknila iz značilnosti industrijskega kapitalizma, ki je spodbudilo velike posle, serijsko produkcijo, urbanizacijo, priselitve, državno upravo, porabniško družbo in politični liberalizem. Bryn Varley Hollenbeck, ki se je ukvarjal z materialno kulturo otroštva v ZDA (2008), je zato kompleksno naravo procesa modernosti strnil z naslednjimi značilnostmi: pojavi se lahko večkrat, ob različnih časih ter na različnih mestih in različne družbene skupine jo doživljajo vsaka na poseben način.

Slovenska družba je bila v procesu modernizacije, v »vmesnem času«, družba nasprotij s predmodernimi in modernimi gospodarskimi in družbenimi pojavi in oblikami (Lazarević 2011: 25). Raziskava materialnih temeljev vsakdanjega življenja majhnih otrok od začetka 20. stoletja do 2. svetovne vojne zajema čas, ki ga bom opredelila kot »prehodno obdobje«, obdobje prehoda iz tradicionalne družbe v moderno. Osnovne značilnosti tega prehoda so od rodu k družini, od kolektivnosti k intimnosti, od javnosti k zasebnosti, od nasilja k zakonom,⁸ od vere v Boga k veri v razum. Gre za prehod iz predindustrijske v kapitalistično ekonomijo oziroma prehod od avtoritarnega reguliranja družbe (družine) k permisivnemu načelu tržne ekonomije. Opredeljujejo ga konec izrazito agrarne družbe, večja mobilnost in preseljevanje kmečkega prebivalstva v mesta ter postopna urbanizacija podeželja. Modernizacija je torej vključevala procese deagrarizacije, urbanizacije in sekularizacije. Z industrializacijo se je težišče produkcije preneslo iz primarnega v sekundar-

⁸ Michel Foucault in tudi Anthony Giddens bi rekla: od strahu h krivdi in sramu.

ni sektor. Razvoj industrije z množično produkcijo enakega izdelka, ki je zato cenejši, je močno vplival na nekoč povsem samozadostna, samopreskrbovalna gospodinjstva. Ta so postajala vse odvisnejša od kupljenih izdelkov. Razvijati se je začel tudi terciarni, storitveni sektor. Poleg razvoja prometa in s tem večje mobilnosti prebivalstva, je naraščalo število bank in trgovin, ki so bile vedno bolj specializirane. Naposled je v procesu modernizacije vzniknil in zacvetel srednji družbeni sloj s puritansko varčnostjo (Campbell 1998), ki se je z desetletji spremenila v porabništvo.

Na Slovenskem so se pospešeno razvijali zdravstvo, šolstvo in znanstveno raziskovanje. Politični napori so bili usmerjeni tudi v izboljšanje izobraževanja in opismenjevanje čim večjega števila otrok v slovenskem jeziku. Ustanovljena je bila univerza in z njo se je znanost lahko institucionalizira kot posebna profesionalna dejavnost, kar je pospešilo razvoj znanstvenih disciplin. Pomembna veda je postalo »vzgojeslovje«. Vzgoja, rast in razvoj otrok niso bile več samoumevnosti, temveč vsebina priročnikov in člankov o vzgoji, negi ter telesnem in psihičnem razvoju »prirastka naroda.« Med njimi je bil vzgojni priročnik učiteljice Milice Stupan, ki je odlično opisala prehodno obdobje:

Starši se pa morajo zavedati, da je človeštvo v zadnjem času odpravilo veliko malikov in jih vrglo z oltarjev, da odpravlja še vedno nove. Zato se ne smemo čuditi, da je odpravilo do neke meje tudi avtoriteto svojih vzgojiteljev, staršev in učiteljev, da priznava otroku vse večje pravice ko nekdanj, da je proglasilo naše stoletje za stoletje otroka.⁹ (Stupan 1932: 11)

Iz varnega tradicionalnega, konservativnega, patriarhalnega, k Bogu, družini in domu usmerjenega govora se je plašno rojeval nov, liberalnejši govor, ki ga ni bilo strah božje avtoritete, temveč je zaupal razsvetljenškemu idealu razsodnega in avtonomnega človeka. Toda nevprašljive življenjske vrednote so ljudem dajale varno oporo, »današnji človek pa je otrok prosvitljenosti, ki [...] mu je izpodkopala polagoma vse notranje temelje in mu odvzela vero v vse duševne vrednote sploh« (Stupan 1932: 142). Problem avtonomnega človeka sta dvom in negotovost, »menjavanje in kolebanje pojmov« (nav. delo: 143). Na temelje negotovosti kot posledico modernizacije je opozoril Anthony Giddens (1990). V predmoderni družbi povprečen posameznik ni veliko razmišljal o svojem delovanju, ker je imel omejeno izbiro, ki jo je vnaprej določala tradicija. V modernih družbah je sicer posameznik manj obremenjen z ravnanji prejšnjih generacij in je njegova izbira življenjske poti širša zaradi prožnosti prava in javnega mnenja, vendar zato njegovo dejanje zahteva več premisleka. Družba je reflektivnejša in bolj ozaveščena. V predmodernih družbah so starejši posedovali in predajali znanje v točno določenem prostoru in času, v modernih družbah so lastniki znanja ekspertni sistemi, ki jih ne omejujeta prostor in čas in ki jim je treba zaupati, čeprav jih ne poznamo. S preobrazbo tradicionalne družbe v moderno je narasla tudi negotovost.

Čas med obema vojnama je v vsakdanje publicistično, umetniško in znanstveno življenje vpeljal govor o »novem človeku«. Tudi se v slovenski medvojni dramatikiji pojavi »nov človek«, ki naj bo družbeno dejaven kakor npr. profesor Gradnik Stanka Majcna

⁹ Milica Stupan je najbrž mislila na že omenjeno besedilo Ellen Key.

(1997), celo otrok Dana (Majcen 1997b), človek, ki je »etično povzdignjen do ideala in tvori kontrast sodobni družbi, kaosu, samoti« (Saksida 1992: 14), ki je nasprotje »izkrivljene družbene stvarnosti« in je hkrati »vizija novega človeka« (prav tam). O zatonu stare Evrope in njenem novem jutru je pisal Srečko Kosovel v *Ekstazi smrti* (1925).¹⁰ Nova umetniška gibanja so v prvi polovici 20. stoletja skušala razumeti tragičnost 1. svetovne vojne, slediti hitremu razvoju znanosti in spoznavati življenje brez vere v Boga v zavedanju svoje posamičnosti in enkratnosti. Novega človeka je lahko ustvarila le »nova vzgoja,« vizija, ki se je namenila vzgojiti »otroka čimbolj prirodno in resnično« (Stupan 1932: 126) v duhu razsvetljenstva na način, da »vcepljamo dobre misli in blaga čustva, ko zatiramo slabe kali in zle nagone« (nav. delo: 7).

Prehod iz tradicionalne v moderno družbo pa kljub javnim (ženskim) klicem k enakopravnosti spolov ni ošibil družbene moči patriarhalne figure. Reklama za pralni prašek Radion v vzgojnem priročniku Milice Stupan – »Svetuj svoji ženi Radion, potem ima čas za Te.« – je metaforično stičišče reprodukcije kapitala in patriarhata. Industrializacija je z razmejitvijo javnega od zasebnega področja (Ariès 1991) določila, da je prostor delovanja ženske dom in prostor delovanja moškega tržišče delovne sile. Toda razcep je bil zgolj navidezen: tržišče plačane delovne sile ne bi moglo delovati in se obnavljati brez zastonskega dela, ki ga je doma opravila ženska. Liberalka Milica Stupan je zapisala, da je bilo »prejšnje čase domače delo nekako zaničevano,« danes pa imamo o njem »čisto drugo mnenje in vemo, da je prav tako častno kakor vsako drugo,« zato »naj bi se deklice že doma priučile slehernemu delu, da bodo znale pozneje poleg poklicnega dela tudi vsa domača opravila.« Toda: »Tudi za dečke ni sramota, če materi [...] lajšajo razna gospodinjstva opravila« (Stupan 1932: 111). Odrasel moški bo »nesamostojen in navezan samo na pomoč drugih,« poleg tega pa tudi »sirov in sebičen,« če si ne bo znal »prišiti gumba, zlikati hlač in skuhati kave« (nav. delo: 112). Razlika med podobo delovne ženske in delovnega moškega je bila očitna: naloga ženske je, da poleg morebitnega poklicnega dela opravlja gospodinjstva dela in vzgaja otroke, naloga moškega pa, da se priuči domačih opravil toliko, da bo »neodvisen od zunanjih prilik in razmer, da bo varen za vse slučaje in izpremembe« (prav tam). »Prehodno obdobje« še ni izražalo »ravnopravnosti« med spoloma, temveč je razkrilo nesamostojno in odvisno, celo »sirovo in sebično« patriarhalno figuro (Stupan 1932–1933). Konstrukcije ženskosti in moškosti »določajo oblastna razmerja, ki neenakosti¹¹ legitimirajo tako, da postavijo veljavna merila moškosti za univerzalna in merila ženskosti ne samo za parcialna, temveč kratko malo za manjvredna« (Leskošek 2002: 69). Poleg tega je »ženska« termin, ki »je zgodovinsko in kulturno spremenljiv, določajo pa ga različni statusi in vloge žensk v družbi« (Milharčič Hladnik 1995: 23).

V nadaljevanju bom orisala, kdo so bili odrasli, ki so v prvi polovici 20. stoletja v Ljubljani in njenih predmestjih vzgajali majhne otroke. Katere so bile njihove preživetvene

¹⁰ Srečko Kosovel, *Ekstaza smrti*. *Ljubljanski zvon* 45 (11), 1925: 705.

¹¹ Vesna Leskošek (2002) zagovarja tezo, da je dekonstrukcija teh razlik mogoča zgolj s posegom v zgodovinski (ne kolektivni!) spomin.

strategije, kako so njihov gmotni položaj, družbeni status in poklic opredeljevali razvoj njihovih otrok.

Ljubljana se prebuja

Mestni in obmestni prebivalci na začetku 20. stoletja na Slovenskem so po večini živeli tradicionalno, konservativno, patriarhalno, vase zaprto in vase zadrženo življenje, o čemer pišejo Srečko Kosovel, Slavko Grum, Stanko Majcen in še bi lahko naštevali, in o čemer piše Ivan Cankar v delih, v katerih sicer nagovarja ves slovenski narod. »Mesta so bila nezanimiva, večinoma so jih sestavljale stare, nizke in preproste hiše med ozkimi ulicami, ki so bile poleti prašne in druge letne čase blatne. Ta mesta so bila bolj podobna velikim vasem« (Godina Golija 2003a: 63–64). Tudi Ljubljana je bila na prelomu iz 19. v 20. stoletje provincialno mesto s starimi enonadstropnimi hišami in z izrazito kmečkim obrobjem (Studen 1995), z nekaj reprezentativnimi stavbami, s Kazino,¹² ki je veljala za nemško trdnjavo, in po potresu leta 1895 zgrajenim Narodnim domom z raznovrstnimi rodoljubnimi društvi (od telesnih do kulturno-umetnostnih), ki je veljal za trdnjavo slovenstva. Med obema taboroma je vladala družbena napetost zaradi 600-letne oblasti Habsburžanov v teh krajih. Leta 1905 so v Ljubljani postavili Prešernov spomenik, ki je postal simbol napredne mladine, ki je tedaj še vedno študirala v Gradcu in na Dunaju.

V tem obdobju je bilo v Ljubljani več protinemških demonstracij, morda najstrašnejša med 18. in 20. septembrom 1908, ko so ljubljanski liberalci podprli ptujsko zborovanje članov Društva sv. Cirila in Metoda, ki so mu nasprotovali Nemci in nemškutarji. Gre za t. i. septembrske dogodke, ki jih je mdr. avtobiografsko opisal tudi Ladislav Bevc v *Liberal Forces in Twentieth Century Yugoslavia* (Bevc 2007: 13–14).

V primerjavi z Mariborom, ki se ga je med obema svetovnima vojnama zaradi naraščanja (tekstilnih) industrijskih obratov prijelo ime »jugoslovanski Manchester« (Godina 1991: 89; 1992), Ljubljana v prvi polovici 20. stoletja ni veljala za industrijsko mesto, čeprav je imela veliko industrijsko-obrtnega prebivalstva. Industrializirati se je začela z začetkom obratovanja Cukrarne, zgrajene leta 1828 z angleškim kapitalom,¹³ a šele v drugi polovici 19. stoletja, približno stoletje za gospodarsko uspešnejšim zahodnim svetom, je stopila v dobo industrializacije, za katero so značilne mnoge tehnične

¹² Zgrajena je bila med letoma 1836 in 1838 pod vodstvom gradbenega mojstra Venceslava Vadrava in je ena lepših neoklasicističnih zgradb v Ljubljani.

¹³ Cukrarno je projektiral Matej Pertsch. Veljala je za največjo predelovalnico sladkorja v habsburški monarhiji, vendar si po požaru leta 1858 ni nikoli več zares opomogla. Nekaj let je bila v njej tobačna tovarna, nato kasarna, potem pa je bila bivalno zatočišče revežev. »Ta bivališča za reveže je upravljala mestna občina, kjer so tudi odločali, kdo je primeren za naselitev v Cukrarni. V to mestno dejavnost je od začetka maja 1940 sodil tudi prehodni dom za sirote v prvem nadstropju, za otroke iz okolice pa je bila v drugem nadstropju organizirana t. i. šola sv. Petra, v kateri so imeli otroci v času, ko staršev ni bilo doma, varstvo. Občina je skrbelo tudi za jedilnico in kuhinjo, kjer so lahko nahranili okoli 400 ljudi na dan. V tretjem nadstropju so bile skupne spalnice, ločene za moške in ženske, v vsaki je bilo po osemdeset postelj« (Vurnik 2021: 6).

novosti. Najpomembnejši ljubljanski industrijski obrati 19. stoletja so bili Cukrarna, Šumi,¹⁴ Pollakova usnjarna¹⁵ in Tobačna tovarna,¹⁶ veliko industrijsko podjetje z več kot 500 zaposlenimi (Žagar 1994: 20–21), večinoma ženskami. Za modernizacijo mesta je bila morda najpomembnejša »železna cesta,« tedaj eden večjih projektov habsburške monarhije, po kateri je leta 1849 z Dunaja pripeljal prvi vlak. Osem let pozneje je bila Južna železnica dokončana in s tem povezava s Trstom; Ljubljana je postala pretovorna postaja. Težišče prometnega vrveža (odpiranje gostiln s prenočišči, hotelov in pisarn tujih izseljenskih agencij¹⁷) se je od reke in cest pomaknilo proti postaji. Popotnike so gostili hoteli Union, Švicarija, Lloyd, Avstrijski cesar, Ilirija, Južni kolodvor, Štrukelj, Malič, Tratnik in Bavarski dvor (Zuljan 1992). Posebej zanimiv je bil pozneje, leta 1937, zgrajeni današnji hotel Slon, ki je slovel po parnih in toplih kopelih.¹⁸

Mesto se je v obravnavanem obdobju po obsegu močno spreminjalo. Leta 1850 je dobilo status okrajnega glavarstva in začelo se je širiti s priključevanjem delov svojega obrobja: Tivolija, okolice Kolizeja, Vodmata, območja do dolenske železniške proge itn. Pred 1. svetovno vojno je Ljubljana obsegala mesto in sedem predmestij. Z današnjimi imeni bi jo omejili takole: proti zahodu po Tržaški cesti do Jadranske ulice, proti severozahodu po

¹⁴ Zakonca Franc in Josipina Schumi sta leta 1876 ustanovila »tovarno kanditov in sladčic Schumi«. Bombo-
ne, sladice in melisnice sta prodajala v svoji trgovini. Hči Evgenija, ki je pozneje prevzela lastništvo tovar-
ne, se je poročila z veleindustrialcem Dragotinom Hribarjem, ki je bil lastnik s Tržaške ceste na Vodmat
preseljene *Prve kranjske mehanične avtomatične tvornice pletenja in tkanin Dragotin Hribar v Ljubljani*.
Šumi sta zakonca preimenovala v J. [Josipina] Schumi nasl. D. [Dragotin] & E. [Evgenija] Hribar, *Tovarna
bonbonov in peciva Ljubljana*. Produkcijo sta modernizirala in nastala je poznana tovarna trdih in desert-
nih bonbonov ter peciva (Drnovšek in Senegačnik 1996; Hribar 2006, 2008). Bidermajerski tovarniški
objekt Šumi, ki je stal na Gradišču nasproti današnje Drame, je po 2. svetovni vojni postal zbirališče ljublj-
janskih kulturnikov, zdaj so tam zgradili elitna stanovanja.

¹⁵ Leta 1879 je na mestu zdaj že porušene avtonomne Tovarne Rog začela »delovati največja usnjarska tovar-
na v Ljubljani. Ta je doživela izrazit razcvet na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko je njen tedanji lastnik Karl
Pollak sezidal stanovanjsko vilo in vrsto drugih pomožnih objektov, ki jih je obdal z zidom. Tovarno je tudi
moderniziral in pričel z izvažanjem različnih usnjenih izdelkov v različne evropske države« (<http://www.dedi.si/dediscina/366-tovarna-koles-rog>).

¹⁶ Na začetku 20. stoletja je bila Tobačna tovarna ob Tržaški ulici največji industrijski obrat v Ljubljani. »Prvi
opečnato grajen objekt – manjše poslopje za proizvodnjo cigar in sušenje tobaka – je imel šest izjemno
nizkih nadstropij, a so bila ta večkrat temeljito prezidana. Tej hitro zgrajeni stavbi je sledilo osrednje to-
varniško poslopje ob Tržaški, ki so ga dokončali leta 1873. V letih, ki so sledila, so dodali še druge stavbe:
vzporedno z glavno tovarno so zaradi širjenja proizvodnje postavili še eno novo, glavno poslopje, dodatna
skladišča, vratarski in gasilski objekt, prodajno skladišče in upravno stavbo, tovarniški kompleks pa so leta
1876 obdali z litoželezno ograjo. Pomembna pridobitev je bil industrijski tir, ki so ga v tovarno speljali leta
1890. [...] V začetku je proizvodnja obsegala predvsem ročno izdelane cigare, pipni tobak, nosljanec, tobak
za žvečenje in tobačni izvleček. Cigare, med katerimi je bila najbolj znana »viržinka«, so zaradi kakovos-
ti izvažali celo na cesarski dvor na Dunaju« (<http://www.dedi.si/dediscina/365-tobacna-tovarna>). Danes
v objektih bivše tovarne potekajo raznovrstne dejavnosti. Tam mdr. delujejo ljubljanska upravna enota,
Tobačni muzej in galerija Tobačna 001.

¹⁷ »Ljubljana je bila z vidika Evrope v času živahnega izseljevanja v 19. in na začetku 20. stoletja le majhen
kamenček na monumentalnem migracijskem rnozaiku »starega sveta«. Hkrati je bila pomembna izhodišč-
na točka za izseljevanje iz slovenskega prostora« (Drnovšek 2002: 364). Selitev je potekala tako, da so v
Ljubljani sedli na mednarodni vlak in izstopili v pristanišču na jadranski (npr. Trst), sredozemski ali at-
lantski obali (npr. Le Havre), od koder je odplul parnik v eno od Amerik. Za pot je poskrbela ena od števil-
nih izseljenskih pisarn.

¹⁸ O ljubljanskih hotelih do 2. svetovne vojne gl. Pešak Mikec in Budna Kodrič 2002.

Cankarjevi cesti do Opere in po Gosposvetski cesti do evangeličanske cerkve, proti severu po Dunajski cesti do Triglavske ulice, proti severovzhodu po Šmartinski cesti do Žal, proti vzhodu do šentpetske cerkve in Kodeljevega, proti jugovzhodu po Dolenjski cesti do Rakovnika. Vse do razpada avstro-ogrske monarhije je bila glavno mesto dežele Kranjske.

Ob koncu 19. stoletja, leta 1895, je Ljubljano, tedaj mesto s 30.000 prebivalci, prenesel jutranji, t. i. velikonočni, rušilni potres z magnitudo 6,1 po Richterjevi lestvici, o katerem so poročali tudi tuji časopisi. Desetino od približno 1400 zgradb je bilo treba porušiti, skoraj vse so potrebovale popravilo. Župan Ivan Hribar (1886–1910) je poskrbel za odlično finančno podporo monarhije in popotresno prenavo. Mesto so večinoma obnovili avstrijski in češki arhitekti v neoklasicističnem in secesijskem slogu. Med najpomembnejšimi zgradbami tega obdobja so stanovanjske stavbe okoli sodišča ter med Slovensko in Miklošičevo cesto, deželni dvorec (zdaj Univerza), deželni muzej (zdaj Narodni), Narodni dom (zdaj Narodna galerija), Dekliški licej, prva gimnazija (pozneje klasična, zdaj osnovna šola Prežihovega Voranca), deželno gledališče (zdaj Opera), nemško gledališče (zdaj Drama), deželno sodišče itn. V duhu popotresne Ljubljane je Albin Belar¹⁹ leta 1897 na podstrešju realke na Vegovi ulici, kjer je tudi poučeval, postavil prvo potresno opazovalnico v tedanji habsburški monarhiji.

Tudi stavbe ob današnji Cankarjevi cesti so zgradili v zadnjem desetletju 19. in prvih desetletjih 20. stoletja. Na mestu starega lesenega in ob potresu poškodovanega Mesarskega mostu so postavili Zmajski most. Hradeckega most z železno konstrukcijo, imenovan po tedanjem županu Janezu Nepomuku Hradeckem,²⁰ so postavili že leta 1863 na mestu lesenega Šušarskega mostu, na katerem so do leta 1850 stale lesene čevljarске delavnice. Pozneje je arhitekt Jože Plečnik Hradeckega most prestavil ob bolnišnice. Odstranjeni t. i. Mrtvaški most, danes prenovljen, spet kot Hradeckega most, povezuje Krakovo s Prulami.

In vendar je bila stopnja urbanizacije v predmestnih delih Ljubljane še na začetku 20. stoletja izjemno nizka. Velika težava so bile neurejene ceste, javna razsvetljava s petrolejskimi svečnimi svetilkami, greznične jame, gnojnice, odlaganje smeti in zlivanje pomij ter stranišnice na cesto, odvod dima po domovih, »ponesnaženje pred gostilnami« itn. (Šuštar 1996: 284–288; Kremenšek 1970: 72).

Štiri leta po predaji županske lente Ivanu Tavčarju (1911–1921) je prišel čas 1. svetovne vojne, ki je Ljubljano spremenil v pomembno vojaško etapno postajo (Svoljšak 2005), mesto priseljavanja beguncev in zbirališče italijanskih, ruskih in srbskih vojnih ujetnikov (Brodnik 1989) ter zatočišče ranjencev, bolnikov in vojnih invalidov (Koder 1998). Z vstopom Italije v vojno maja 1915 je Ljubljana postala neposredno frontno zaledje, mesto, ki je bilo od bojišča oddaljeno le 100 kilometrov. »Od slehernega, ki je ostal v zaledju, se je pričakovalo, da bo storil vse, kar more za splošni blagor in se tako oddolžil tistim, ki so na bojnih poljih tvegali svoja življenja za domovino« (Koder 1998: 37). 18. februarja 1916 so tri italijanska letala bombardirala Ljubljano in okolico. Vojna je prinesla veliko trpljenja, jeze in žalosti ter vsesplošno pomanjkanje temeljnih življenjskih dobrin. Župan

¹⁹ https://sl.wikipedia.org/wiki/Albin_Belar

²⁰ Janez Nepomuk Hradecky (1775–1846) je bil ljubljanski župan med letoma 1820 in 1846.

Ivan Tavčar je nagovoril meščane, »naj naklonijo zapuščenim sirotam, materam in ženam vpoklicanih vojakov milodare.«²¹ Beda in pomanjkanje pa nista le spremljevalca vojnega časa, vedno vztrajata še leta po podpisnem premirju.

Po koncu 1. svetovne vojne je regent Aleksander razglasil združitev prvotne tvorbe Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in Kraljevine Srbije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Leta 1929 je postala Ljubljana sedež Dravske banovine,²² zato upravno, politično in kulturno središče ter prometno križišče tedanjega slovenskega ozemlja v okviru Kraljevine Jugoslavije. Leta 1927 je Ferdo Delak v uvodniku k prvi in pol številki revije *Tank* pisal o »novi, mladi Ljubljani kot produktu »šolsko-uradniškega miljeja«, o »temno - solidno - konservativni« Ljubljani« (Delak, v Komelj 2009: 42). In vendar mesto ni kazalo »obraza povprečne evropske prestolnice« (Šorn 2007) kljub razcvetu, ki ga je doživelo med obema vojnama (koncentracija domačega kapitala, novogradnje, skrb za infrastrukturo ipd.). Še med 2. svetovno vojno, leta 1942, je *Slovenski narod* objavil naslednji zapis:

Med košnjo zadiši po Ljubljani tako močno in prijetno po senu, da resno podvomim v mestni značaj naše prestolnice. [...] Ali so ljubljanski prebivalci pristni meščani ali le kmetje, ki stanujejo v mestu? To vprašanje si je najbrž zastavil že marsikdo, zlasti letos, ko se pečamo tako vneto skoraj s samimi kmetijskimi zadevami. [...] Da je Ljubljana res kmečka, bi lahko sklepali že po tem, da skoraj polovica mestne občine odpade na travnike, in sicer 44.02 %.²³

V letih med obema vojnama je bila Ljubljana močno gravitacijsko središče zaradi domnevnega boljšega in »čistejšega,« nekmečkega zaslužka. Zapisano je, da je bila npr. leta 1928 slaba polovica prebivalcev doseljencev z gorenjskih, notranjskih, dolenskih in primorskih kmetij (Žagar 1989) vedno bolj razslojenega podeželskega sveta. S priseljenci je število socialno ogroženih ljudi raslo (Šorn 2018b) in primestja so začela izgubljati povsem kmečki značaj (Žagar 1994: 22). Leta 1935 so mestu priključili nekaj predmestij (Moste, Šiška, Vič, Ježica, Šmartno, Polje, Štepanja vas) in nastala je t. i. Velika Ljubljana (Kremenšek 1970: 11; 1980: 17), v kateri je leta 1939 živelo približno 80.000 ljudi. Obsegala je mestno jedro s priključeno Spodnjo in Zgornjo Šiško, Kosezami, Dravljami, Kamno Gorico in Zapužami; Mostami, Selom in Vodmatom; Vičem, Glincami in Rožno

²¹ Ivan Tavčar, Usmiljenim srcem! *Slovenski narod* 47 (174), 30. 7. 2014: 2.

²² »Leta 1929 sta bili ljubljanska in mariborska oblast združeni v upravno enoto, imenovano Dravska banovina. Banovina je po eni strani označevala ozemlje določene upravne enote, po drugi strani pa je predstavljala samoupravno telo in pravno osebo. Na čelu banovine je bil ban, banska uprava pa je bila razdeljena na osem oddelkov in več odsekov: občini oddelek s tajništvom in personalnim odsekom, upravni oddelek s splošno upravnim odsekom, odsekom za javno varnost in odsekom za samouprave, kmetijski oddelek z odsekom za poljedelstvo in živinorejo, odsekom za veterinarstvo, odsekom za agrarno-pravne posle ter gozdarski odsek, prosvetni oddelek z odsekom za osnovni pouk ter odsekom za srednji in strokovni pouk, tehnični oddelek z odsekom za mostove in železnice, hidrotehničnim odsekom in odsekom za arhitektonske in elektrostrojne posle, oddelek za socialno politiko in narodno zdravje z odsekom za socialno politiko in odsekom za zdravstvo, finančni oddelek z odsekom za banovinske davščine, odsekom za proračun in obračun ter odsekom računovodstva, oddelek za trgovino, obrt in industrijo z odsekom za rudarstvo« (Šorn 2007: 62–63).

²³ Ko diši po senu v Ljubljani. *Slovenski narod* 135, 15. 6. 1942: 4.

dolino; Ježico, Klečami, Savljami, Stožicami, Jaršami in Tomačevim; Obrijemi, Šmartnim, Slapami; Štepanjo vasjo; Rakovnikom in (današnjimi) Žalami.

Akumulacija domačega in tujega kapitala med obema vojnama je Ljubljani prinesla gospodarski razcvet. Poleg Šumija, Tobačne tovarne in Pollakove usnjarne so ljubljansko industrijo tedaj sestavljali še: Strojne livarne in tovarne, ki so združile predvojne Tönniesove obrate, Samassovo in Žabkarjevo livarno, Kolinska, najprej Kozlerjeva pivovarna, potem pivovarna Union, predvojna Tovarna kleja in lakov Adolfa Hauptmanna je bila jedro poznejšega podjetja Medić & Zankl, Trpinčeve papirnice, Saturnus, Združene opekarne, opekarna Emona, Avtomontaža, Tovarna za galvanične elemente in elektrotehniko Zmaj, kemična tovarna Golob & Co na Tržaški cesti, tekstilna tovarna Beer, Hribernik & Comp. v Šentvidu, tovarna plišev in baržuna Ferdinanda Eifflerja, tovarna platnenega in bombažnega blaga Ernesta Siegla v Zgornji Šiški, Vidmarjeva tovarna nogavic v Savljah idr. (Vurnik 2016). Trgovinsko vlogo je mesto okrepilo z (bienalnim) velesejmom,²⁴ ki je kot prvi v Jugoslaviji začel delovati leta 1921 v Tivoliju, zahodno od kopališča Ilirija. Na velesejmu so si obiskovalci lahko ogledali razstavljene avtomobile, pohištvo, hišno opremo, umetnosti in obrti ter se udeležili predstavitev slovenskih mest ter številnih dražb.

Gospodarski razcvet je bilo čutiti v gradnji. Sredi 30. let so na Poljanah in za Bežigradom po sodobnih, funkcionalističnih, nazorih gradili nova naselja s t. i. stanovanjsko-poslovnimi objekti. Po načrtih Vladimirja Šubica so na Šelenburgovi ulici (današnji Slovenski cesti) na mestu nekdanjega srednjeveškega samostana leta 1933 zgradili nekaj čez 70 metrov visok nebotačnik, ki je bil tedaj najvišja stavba na Balkanu, nekaj časa celo najvišja stanovanjska stavba v Evropi. V njegove temelje je vzdana pesnitev Otona Župančiča »Da naše zrno bo imelo leho in nam bo letina pod varno streho.« Stavba je okrašena s štirimi metri visokim kipom v višini šestega nadstropja, ki ponazarja v prihodnost zazrte Genije. V višja nadstropja je že tedaj vozilo dvigalo, kar je bila velika novost, drugače pa je bilo za dostop zgrajeno tudi monumentalno spiralno stopnišče. Kavarna je bila ob odprtju urejena z izbrano opremo in dekoracijo po vzoru ameriških kavarn. Stene so bile obložene s kraškim marmorjem, strop okrašen z zlatim meandrom na modri podlagi, na oknih pa so veličastno svetlobo zakrivale žametne zavese. Razgled na mesto je bil veličasten. Za tedanji čas so bile zanimive stropne luči z jedkanimi stekli in posebno ogledalo pred vstopom v kavarno, ki je ob pogledu vanj oblikovalo vitko linijo telesa.²⁵ V času med vojnama je podobo mesta oblikoval tudi arhitekt Jože Plečnik, ki je v svojem delu skušal povezati romansko baročno arhitekturo Ljubljane in germansko secesijo v svojevrsten slog, ki ga zaznamujejo klasične oblikovne prvine, kot so stebri, preklade, balustrade, stebriči ipd., ki jih je avtorsko predelal. Med njegova najboljša ljubljanska dela strokovnjaki uvrščajo Narodno in univerzitetno knjižnico (1940), ureditev bregov Ljubljanice (30. leta), še posebej Tromostovje (1930) in Čevljarški most (1932), osrednjo mestno tržnico (1944), Poletno gledališče Križanke (po 1952), danes propadajoči stadion

²⁴ Za temeljit oris trgovinske vloge mesta do 2. svetovne vojne Počivavšek (2012: 112–150). Naslednik Ljubljanskega velesejma je Gospodarsko razstavišče za Bežigradom (Pajsar in Židov 1991: 40).

²⁵ https://issuu.com/akersnic/docs/adria_inflight_2_2011w.

za Bežigradom (1935), pokopališče Žale (1940) in cerkev Sv. Mihaela na Barju (1940). Njegov pečat v mestu je tako močan, da se to obdobje imenuje kar »Plečnikova Ljubljana,« ki se kot svojevrstna urbanistična posebnost uvršča med najpomembnejše celostne umetnine 20. stoletja.²⁶

Vendar je bila Ljubljana pred 2. svetovno vojno še vedno predmoderno mesto z obrobjem, ki ga je oskrbovalo z živežem, nekaterimi storitvami, npr. pranjem perila, in nekvalificirano delovno silo. Mesto in podeželje sta se prostorsko in funkcijsko zraščala v enovito celoto. Prisposoda sožitja mesta z vasjo sta med seboj le 50 metrov oddaljeni nebotičnik, takrat najvišja stavba Jugoslavije, in tedaj mogočna kmetija Figovec. Bolj vaški značaj mesta so imeli Krakovo, Trnovo, Šiška in, seveda, skoraj ves njegov rob. Večino kmetijskih dejavnosti (tudi živinoreja in gozdarstvo) so dopolnjevale storitve (trgovina, gostinstvo) ali pa je kmetijska dejavnost funkcionalno dopolnila storitve. Nekateri manjši kmetje so imeli redne službe v prvih tovarnah (npr. *tobakar'ce*), največ Ljubljančanov je bilo zaposlenih v obrtni industriji, manj v trgovini in prometu, javnih službah, svobodnih poklicih in vojski. Skoraj 9000 je bilo rentnikov in dninarjev. V Mostah je živel delavsko-kmečki proletariat, v Zeleni jami, Rožni dolini in Galjevici pa pretežno železničarski proletariat.

Med letoma 1931 in 1933 je vladala velika brezposelnost, zaradi prve resne krize kapitalistične ekonomije. Brezposelni gradbeni delavci so prijeli za katero koli plačano delo. Tako so se npr. člani društva postreščkov in društva izvoščkov pritožili ljubljanskemu načelniku Dinku Pucu, da jim brezposelni jemljejo zaslužek, potem ko so ga že okrnili telefon ter avtobusni in tramvajski promet, zato zdaj živijo v bedi in pomanjkanju kot »nepotreben stan« (Zuljan 1992: 19–21). Tudi to poklicno skupino, ne le kmete in rokodelce s podeželja, sta »povozila« modernizacija in kapitalizem. V 30. letih je bila velikega posega z graditvijo zapornic deležna reka Ljubljanica; z njimi je bilo moč regulirati njen tok in pospeševati izsuševanje barja. »Poglabljali so strugo Ljubljanice in gradili Plečnikova korita. To je bil velik poseg, ki je zaposloval veliko delavcev. Otroci smo jih dolge ure opazovali, kako nalagajo na dnu izkopano zemljo na vagončke majhnega vlaka, ki je vozil zemljo iz struge na nabrežino« (Konjajev 2019: 3). Javna dela, npr. pri regulaciji Ljubljanice, izsuševanju močvirnatih tal itn., so organizirale banska uprava, mestna občina in javna borza dela (Šorn 2007: 25–27). Javna borza dela je začela delovati leta 1923, ko je nadomestila Državno posredovalnico oz. leta 1900 ustanovljeno mestno posredovalnico. Prispevek za brezposelnost so plačevali delodajalci in delojemalci. Leta 1933 je iskalo zaposlitev več kot 10.000 oseb, služb pa je bilo za manj kot polovico (Zuljan 1992).

Preskrba s pitno vodo je bila na prelomu iz 19. v 20. stoletje največji problem mesta, ki je sicer že sredi 16. stoletja »plačevalo nadzornike cevi [...] in se pogajalo za nakup 60 macesnovih cevij« (Vrhovec 1885: 208). Na ljubljanskem gradu je bilo v drugi polovici 19. stoletja 15 izvirov. Vodnjaki so bili blizu greznice ali drugih virov onesnaževanja pitne vode. Posledica uporabe take vode so bile v preteklih stoletjih kuga, griža in druge črevesne bolezni. Leta 1890 pa je Ljubljana dobila pitno vodo iz dveh vodnjakov pri Klečah, od koder je s pomočjo parnih črpalk pritekla voda v prvih 600 ljubljanskih hiš. Z vodovodom

²⁶ <https://www.visitljubljana.com/sl/obiskovalci/poigroup/znamenitosti/plecnikova-ljubljana/>.

so takrat zajeli le ožje mesto. Ivan Hribar,²⁷ ki je vodil graditev vodovoda (vodarna Kleče in rezervoarji na Tivolškem hribu na Rožniku), je zato dobil naziv častnega meščana. Pred 2. svetovno vojno so imela tekočo vodo gospodinjstva na Prulah, Mirju, za Bežigradom, v Spodnji Šiški, Rožni dolini, na Kodeljevem in v Mostah (Šorn 2007: 19, 222), v okolici mesta, na Ježici, Mostah, Viču, Zgornji Šiški in v Šentvidu, pa je bilo že skoraj 36 % vseh vodovodnih napeljav (Kos 1981: 162).

Leta 1861 je bila postavljena mestna plinarna, ki je bila v zasebni lasti Augsburžana Riedigerja. Šele 1911 je postala last mesta in je služila predvsem za mestno razsvetljavo, po letu 1922 pa tudi za kuhanje ter ogrevanje vode in prostorov (Kos 1981). Po potresu, leta 1896, je provizorično elektrarno na lastne stroške postavila dunajska družba Siemens-Halske, ki je v oglaševalske namene osvetljevala zgolj prostore Narodnega doma (Kos 1981: 162). Po drugih podatkih pa so 1. januarja 1896 slavnostno pognali stroje Mestne elektrarne Ljubljana in mesto je bilo osvetljeno. Takrat je bila električna energija namenjena predvsem razsvetljavi ulic, trgov in javnih zgradb. Zasebnih odjemalcev elektrike je bilo malo, ker so se meščani te novosti bali.²⁸ Zato je bila poraba električne energije zelo majhna, elektrarna pa nerentabilna. Nazorni so spomini častne meščanke Ljubljane, dr. Zore Konjajev:

Križevniška ulica ob samostanu in cerkvi, kjer smo najprej stanovali, ni imela elektrike. Svetili smo si s petrolejkami, ki jih je bilo treba vsak dan očistiti saj. [...] Srečanje z elektriko je bilo zame nekaj posebnega. Preselili smo se v prijetno hiško na Poljanskem nasipu in oče je v dekliski sobi privil modro žarnico in pri pritisku na stikalo je sobo zalila blaga modra svetloba, ki se je prelivala skozi okno na debelo snežno odejo, ki je prekrila travnik za hiško. Čarobnosti tega trenutka nisem nikoli pozabila. (Konjajev 2019: 3)

Šele uvedba tramvajskega javnega prevoza jeseni 1901, ki je postopoma zamenjal izvoščke in fijakerje,²⁹ je upravičila celodnevno obratovanje Mestne elektrarne. Ljubljanski tramvaj je zgradila dunajska družba Siemens-Halske. Obratoval je od 6. septembra 1901 do 20. decembra 1958, ko so ga Ljubljančani slavnostno pospremili na njegovi poslednji vožnji. Pred 2. svetovno vojno so bile končne postaje tramvajskih prog: Vič, Rakovnik, samostan karmeličank na Zaloški cesti ter pokopališče pri Sv. Križu, današnjih Žalah. Ljubl-

²⁷ »Poklicno je Ivan Hribar deloval kot zastopnik pomembne češke banke Slavija v Ljubljani (1876–1919). Skupaj s političnim sopotnikom Ivanom Tavčarjem pa je bil pred prvo svetovno vojno ena vodilnih osebnosti kranjske slovenske liberalne Narodne napredne stranke. Od leta 1882 je bil član ljubljanskega mestnega sveta [...], med letoma 1896 in 1910 ljubljanski župan in je zaslužen za popotresno obnovo Ljubljane. Njegove zadnje izvolitve cesar Franc Jožef I. ni potrdil, ker je bil Hribar v nemilosti zaradi delovanja v času protinemških demonstracij leta 1908 [op. 15.]. V letih 1889–1908 je bil kranjski deželni poslanec, v letih 1907–1911 pa tudi poslanec avstrijskega državnega zbora. Pred prvo svetovno vojno je bil med vodilnimi predstavniki neoslavizma. V Jugoslaviji je bil najprej 1919–1921 veleposlanik v Pragi, nato 1921–1923 pokrajinski namestnik za Slovenijo in nazadnje 1932–1938 jugoslovanski senator.« (https://sl.wikipedia.org/wiki/Ivan_Hribar). Danes je mogoč vodeni ogled po njegovi vili Zlatci v Rožni dolini.

²⁸ <http://www.elektro-ljubljana.si/language/sl-SI/2/Za-medije/Novice/Podrobnosti-novic/smid/583/Article-ID/28/reftab/73.aspx>.

²⁹ V 18. stoletju je v Ljubljani obstajala še ena različica prevoza. Vrhovec (1885) poroča, da so lahko Ljubljančani od leta 1735 do 1799 naročili stolnošo (*Sesselträger*). Po mestu je stal »prenos« 7 krajcarjev, obisk predmestja pa še dodatnih 6.

jana sicer ni bila čezmerna uporabnica elektrike. »Leta 1939 je imela mestna elektrarna že 588 kilometrov omrežja, na katerem je bila za kar 62 % nižja poraba električnega toka na prebivalca, kot je bila istočasna v banovini« (Kos 1981: 163). Pomembna novost v ponudbi ljubljanske elektrarne je bila v tem času uvedba izmeničnega toka, tudi trofaznega, ki so ga začeli prodajati obrtnim delavnicam in tovarnam (prav tam). Prvo telefonsko linijo je Ljubljana dobila že leta 1881, telefonsko omrežje pa 16 let pozneje. Med obema vojnama je bila postavljena nova telefonska centrala s 3000 telefonskimi priključki, pa tudi prva telefonska govorilnica (več Lazarevič 1987).

Čeprav je »osnovni koncept odvajanja in čiščenja odpadnih vod za mesto Ljubljana [...] že leta 1899 pripravil profesor Jan Vladimir Hrasky skladno z urbanističnim načrtom popotresne obnove,« ki je »predvideval postavitev čistilne naprave na Kodeljevem,«³⁰ so šele leta 1916 v središču mesta zgradili prvi del kanalizacijskega zbiralnika na levem in leta 1933 na desnem bregu Ljubljanice. O Križevniški ulici poroča Zora Konjajev: »V vsakem stanovanju je bila ena vodovodna pipa in v vsakem nadstropju samo eno skupno stranišče. Ulica je bila zanemarjena in po njej so se preganjale podgane« (Konjajev 2019: 3). Do potresa leta 1895 so v Ljubljani obstajale številne »komunske uličice« (ozke, proti cesti zazidane tesni med hišami), kamor so prebivalci metali smeti in kamor so imela odvode tudi številna stranišča. Te tesni so v popotresni dobi odpravili. Posebna komisija mestne uprave je dosegla, da so pri popotresni obnovi in novih zgradbah v središču mesta uredili angleška stranišča na izplakovanje, »ki so jih povezali s cevmi s kanali ali z dobro urejenimi greznicami« (Kos 1981: 160). Vendar je še pred 1. svetovno vojno imelo stranišče zgolj 31 % stanovanj. Stanovanja s kopalnico, pred 1. svetovno vojno je bilo takih le 6 %, pa so veljala za prestižna in dosegljiva najvišjim plastem (Studen 1995). In šele tik pred 2. svetovno vojno je začela mestna uprava reševati problem ljubljanskega obrobja, ki v glavnem še ni imelo urejene kanalizacije. Ljubljana se je od konca 19. stoletja do leta 1941 povečala za 13-krat in začetni dobro načrtovani projekti za kanalizacijski sistem kmalu niso več sledili rasti mesta (Kos 1981).

V času 1. svetovne vojne je tedanji Občinski svet Ljubljane ustanovil podjetje Mestna pristava na Povšetovi ulici. Mestna pristava je s konji in vozovi skrbela za prevoze za mestna podjetja po Ljubljani, za odvoz odpadkov, škropljenje makadamskih cest in pluzenje cest. Glede na potrebe mesta je pozneje dejavnost razširila še na čiščenje javnih površin, vzdrževanje javnih stranišč ter gospodarjenje s kmetijskimi površinami (Kos 1981; <http://www.snaga.si/o-druzbi/zgodovina-podjetja>). Da je bilo mesto čisto, sta poleg Mestne pristave s predpisi o varstvu čistoče in higijene v Ljubljani poskrbela še odsek za cestno nadzorstvo ter leta 1938 ustanovljeni asanacijski odbor, ki naj bi saniral slabo opremljena stranišča in nehigienske hleve na mestnem obrobju. Temeljito so čistili, posipali in poleti škropili le ulice in trge v središču mesta, obrobja pa ne. Ljudje so metali smeti v stranišča, jih odlagali na dvorišča in vrtove, »drugi so jih metali kar v Ljubljano« (Kos 1981: 160).

V času pred 2. svetovno vojno so tlakovali nekaj ljubljanskih ulic (Kos 1981: 161), »skoraj 94 % pa je bilo peščenih« (Šorn 2007: 20). Večina Ljubljančanov je pešačila, kolesa-

³⁰ <http://www.vo-ka.si/o-druzbi/centralna-cistilna-naprava-ljubljana/zgodovina>.

rila, se vozila s konjsko vprego, tramvajem ali avtobusom. Splošna maloželezniška družba je v letih 1929/30 uvedla avtobusne zveze »na progah Ljubljana–Medno, Ljubljana–Medvode–Kranj, Ljubljana–Cerklje–Kranj in Vič–Črnuče« (Kos 1981: 164). Pojavili pa so se tudi prvi avtomobili. Zora Konjajev se je takole spominjala tistih dni: »Promet se je odvijal s konjsko vprego in tramvajem. V rabi je bilo tedaj le nekaj avtomobilov. Otroci smo z vriščem spremljali avtomobil barona Codellija in se čudili [...] neverjetni hitrosti za tedanje čase, čeprav le nekaj deset kilometrov na uro« (Konjajev 2019: 3). Leta 1933 je bilo na Slovenskem »2116 osebnih avtomobilov in 1301 motocikel, pri čemer so k osebnim avtomobilom pristihi tudi avtobusi, taksiji in reševalni avtomobili (skupaj 320)« (Ovsec 1979: 117). Poleti 1910 so Ljubljančani prvič ugledali zrakoplov. Med 1. svetovno vojno so v Šiški postavili vojaško letališče. Med letoma 1923 in 1933 je delovalo kot civilno ljubljansko letališče, ko so leta 1933 odprli sodobnejše letališče na območju občine Polje.

Za varnost v mestu je skrbela poklicna gasilska služba, ki so jo uvedli leta 1922, z dvema gasilskima avtomobiloma. Prostora je imela v Mestnem domu, stavbi današnjega Lutkovnega in Šentjakobskega gledališča. K njej priključena reševalna postaja je leta 1925 kupila reševalni avtomobil »za prevoz bolnikov in ranjencev 'samo v težkih in nujnih primerih« (Kos 1981: 165). Po drugih podatkih je prostovoljno gasilsko društvo že leta 1903 prevzelo skrb nad reševalno postajo na Krekovem trgu, ki je bila ustanovljena 1900. »Ti so bili dolžni prevažati bolnike na njihova stanovanja in zavode, razen bolnikov z nalezljivimi boleznimi« (Borisov 1995: 141). T. i. civilno bolnišnico v Ljubljani je na Ajdovščini ustanovil že Jožef II. v 18. stoletju. Leta 1865 je bila na Poljanah odprta Otroška bolnišnica kot samostojna ustanova. V potresnem letu je bila zgrajena moderna Deželna bolnica v paviljonskem sistemu s centralno parno kurjavo, parno kuhinjo, pralnico in električno centralo in leta 1934 je Otroška bolnišnica postala njen oddelek.

Staro ljubljansko pokopališče je bilo odprto leta 1906 v sklopu župnije Ljubljana – Sv. Križ (Navje) na robu Bežigrada. Zopet so ga odprli šele leta 1940 za pogreb voditelja slovenskih klerikalcev dr. Antona Korošca (Zuljan 1992). Leta 1936 je projekt za oblikovanje novega pokopališkega kompleksa z mrtvašnico dobil arhitekt Jože Plečnik. Do leta 1940 je bil zgrajen novi del z mrliškimi vežicami in molilnico, tj. del, ki ga danes imenujemo Plečnikove Žale.³¹

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje je Ljubljana že slovela kot mestece živahnega kavarniškega in gostilniškega življenja. V tem času je že izhajalo več časopisov – *Ljubljanski zvon*, *Slovenski narod*, *Slovenec* idr. Prve »žive slike« so si Ljubljančani lahko ogledali v potujočih kinematografih jeseni 1896. Ljubljanski fotografski mojster Davorin Rovšek je leta 1906 odprl prvi stalni kino v salonu Hotela Ilirija na Kolodvorski (100 m južneje od današnjega Kinodvora).³² Po mestu se je sprehajala, pila in razpravljala, na njegovem robu pa tudi umirala, slovenska moderna (Ivan Cankar, Dragotin Kette, Josip Murn, Oton Župančič). Cankar je v knjigi *Bela krizantema*, ki je izšla 1910, nazorno predstavil razkorak med Ljubljano in Ljubljančani:

³¹ https://sl.wikipedia.org/wiki/Centralno_pokopali%C5%A1%C4%8De_%C5%BDale.

³² http://www.kinodvor.org/media/ljubljana_mesto.kina_pg.pdf.

za hip se je razmaknila megla — gruča belih hiš se je zasmejala [...] brez tistih vsiljivih, klepetavih podrobnosti, ki žalijo oko, cepijo podobo in ubijajo lepoto. Ob pustih dnéh, ko je sonce leno in zaspano, se prepirajo ter blebečejo te podrobnosti vse navzkriž; oko ne vé, kam bi pogledalo, zato ne vidi ničesar in je zlovoljno; še v brezmesčni noči bi videlo več!³³

Cankarjevi ostrini navkljub je Ljubljana postopoma postajala tudi kulturno in univerzitetno središče Slovencev. Leta 1863 je bila ustanovljena Slovenska matica. V času kraljevine Jugoslavije so bile ustanovljene Univerza (1919), Narodna galerija (1918), Akademija znanosti in umetnosti (1938) in Narodna in univerzitetna knjižnica (1938), ustanove, ki so bile bistvene za kulturni razvoj mesta in širšega prostora. V mestu je leta 1931 izhajalo 83 mesečnikov, 19 tednikov in trije dnevnik (Slovenec, Slovenski narod, Jutro), ki se jim je pozneje pridružil še Slovenski dom (Zuljan 1992). Konec septembra 1928 so slovesno odprli prvo radijsko postajo Radio Ljubljana: oglasila se je slavna kukavica in radijski program je stekel. »Na sporedu so bili tečaji petih tujih jezikov, poročila o svetovnih in domačih dogodkih, razne oddaje o kulturnih, gospodarskih in socialnih vprašanjih, mladinske in šolske ure. Del programa je bil namenjen razvedrilu, predvsem glasbi domačih in tujih avtorjev« (Šorn 2007: 404).

Oblikovanje ljubljanskih družin

Za naj sodobnejšo opredelitev družine velja skupnost dveh, četudi brez otrok. Starševstvo je lahko biološko ali socialno (Zaviršek 2020). V procesu socializacije postane otrok »kulturni proizvod.« Ko se starši in (patriarhalna) skupnost odločajo, ali je to »naš otrok« ali »podtaknjene«, upoštevajo kulturne predpostavke, družbena normiranja, telesni in duševni vidik ter spol otroka (Waldren in Kaminski 2012; prim. Zaviršek 2020). V obravnavanem času so na ustvarjanje družine vplivali diskurzi katoliške cerkve, razvijajoče se znanosti, nacionalizma, evgenike in tudi ženskega gibanja. Hkrati je to obdobje vpeto v demografski prehod in v prehod iz t. i. tradicionalnega v t. i. moderno materinstvo oz. materinjenje. V opisanem kontekstu me je zanimala tedanja kultura rojstva v Ljubljani in okolici; vključuje menstruacijo, plodnost in neplodnost, spočetje, nosečnost, porod, poporodno dobo, kontracepcijo, abortus in dojenje³⁴ (Rožman 2004: 13).

Demografski prehod je prehod z visoke stopnje umrljivosti na nizko stopnjo rodnosti, ko se starostna piramida začne obračati na glavo. Evropa je za ta prehod potrebovala skoraj 200 let, od konca 18. do konca 20. stoletja (Žnidaršič-Žagar 2013: 172). Na Slovenskem je demografski prehod trajal od zadnjega desetletja 19. stoletja do približno 60. let 20. stoletja. Zanj je bilo značilno upadanje stopnje umrljivosti porodnic, novorojenčkov, dojenčkov in malčkov, daljšanje pričakovane življenjske dobe in na koncu upadanje števila rojstev. Rodnostne razlike med posamičnimi socialnimi plastmi ter mestom in podežel-

³³ https://sl.wikisource.org/wiki/Bela_krizantema.

³⁴ O dojenju gl. poglavje Prehranska kultura.

jem so bile na začetku demografskega prehoda zelo velike, vendar jim je skupna statistična ugotovitev, da je rodnost na Slovenskem začela upadati po letu 1900. Med 1. svetovno vojno se je močno znižala, po njej, v t. i. kompenzacijskem obdobju, nekoliko poskočila, a smer upadanja je vidna še danes. Najhitreje se je zniževala v letih med obema vojnama, in sicer hkrati z zniževanjem smrtnosti. Rodnost in smrtnost sta upadali »skoraj hkrati in približno enako hitro« (Šircelj 2006: 95). Tedaj naj bi predvsem starši v mestih in predmestjih začeli načrtovati število odraslih otrok, ki bodo dosegli polnoletnost, in ne število rojenih otrok (nav. delo: 96). Če je bila medvojna mestna norma »dva otroka na družino«, je bilo že v kmečki okolici Ljubljane povsem drugače. Gospa M. je slikovito opisala materine zaporedne porode: »Ven smo hodili ko iz šole, na primer starejši brat je bil rojen junija 1924, jaz pa že septembra 1925.« Vendar bi bilo napačno sklepati, da je krčenje velikosti družine povezano z vznikom moderne meščanske družine. O jedrni družini v predmodernosti so poročali zgodovinar Peter Laslett in antropologi Bronislaw Malinowski, Marcel Mauss in Claude Lévi-Strauss (Švab 2001).

Vzrok za upad stopnje rodnosti je bil proces modernizacije, ki vključuje upadanje smrtnosti (posebno otrok in dojenčkov), industrializacijo, višanje življenjske ravni, urbanizacijo, množično izobraževanje, daljšo ekonomsko odvisnost otrok od staršev, zaposlovanje in emancipacijo žensk, odmiranje nekaterih družinskih funkcij, socialno mobilnost, sekularizacijo in uporabo modernih kontracepcijskih metod. (SEL 2004: 84)

Zavestno zniževanje rodnosti se je začelo prav v mestih, v višjih socialnih plasteh, med bolj izobraženimi in zaposlenimi ženskami ter se postopoma širilo med vse plasti in skupine (Kožuh-Novak idr. 1998: 9). Zniževanje umrljivosti dojenčkov je večalo t. i. intergenetične intervale³⁵ in s tem posredno zniževalo rodnost. Podaljševanje življenja pa je podaljševalo trajanje zakona in zakonsko rodnost. Na raven rodnosti so vplivale še »starost ob poroki«, ki v mestih in na severu Slovenije ni bila nizka (!),³⁶ »pogostost porok, pogostost nezakonskih rojstev in [...] širjenje znanja o metodah za preprečevanje rojstev« (Šircelj 2006: 99). Po sociologu Anthonyju Giddensu izvira t. i. demografsko maltuzijanstvo (nadzorovanje rojstev) že iz 18. stoletja, ko se je sorodstvena skupnost pred kolektivnim zunanjim življenjem postopoma zaprla v družinsko intimo. Giddens je ugotovil, da je bila v predmoderni družbi spolnost razdeljena med reprodukcijo (čiste ženske) in *ars erotico* (nečiste ženske). Nadzor nad velikostjo družine (kontracepcija) je omogočil ločitev »spolnosti« od reprodukcije. Poslej so lahko spolnost kot nekaj samostojnega prakticirali meščanski možje tudi s svojimi ženami (Giddens 2000: 177).

Sociologinja Alenka Švab (2001) je spremembo v rodnostnem vedenju pripisala drugačni podobi otroka: otroci v urbanih okoljih naj bi stali več in bili hkrati ekonomsko manjvredni, v ruralnih okoljih pa naj bi bilo nasprotno. Razlog za omejevanje rojstev naj bi bilo tudi daljše obdobje socializacije meščanskih otrok, da so bili sposobni samostojno

³⁵ Časovni razmik med rojstvom enega in drugega otroka.

³⁶ V 19. in prvih desetletjih 20. stoletja so se ženske npr. na Kranjskem poročale »najpogosteje stare od štiriindvajset do trideset let« (Žnidaršič-Žagar 2000: 68).

delovati zunaj doma. V obravnavanem obdobju so bile po vsej Evropi velike razlike v letih, ko so posamezniki sklenili zakonsko zvezo, velike razlike v številu otrok, rojenih v zakonu ali zunajzakonskih, in tudi velike razlike v usodah otrok glede na vrstni red rojstva v družini in glede na spol (Cunningham 1998). Vsem pa je bilo skupno, da sta se v okviru patriarhalnega govora ženska in otrok konstituirala kot moška lastnina.

Paradoks patriarhata je bil v tem, da je bilo materinstvo ženske njeno temeljno poslanstvo, pa vendar ji otrok ni pripadal. Na večini današnjega slovenskega ozemlja je tedaj veljala novela občega državljskega prava iz leta 1914. Avstro-Ogrska je leta 1914 začela z noveliranjem občega državljskega prava in prva novela se je nanašala na osebno, rodbinsko in dedno pravo. Podrobneje je urejala položaj otrok, ki ga je »nekdanja fevdalna patriarhalnost motrila skoraj izključno z gledišča očetovske avtoritete.« Novela iz leta 1914 je prinesla »nekolikšno omilitev [...] položaja nezakonskih otrok« (Vilfan 1961: 506), ki so v posamičnih primerih lahko pripadli tudi materi (prim. Destovnik 2002).

Do uvedbe krvnega preskusa za dokazovanje očetovstva v 30. letih 20. stoletja so očetovstvo dokazovali s pričami. Med 1. in 2. svetovno vojno so redke ženske tožile moškega za očetovstvo zaradi občutka krivde, ki je nastal zaradi splošnega nazora, da je ženska moralno odgovorna za posledice zunajzakonskih oz. predzakonskih spolnih odnosov. Kadar je oče s pričami priznal očetovstvo, sta se starša največkrat kmalu poročila. (SEL 2004: 379)

V Ljubljani je bilo leta 1890 povprečno število rojstev na 1000 prebivalcev 19,5, leta 1931 le še 12,9, leta 1933 12,1, leta 1934 10,1 in leta 1936 11,7 (Žnidaršič-Žagar 2000: 91; Pipp, v Žnidaršič-Žagar 2013: 173). Kljub temu, da je bila pogostost porok v Ljubljani največja med vsemi deželnimi okraji, je bilo število živorojenih otrok na povprečni zakonski par najnižje. Zaskrbljeni evgeniki so krivili jalovost žensk, detomore, abortuse, spolne bolezni in »francoski dvodetni sistem« (Ambrožič in Zalokar, v Žnidaršič-Žagar 2013: 173). Antropolog Božo Škerlj je zapisal, da »največ abortirajo prav one ženske, ki bi po socialnem položaju lahko imele otroke in pri katerih jih družba z evgeničnega stališča upravičeno zahteva« (Škerlj, v Cergol Paradiž 2009: 420). Ljubljansko terensko gradivo razkriva, da so imele vse družine, o katerih bo tekla beseda v tem besedilu, natanko dva otroka in oba sta preživela otroštvo. Racionalizacije, zakaj je bilo tako, so bile različne, morda je najzanimivejša gospa K., ki je pojasnila, da sta imela starša zgolj dva otroka zato, ker je »stari ata vedno govoril, to je pa hudo, če starši umrejo in ostanejo otroci brez staršev,« kar je bila njegova izkušnja. Manj ko je otrok, manj je mogočih sirot.

Posebej je treba omeniti čas 1. svetovne vojne, ko je v Ljubljani hkrati z nizkim številom rojstev naraščalo še število umrlih otrok, pretežno zaradi slabe prehrane. »Leta 1918 je v starosti enega meseca umrlo 79 otrok, v prvem letu starosti 167 otrok, otrok, starih od 5–15 let, pa 91« (Šorn 2018a: 184). Sicer so k umrljivosti dojenčkov do prvega leta starosti prispevale še »nestrokovna porodna pomoč, slaba nega in higiena« (SEL 2004: 369). Mrtvorojenost, smrt ob porodu in v prvih tednih življenja naj bi bile nasledek dojenčkove »življenjske slabosti«, pozneje pa so bili krivi krči, driske in prehladi, torej obolelost prebavil in dihal, ter nalezljive bolezni (Rožman 2004: 136–137). Visoka umrljivost dojenčkov od četrtega do 52. tedna je bila tudi posledica prezgodnjega odstavljanja od prsi, s čimer

je bil otroček bolj izpostavljen raznim boleznim (nav. delo: 136). To je bila hkrati teza tedanjih pediatrov in pedagogov, ki so pisali priročnike o negi, prehrani in vzgoji otrok (npr. Derč 1921; Stupan 1932). Na podeželju so se visoke stopnje umrljivosti novorojenčkov lotevali z obrambnimi dejanji ob rojstvu »(dotik z železom, polaganje prekrižanih sveč pod glavo ipd.),« da bi otročka »obvarovali pred uroki, zlimi duhovi in čarovnicami« (SEL 2004: 602), v mestu pa s sistemskim (Higienski zavod) osveščanjem mladih družin o pomenu higiene, dojenja in skrbne nege. Ljubljanska občina je leta 1938 na mednarodni razstavi II. balkanskega kongresa za zaščito otrok in mladine predstavila mdr. tudi »karto« o »otroški umrljivosti v Ljubljani od l. 1918 do 1937« (Jagodič 1938: 241). Umrljivost otrok do 15. leta je padla za polovico, od 2. do 15. leta je padla z 19 % na 6 %, »največje zmanjšanje [...] pa kaže umrljivost otrok do enega leta. Ta je padla od 34 % [...] na 6 %« (prav tam). Umrljivost novorojenčkov do prvega meseca starosti je padla za polovico, z 10 % na 5 % (prim. Dobaja 2015: 63). Tabela »Mrtvorjeni v Ljubljani od l. 1927 do 1937« pa je kazala »tendenco padanja« s sklepom, da ima Ljubljana med mesti na Slovenskem najmanjši odstotek mrtvorjenih, in sicer 2,15 % (Jagodič 1938: 241). Postopnemu padanju otroške umrljivosti v Ljubljani od konca 1. do začetka 2. svetovne vojne so prispevale boljše higienske razmere in uspešnejše zdravstvo.

Pripoved sestre in brata o smrti sestrice oriše različni realnosti v doživljanju in razumevanju smrti pri odraslem in otroku. Za otroka je ob smrti sorojenca pomemben pogled na starše, na njihovo ravnanje, in se ne ukvarja z izgubo in žalovanjem na isti način kot starši. Gospa M. iz kočarske družine iz ljubljanske okolice se je brez čustvene konotacije spominjala smrti svoje sestrice: »*Bilo nas je petnajst otrok. Dva sta majhna umrla. Zadnjega otroka, deklico Cvetko, je mama rodila v porodnišnici, kjer so ji napravili sterilizacijo. To je bilo leta 1932. Ta deklica je umrla pri dveh letih za davico.*« Njen brat Alojz je v svojih spominih zapisal: »Ko je zgodaj zjutraj umirala, nas je oče prebudil, da bi jo videli še živo, vsi smo zelo jokali, še posebej ata in mama. Jaz sem vprašal, če danes ne bo potrebno iti v šolo, oče me je samo strogo pogledal in sem že vedel, naj ne sprašujem več naprej« (Dolničar 2014: 6).

Predmoderno materinstvo je bilo »naravna in izključna domena žensk« in zato vir ženske moči ali šibkosti (samske, neplodne, z nezakonskim otrokom). T. i. novo materinstvo pa naj bi ženske razumele kot (po)klic, ki ga je ženski določila »narava« in ki zahteva nenehno izobraževanje v vednosti, ki jo poznajo ginekologi, porodničarji, pediatri in pedagogi, s poslanstvom zdravega prirastka naroda (Žnidaršič-Žagar 2003a: 328–334). Že pred 1. svetovno vojno se je v ostrih nacionalnih bojih govorilo o narodni izgubi, ki naj bi bila posledica raznarodovanja, po 1. svetovni vojni se je diskurz nekoliko spremenil: umiranje naroda se začne s padcem natalitete (Borisov 1995: 173–174), kar gre »v škodo moških potomcev, odn. vsako naraščanje v njihov prid [!]« (Jagodič 1938: 240).

Da je bilo materinstvo obravnavano kot neplačan poklic, se je izražalo v dejstvu, da so sicer slabo plačani poklici, ki »po naravi« pripadajo ženski (negovalka, vzgojiteljica, učiteljica), izključevali poroko oz. materinstvo. Eden od razlogov za zapovedan celibat je bil »nosečniški trebuh in morebitne seksualne asociacije, ki bi jih lahko sprožil pogled nanj pri mladeži« (Žnidaršič-Žagar 2013: 36). Vendar je bil glavni razlog ekonomski: izobraže-

ne ženske bi na tržišču dela predstavljale nelojalno konkurenco moškim. Ženske srednje plasti so bile (pri)siljene postati »poklicne« matere in »poklicne« gospodinje, saj je bila varstvena dejavnost slabo dostopna, poleg tega je tedanje gospodinjstvo zahtevalo izredno veliko delovne sile in časa (Žnidaršič-Žagar 2013: 25). O še globlji dvoličnosti novega diskurza o (po)klicu materinstva je tedaj pisala Angela Vode:

Zakonsko in nezakonsko mater vodi v materinstvo isti klic narave; obe sledita istemu hrepenenju, ki je v vsaki ženski najmočnejša in najnaravnejša sila njenega bistva... Nedoslednost dvojne morale v današnji družbi je najočitnejše pri presojanju spolnega izživljanja. In to ne samo, kadar meri pravico moškemu in ženski, temveč tudi glede samih žensk silno nedosledno: v isti sapi, ko zasmehuje staro devico, meče kamenje za žensko [!], ki ji usoda ni naklonila, da bi svoja najnaravnejša čustva izživela v zakonu, marveč je postala mati izven zakona. (Vode 1999: 135)

Nezakonski otroci so bili »drugovrstni člani skupnosti« (SEL 2004: 364), o čemer pričata mdr. »karti« o rojstvih v Ljubljani v letu 1937, ki ju je občina mdr. predstavila na že omenjeni razstavi in na katerih so ločeno predstavljena »rojstva mater domačink« in »nezakonska rojstva mater domačink« (Jagodič 1938: 240). Med letoma 1931 in 1935 je imela Ljubljana najmanj nezakonskih rojstev (13,8 %), sledila sta ji Ptuj in Maribor, v Celju jih je bilo največ (29,1 %), povprečje na Slovenskem pa je bilo 11,2 % (nav. delo: 241). Vojko Jagodič je na temelju podatkov iz leta 1937 za mesto Ljubljana sklepal, da je »med nezakonskimi največ novorojencev moškega spola, da rode nezakonske matere največkrat v starosti od 20 do 25 let in da imajo največ nezakonskih otrok služkinje, [...] ona dekleta, ki prihajajo z dežele v mesto za zaslužkom« (Jagodič 1938: 240–241).³⁷

Upravljanje spočetja pomeni uspešno nadziranje plodnosti, da bi se otroci rodili tedaj, ko bi bili zaželeni, da bi se rodili v želenem številu ali pa sploh ne. Krščanska morala je od nekdaj omejevala spolnost v zakonu, če ni bila prokreativna, zunajzakonsko spolnost, zapeljevanje, dvorjenje in flirt ter priznavala »zakonsko zvezo kot edini družbeno sprejemljiv in dopusten okvir za spolno občevanje« (SEL 2004: 569). Spolnost v zakonu je morala biti odgovorna in samouravnajoča. Kontracepcija je bila zlo, ker je načrtovanje družine nekaj, do česar se pride, paradokсно, spontano, in sicer z discipliniranim iskanjem užitka (Giddens 2000: 28). Odklon od krščanske morale je vplival na družbeno zaznamovanost. Žrtve so bili nezakonski otroci in matere, posiljene ženske in detomorilke. Do sprememb v spolni morali je prišlo v 30. letih 20. stoletja (SEL 2004: 569) z izobraževanjem žensk.³⁸ Načrtno omejevanje rojstev se je na Slovenskem začelo sicer že ob koncu 19. stoletja, vendar različno v različnih socialnih skupinah in različnih slovenskih pokrajinah (Kožuh-Novak idr. 1998: 9).

Prastari način upravljanja rojstev je bilo že omenjeno kriminalizirano dejanje detomora. Na Slovenskem je bilo največ detomorov na Gorenjskem in Notranjskem in najmanj v Ljubljani, in sicer med letoma 1835–1866 le pet (natakarici, sobarica, dninarica in služkinja). K tako nizkemu številu detomorov v Ljubljani sta prispevala najdenišnica,

³⁷ O motivih za priseljevanje v mesto in odločitvi za poklic služkinje ter resničnosti, ki so jo te ženske živele, Žagar 1986.

³⁸ Več o problematiki spolne vzgoje na Slovenskem v 20. stoletju Rožman 2012.

ki je delovala v okviru porodnišnice, in večje števila splavov po 1. svetovni vojni (Borisov 1995: 132–133; SEL 2004: 86). Na bogastvu ljudskega izročila o detomorilki (Golež Kaučič 2001) je temeljil sklep, da je bil detomor precej razširjena oblika uravnavanja rojstev predvsem na podeželju, kjer se ga je dalo prikriti. Mati je otroka pustila v gozdu, ga utopila v reki ipd. (Zemljič 2004: 334–335; Zaviršek 2020). Detomorilke so bile navadno prvesnice, a bile so tudi poročene matere ali vdove, ki so že imele otroke. Po Sergeju Vilfanu je treba detomor videti v »luči prisilnih porok« (Vilfan 1961: 254) in posilstev. Po Petru Borisovu so storile kaznivo dejanje zaradi strahu pred sramoto, ker so ženini ob vstopu v zakon še vedno zahtevali deviškost nevest,³⁹ življenjsko zaznamovanostjo (nezakonska mati) in družbenim izobčenjem (Borisov 1995: 134). Nekatere so se zateleke tudi k samomoru (Žagar 1986: 46). Do detomora kot strogo sankcioniranega dejanja je bila sodna oblast delno strpna, če je ženska živela v težkih socialnih razmerah. Če pa se zanj ni odločila zaradi bede, temveč si otroka ni želela, je bila obsojena na »težko ječo na vse žive dni,« če je bila poročena, ali na »težko ječo od desetih do dvajsetih let,« če je bil otrok nezakonski (Zemljič 2004: 334). Dejanje umora lastnega otroka je bilo mnogokrat podvrženo različnim psihološkim, sociološkim in filozofskim (etičnim) raziskavam. V tem oziru izstopa razlaga, ki nam razgrne detomorilstvo kot izhod iz ujetništva družbenih spon, kot brezprizivno etično dejanje.⁴⁰

V obravnavanem obdobju je bila najpogostejša metoda uravnavanja rodnosti abortus, običajno opravljen nestrokovno. Umrljivost žensk zaradi abortusa je bila precej večja od umrljivosti zaradi »normalnega« poroda. Večinoma je bila za smrt kriva sepsa genitalnega trakta (Borisov 1995: 191) kot posledica nestrokovno spodbujenega abortusa. Ženske so neželeni plod skušale odpraviti z različnimi čaji, z zlato iglo ipd. (Ravnik 1981: 92–93). Obolevnost in umrljivost žensk zaradi nestrokovne prekinitve nosečnosti sta od 30. let prejšnjega stoletja zbudila pozornost medicinskih strokovnjakov in sledile so razprave v zakonodajnih telesih, posebej o potrebi po kaznovanju žensk (Kožuh-Novak idr. 1998: 9). Veljavni zakon je kriminaliziral žensko, ki je splavila, in tistega, ki ji je pri tem pomagal. Za poskus abortusa je bila zagrožena kazen »z zaporom od šestih mesecev do enega leta,« za abortus pa »težka ječa od enega do petih let« (Zemljič 2004: 334). Liberalne ženske, ki so bile dejavne v t. i. ženskem gibanju med obema vojnama, so v javnih časopisnih polemikah in na shodih zahtevale enako izobrazbo za oba spola, možnost opravljanja vseh poklicev, politične pravice, enakopraven položaj za oba spola, možnost razveze zakona, izenačenje zakonskih in nezakonskih otrok, odpravo dvojne morale in še številne manjše zahteve (Budna Kodrič 2003a: 42), predvsem pa »učinkovito kontracepcijo, varen abortus ter njuno dekriminalizacijo in legalizacijo« (Žnidaršič-Žagar 2003a: 334). Odmevno je bilo zborovanje leta 1933, na katerem so se ženske zavzele za razširitev pravice do abortusa z ozirom na socialne, etične in evgenične

³⁹ To zahtevo je problematiziral Sigmund Freud v prispevku »Tabu devištva« (2003) leta 1918.

⁴⁰ Tako je dejanje Sethe, ki umori lastne otroke in jih zaščiti pred suženjstvom, iz romana Toni Morrison *Ljubljena* (1987). Več o tem Žižek 1999: 29–30. Tudi medvojno dramsko delo *Zamorka* (Majcen 1997c), v katerem ženska pregrizne grla tujim otrokom, se spogleduje s takšno interpretacijo. Detomori se še vedno dogajajo, tudi na Slovenskem (npr. Grosuplje, november 2022); zanje je zagrožena kazen do treh let zapora.

vzroke (Cergol Paradiž 2009: 420). Zahteve so temeljile na trpljenju žensk po 1. svetovni vojni, ko je število nelegalnih prekinitev nosečnosti naraslo zaradi nezaželenih nosečnosti in gonoreje, ki se je razširila tudi med ženskami (Borisov 1995: 191). Leta 1930 so poročali o šestih do sedmih abortusih na 10 porodov, zabeleženih v bolnišnicah, in strokovnjaki so se spraševali, ali ni bilo zunajbolnišničnih abortusov še več.

Odgovor pretežno cerkvene in tudi posvetne (pretežno) moške javnosti na zahteve ženskega gibanja je bil, da je javno nastopanje za žensko nekaj »nenaravnega« (Jogan 2004: 306–307) ter da te zahteve vodijo v »krizo družine«, »degeneracijo naroda«, »moralni« in vsesplošni »družbeni propad«, in da gre za »žensko željo po promiskuiteti« (Žnidaršič-Žagar 2003a: 334), poleg tega pa še za »željo po udobnem življenju« in »vedno večji materializem« (Pirc, v Dobaja 2015: 63). Kriva naj bi bila tudi zaposlenost žensk, »kajti žena ne more biti istočasno dobra mati in dobra delavka« (Žnidaršič-Žagar 2013: 174). Z uravnavanjem rojstev so se najprej začele ukvarjati premožnejše družine; po mnenju skrbnikov narodove rodnosti, da »bi se izognili prevelikemu razkosavanju premoženja« (prav tam). Delavske družine pa naj ne bi bile številnejše zato, ker jih je strah pomanjkanja, in ne, ker bi živele v pomanjkanju (prav tam). Katoliško in liberalno usmerjeno časopisje je intenzivno opozarjalo na »pravo bistvo ženske«, na »poslanstvo ženske« in svarilo pred »nevarnostjo propadanja družin« zaradi »bele kuge« (abortusa), ki se širi iz mest na deželo. Zanj so okrivili »brezbožni komunizem« in liberalno idejo svobode tudi »na duhovnem področju« (Dobaja 2015: 63). Posledica tega naj bi bila nizka rodnost v Dravski banovini oziroma, z drugimi besedami, »velika množica rodnega prebivalstva naj ne bi prispevala dovolj rojstev« (nav. delo: 91). Zdravnik Bojan Pirc je, v okviru pozitivne evgenike, celo predlagal obdavičev evgenično superiorne družine, ki bi lahko imela otroke, pa si jih ne želi (Cergol Paradiž 2009: 414).

Evgenika, ki »gleda na družbo kot zdravnik na posameznika« (Škerlj 1933: 75), vendar kot zdravnik brez Hipokratove prisege oz. kot zdravnik z družbi nevarnimi predsodki, se je v Evropi uveljavila v času med obema vojnama in s svojim kvaziznanstvenim diskurzom pomagala pri državnem nadzoru in discipliniranju prebivalstva. Ko je Michel Foucault (2010b: 112–113) analiziral uporabe seksualnih tehnologij, je evgeniko opredelil kot »teorijo 'izrojenosti'«. Po 1. svetovni vojni se je uveljavila tudi na Slovenskem. Izhajala je iz biologizma degenerativnih teorij in se borila proti vsesplošnemu uvajanju higijene in proti državi blaginje za vse. Paradokсно, ali pa tudi ne, je antropolog Božo Škerlj služboval v Antropološkem odseku Higieničnega zavoda. Evgenike so zanimale metode za doseganje rojstev krepkih in zdravih otrok kot temelja kakovosti naroda. Za zdravo narodovo telo so bili škodljivi slabi geni nezakonskih, revnih, duševno ali telesno šibkih ipd. otrok, potomcev staršev, ki so bili dedno nagnjeni k alkoholizmu, prostituciji in pavperizaciji ter so se množili hitreje od evgenično večvrednih (Cergol Paradiž 2009: 409, 410). Narodovo zdravje je ogrožala degeneracija genetske provenience. O tem je v razpravi »Socialno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka« leta 1933 pisal Božo Škerlj. Pomembni so bili evgenično večvredni starši, ki so bili sposobni »pravilne nege in skrbi za otroke,« to sta ženska kot roditeljica (kakovost otroka je odvisna od življenjskega sloga nosečnice) in vzgojiteljica (usoda naroda je odvisna od njene nege in vzgoje otrok)

ter moški kot kvalitetni zaploditelj in vzornik sinovom (Žnidaršič-Žagar 2003b: 70). Čeprav se je mr. Škerlj (1933: 78) zavzemal za uzakonitev prisilnih sterilizacij, po Ani Cergol Paradiž (2009: 414, 415) evgenika na Slovenskem ni bila odkrito rasistična, saj so »evgenična prizadevanja uvajali skupaj z ukrepi socialne države.«

Vendar zahteve naprednih žensk po nadzoru nad lastnim telesom niso bile popolnoma brezplodne. Premožnejše so sredi 30. let 20. stoletja proti plačilu in po zdravnikovi odločitvi lahko izbirale med nekaj nezanesljivimi in neudobnimi kontracepcijskimi sredstvi.⁴¹ Večinoma pa so se oprijele brezplačne Knaus-Oginove metode plodnih in neplodnih dni, ki je zahtevala sodelovanje partnerja, prav kakor najstarejše in še manj zanesljivo kontracepcijsko sredstvo *coitus inetrruptus*. Knaus-Oginova metoda je bila zaradi svoje »prirodnosti,« tj. nezanesljivosti, ki še vedno daje prostor božjemu načrtu, sprejemljiva tudi za Cerkev. Herman Knaus in Kyusaku Ogin, avstrijski in japonski ginekolog, sta »konec dvajsetih let 20. stoletja vsak zase odkrila zakonitosti ženskega reproduktivnega mesečnega cikla« (Žnidaršič-Žagar 2013: 175–176). Milica Stupan (1936) in Rezi Korpar (1938) nista čakali na zaradi kontracepcijskih zahtev žensk zaskrbljeni piščoči zdravniški in katoliški moški svet, temveč sta izdali knjižici o Knaus-Oginovi metodi. Drugi zapisani obliki »kontracepcije« sta bila še *coitus obstructus* in *coitus reservatus* (Žnidaršič-Žagar 2000: 28). Takšnih koitiranj ni preganjala le Cerkev, temveč tudi zdravniška stroka, torej moški svet, ki je odkrila izredno škodljivost prekinjenega spolnega odnosa, ker povzroči »zelo močan pretres celotnega živčnega sistema, kar deluje kot izredno ostra in groba psihično-seksualna travma« (Zelič, v Žnidaršič-Žagar 2013: 178–179). Drugi razširjeni načini kontracepcije so bili »dojenje, občasna spolna vzdržnost in izpiranje nožnice po spolnem odnosu z vodo ali zeliščnimi prevretki« (SEL 2004: 231).

V javnost je tedaj prodril še menstrualni diskurz. Nanj je vplivala prav Knaus-Oginova metoda (Žnidaršič-Žagar 2003b: 71), v javnost pa jo je usmerilo vključevanje žensk na tržišče dela,⁴² ki je zahtevalo redno časovno navzočnost (nav. delo: 74–75). Do tedaj je bila pozornost usmerjena zgolj na prvo menstruacijo, zdaj je vsaka menstruacija postala »osrednji dogodek« ženskega vsakdanjika, »tako rekoč merska enota« spolnega življenja, spremljanje menstrualnega cikla pa »nova kulturna norma«, »potrditev civiliziranosti« in stvar »pravilne spolne socializacije«, čeprav je bil prenos spolne vednosti z matere na hčer prej izjema kot pravilo (Žnidaršič-Žagar 2003b: 73). Hkrati je zdravniška stroka v 30. letih 20. stoletja morala priznati, »da je redna menstruacija prej mit kot resničnost«, da ni mogoče opredeliti parametrov »prave« menstruacije, ne glede prve pojavitve, trajanja ali količine izlite krvi (Žnidaršič-Žagar 2003b: 71–72).⁴³ Primer psevdoznanstvenega zanimanja za menstruacijo so mr. Škerljeve evgenične raziskave o prostituciji kot ženski patologiji z dednim značajem (Škerlj 1930a, 1930b, 1936). Ugotovil je, da

⁴¹ Katerimi, na terenu nisem mogla zvedeti. Vsekakor je bilo tedaj že mogoče kupiti diafragmo (Žnidaršič-Žagar 2013: 178), kondome, različne vaginalne paste (Žnidaršič-Žagar 2003b: 71).

⁴² Že v obdobju avstrijske monarhije si je skoraj polovica žensk sama zagotavljala sredstva za lastno preživljanje. Več o tem Žnidaršič-Žagar 2000: 113–229.

⁴³ Več o sprejemanju menstruacije, njenem vplivu na delo, higieni v »tistih dneh« in trženju higienskih pripomočkov zanj Žnidaršič-Žagar 2003b.

danes ne dvomimo več mnogo, da je prostitutka res po svoji dedni osnovi usodno določena za svoj poklic. Ni pa v vseh primerih tako. Raziskave pri naših prostitutkah so pokazale, da nastopi pri njih tudi prvo perilo povprečno za štiri mesece prej kakor pri neprostitutkah. Podobne preiskave na drugih prostituiranih dekletih (v drugih krajih) so pokazale, da je pri njih prva menstruacija često zakasnela. Vsekakor je enotni rezultat teh preiskav, da opažamo pri prostitutkah češče zgodnjo in zakasnelo menstruacijo kakor pri neprostitutkah, torej več nerednosti. (Škerlj 1933: 245)

Ženski boj za pravico do abortusa, njegovo dekriminalizacijo in legalizacijo je bil ne-učinkovit (Žnidaršič-Žagar 2003a: 334–335). Ženske so si prizadevale predvsem za uveljavitev t. i. socialne indikacije za prekinitev nosečnosti (Žnidaršič-Žagar 2013: 181), saj so se zanj odločale večinoma zaradi gmotnih in moralnih razlogov. Namerni abortus je bil še vedno strogo prepovedan, a ga je kazenski zakonik iz leta 1929 predvidel na temelju mnenja zdravstvene komisije. Dovoljen je bil, če so z njim rešili življenje nosečnici ali »odstranili neizogibno nevarnost za njeno zdravje« (Šircelj 2006: 89–90). Na temelju zdravstvene ali evgenične indikacije (Žnidaršič-Žagar 2013: 181) so torej v Bolnišnici za ženske bolezni sicer opravljali abortuse v prvih tednih nosečnosti brez anestezije (!), pri višji nosečnosti pa s pomočjo »visoke doze kinina in injekcije Pituitrina« (Borisov 1995: 191). Med obema vojnama je bilo v porodnišnico zaradi abortusa sprejetih več kot četrtnina od okoli 2000 žensk. Sklepam, da jih je bilo na leto, skupaj z nezakonitimi, zelo veliko. Gospod T. je pripovedoval o abortusih povsem prostodušno, zanj je bil to opravke, ki je imel statusni značaj: »V Rožni dolini je abortuse opravljala Ježevka, najbolj znana pa je bila dr. Finkova, ki je opravljala abortuse v mestu, pri Narodnem domu, kamor so hodile ljubljanske gospe. So pa moški uporabljali tudi kondome,« je dodal.

Demagoški retoriki evgenike kot metodi za doseganje zdravega potomstva so se pri-taknile še fantazije o nadzorovanju spola otroka:

Vprašanje o določitvi spola novorojenčka je sicer še nerešeno, vendar pa je verjetno, da ima pri tem glavno vlogo spolna energija očeta ali matere. Ta energija je zavisna deloma od individualne sposobnosti, deloma od začasne pretežnosti glede časa, ki je potekel pred spočetjem od poslednje menstruacije. Če se oplodi jajce v 14–18 dneh po poslednji menstruaciji, je energija moža večja in pričakuje se lahko deček, po treh tednih od poslednje menstruacije, torej kratko pred novo menstruacijo, pa pričakujemo deklco, ker tu prevladuje energija žene. (Uhlir 1932: 485)

Če je bila oploditev uspešna, »se je od nosečnic, žensk, ki se jim je nosečnost poznala, pričakovalo, da se bodo kar se da malo in kar najbolj sramežljivo pojavljale v javnosti« (Žnidaršič-Žagar 2013: 36). Nadzorovana pa je bila tudi njihova zasebnost:

Noseča žena naj ne dela preveč, ne premalo, naj nima preveč skrbi in naj se tudi primerno razvedri. Nositi ne sme steznika, ne nogovičnih podvez, ker oboje tišči na žile, da zastaja kri. Pač pa naj nosi modrček, ki naj drži prsi, in trebušni pas, ki naj podpira trebušne mišice. Jestni sme vse, samo ne preveč, posebno ne preveč alkohola. Prsa, predvsem bradavice, se morajo v zadnjih mesecih nosečnosti negovati, umivati z milom in vodo ali pa »frančevim žganjem« in mazati z vazelinom. Bradavice, ki so plošnate ali male, se morajo s prsti ali sesalko nategovati. (Derč 1921: 17)

Če je bila nosečnost uspešna, je sledil porod, ki je zapustil materi »to ali ono neprijetnost ali celo napako, bodisi na srcu ali na ledvicah, največkrat pa na živcih« (Stupan 1932: 147).

Na odločitev za mesto poroda so vplivali družbeni, poklicni in zakonski status ženske, na način poroda pa moralna norma, medicinsko znanje in v predmestjih Ljubljane na začetku 20. stoletja, domnevam, tudi ljudsko verovanje (Rožman 2004: 14).

Ljubljančanke so do 30. let 20. stoletja rojevale večinoma doma s pomočjo šolane ali nešolane babice (Žnidaršič-Žagar 2003a: 333; Rožman 2004). Zdravniška stroka je v 20. stoletju priporočala mirno, zračno, čisto, svetlo, toplo in prostorno sobo in hkrati ugotavljala, da ženske rojevajo v pretežno neprimernih prostorih (Rožman 2004: 96, 99). Šolane babice so pomagale tudi pri porodih v svoji hiši, vendar so morale imeti posebno oblastno dovoljenje. Babiški tečajji so bili že v 18. stoletju, v 19. stoletju pa babiške šole, kjer so poučevali porodničarji. Od babic se je zahtevalo osnovno porodniško znanje, moralno neoporečnost, ki sta jo ocenila duhovnik in zdravnik, pismenost in lastno izkušnjo poroda. Za babiški poklic so se pogosto odločale poročene, vdove in neporočene matere, torej ženske nižje družbene plasti z izkušnjo poroda (nav. delo: 45–46, 64). Babiška šola v Ljubljani je vzgajala babice do leta 1918 le za območje Kranjske, po 1. svetovni vojni pa je razširila svoj delokrog na vse slovensko ozemlje države SHS. »Vsako leto je zaradi stiske s prostori absolviralo [...] le 15–20 babic, tako da je bilo na Slovenskem tik pred drugo svetovno vojno okoli 380 šolanih babic« (Borisov 1995: 179) in okoli 30.000 porodov na leto. Pomagale so pri »normalnem« porodu in pri negi otročnic. Njihovo socialno stanje je bilo slabo, saj poklic ni zagotavljal preskrbljenosti za osnovne življenjske potrebe (prav tam). Nešolane babice so svoje znanje črpale iz medsebojne pomoči žensk med porodom in njihovo porodniško znanje je bilo prepleteno s čarovnimi dejanji (nav. delo: 43). Šolane babice so se pritoževale zoper »mazačke« in »zakotne babice«, češ da jim odjedajo kruh (Šarf 1979: 346).

Ginekološko-porodniški oddelek ljubljanske Deželne splošne bolnice na Zaloški cesti se je konec 19. stoletja postopoma ločeval od kirurškega oddelka. »Tako so na ginekološkem oddelku izvajali od začetka 20. stoletja tehnično najzahtevnejše operative posege« (Borisov 1995: 171). Leta 1923 se je, zaradi prenatrpanosti in nevdržnih higienskih razmer, z Zaloške ceste preselil v na novo urejeno stavbo bivšega Azila Franca Jožefa za neozdravljivo bolne na Stari poti (današnja Šlajmerjeva ulica) in postal samostojna Bolnica za ženske bolezni z Babiško šolo (nav. delo: 177–178), v kateri je bilo poleg zdravnikov zaposleno še babiško in strežniško osebje (usmiljenke sv. Vincencija Pavelskega in Marijine bolniške sestre) (nav. delo: 181). Zaradi prostorske stiske in slabih higienskih razmer ljubljanska porodnišnica ob koncu 19. stoletja in na začetku 20. stoletja še ni bila varen prostor rojevanja. Imenovali so jo celo hiša smrti zaradi hitre širitve porodnega prisada (»febra v otročji postelji«). Na robni skupini nižje plasti, tj. na nezakonskih materah, so se ob septičnih porodih izobraževali prihodnji rodovi babic in porodničarjev (Borisov 1995: 126–130). Že med obema vojnama pa se je vedno več žensk iz mesta in predmestja odločalo za rojevanje v porodnišnici, saj se je tam skoncentrirala strokovna (po)moč, ki babicam ni bila več dostopna v tolikšni meri kot prej (Žni-

daršič-Žagar 2003a: 333; Rožman 2004), s podeželja do porodnišnice pa so prispele zgolj ženske s patološkimi nosečnostmi (Rožman 2004: 118). Leta 1936 je na domu rodilo le še 20 % Ljubljank (Borisov 1995: 181). Najpremožnejše porodnice so najraje rodile doma ob pomoči odličnega porodničarja ali v zasebnem sanatoriju, npr. Leoninum, Emona in Šlajmerjev dom, kjer so lahko izbrale zdravnika (nav. delo: 198). S plačilom zdravnika-porodničarja na domu naj bi mož ženi dokazal skrb in ljubezen (Žnidaršič-Žagar 2013: 46).

Iz primerjalne tabele gibanja porodov, mrtvorojenosti, umrljivosti novorojenčkov in mater v ljubljanski porodnišnici med letoma 1910 in 1945 je jasno vidna rast sprejemov in porodov do leta 1935, korenit upad mrtvorojenih otrok leta 1920 ter postopno padanje smrti novorojenčkov in mater do leta 1945 (Borisov 1995: 147). Rast porodov v porodnišnici je povezan tudi z višjim številom socialno ogroženih porodnic, ki so prihajale roditi iz slabih in neprimernih stanovanjskih razmer (nav. delo: 175–176) ter z »navalom tujih [neljubljanskih] porodnic« (Jagodič 1938: 240).⁴⁴ Ljubljanska občina je leta 1938 v Beogradu na že omenjeni mednarodni razstavi II. balkanskega kongresa za zaščito otrok in mladine predstavila svoje zdravstveno skrbstvo na desetih »kartah«, na podlagi katerih je Jagodič mdr. sklenil, da »rodi relativno največ mater med 26. in 30. letom, da imajo največ otrok obrtni uslužbenci, vsi skupaj pa imajo po pretežni večini posamič samo enega otroka« (Jagodič 1938: 240).

Ob rojstvu v porodnišnici je izučena babica novorojenčka pogledala, »ali nima kakih napak na telesu, ga zmerila, stehala in ga posipala s sipo« (Derč 1921: 18). Zdravnik je poučil mlado mater o pomembnosti higijene ob rojstvu in poznejši negi dojenčka ter v središče zgodnjega razvoja otroka postavil njegovo neboljnost in nemoč: »Mala piška, ki pogleda iz jajčne lupine, že skaklja okoli in si išče piče. Mali psiček, dasi slep, že lahko leze in se stiska k materi. Le naš novorojenček je strašen revček, ki si ne more prav nič pomagati, ampak samo s svojo ljubkostjo nemo prosi: Pomagajte mi!« (nav. delo: 13). Zdravnikove besede so bile del javnega govora o t. i. pravici otroka do brezpogojne sprejetosti (Žnidaršič-Žagar 2013: 41–43). Če so ženske rodile doma, so navadno nešolane babice poučile mlado mater, kako naj neguje otroka. Gospa M. iz okolice Ljubljane je pripovedovala, da je »mama je rojevala ob pomoči babice, ki je živela v drugi vasi, in vedno se je dobro pripravila na porod, vedno je imela pripravljene plenice in nekaj cunjic za zaviti dojenčka.« Zavarovane delavke in nameščanke so imele osem tednov dolg dopust pred in po porodu (Zakon 1922). Z vplačilom zavarovalnine so bile »upravičene do zdravniške in babiške pomoči,« dobile so

podporo v znesku treh četrtin dnevne mezde šest tednov pred in po porodu, opremo za otroka v znesku 14-kratne dnevne mezde, premijo za dojenje po 3 Din na dan, ko je prenehala šesttedenska podpora po porodu, oz. 150 Din dnevno, če iz katerega koli razloga otroka ne morejo dojeti. (S. E., v Žnidaršič-Žagar 2013: 48–49)

Premožnejše družine v mestu pa so »najele služkinje takoj po poroki ali ob rojstvu prvega otroka« in »skoraj redno so imeli služkinje vdovci z nedoraslimi otroki« (Žagar 1986: 22–23).

⁴⁴ O porodih v porodnišnici pred 2. svetovno vojno še Dobaja 2007: 132–135.

Vednost, ki jo je posedovala nova avtoriteta – znanost, je svojo družbeno moč artikulirala z meritvami in s števki: »Zdravo dete, ki ga sprva nastanimo v 20 C topli sobi, navajamo polagoma na 18 C; poleti ga lahko že 8. dan, jeseni in spomladi 14. dan, pozimi, če ne zmrzuje 30. dan nesemo ven. Po tem se ravna tudi krst« (Uhlir 1932: 523). Predstavljam si, da so bile v času sekularizacije in prevlade znanosti za matere natančne časovne in temperaturne koordinate (pet števil v eni sami povedi!) dovolj prepričljive. Prepričanje, da lahko znanost priskrbi otrokom boljše otroštvo, je bilo v prvi polovici 20. stoletja vsaj v mestnem okolju že splošno sprejeto. Znanost lahko izboljša možnosti otrokovega preživetja, pove materam, kako naj vzgajajo otroke, lahko odkrije skrivnost delovanja otrokove pameti, mu izmeri inteligenco in otrokom, ki morda v svojem razvoju ali vedenju ne dosegajo običajnih norm, ponudi vodstvo (Cunningham 1996a: 165).

Nežka Lampič s pravkar rojenim sinom Benjaminom, ok. leta 1929 (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

V osredju tega besedila sta t. i. meščanska in delavska družina, vendar z opozorilom, da nikoli nobena družina ni obstajala v homogeni obliki, temveč v številnih in različnih funkcionalnih oblikah. T. i. kmečke, plemiške, beraške in druge družine, ki so v prvi polovici 20. stoletja živele v Ljubljani in njenih predmestjih, bodo v tem besedilu zanemarjene. Središče mesta se je namreč vse bolj moderniziralo in postajalo meščansko, predmestja pa so z urbanizacijo začela izgubljati kmečki značaj. Slikovito podobo severnega predmestja Ljubljane tedanjega časa je razgrnila gospa F.:

V Šmartnem, Gameljnah in deloma Tacnu so stale redke velike, bogate kmetije. Večinoma so tam živele družine srednjih kmetij, le peščica je bila delavcev, največ je bilo gostačev in bajtarjev. Tacen je bil večinoma bogatejši, ker je bilo v vasi zelo veliko »tobakaric,« ki so hodile peš do Tobačne tovarne, ki je nudila stalno zaposlitev. Na Brodu je bilo 16 hiš: mlinar, trije večji kmetje, nekaj manjših, morda kakšen delavec, mizar. Šentvid je bil bogat zaradi obrti. Tam

so večinoma živeli mizarji, ki so zaposlovali delavce, ki so postali priučeni mizarji. Na Ježici, Klečah in Savljah so se preživljali s prodajo poljskih pridelkov, ki so jih z vozički vozili na ljubljansko tržnico. Pred davnimi leti mi je ena gospa v Savljah rekla: »Jaz sem zaslužila z motovilec toliko, da smo zgradili to hišico: 2 manjši sobi, kuhinja, stranišče, kopalnice pa ni bilo. Sem imela majhne otroke pa so morali že čisto majhni z mano na njivo motovilec nabirat.«

Delavci z Ježice in Savelj so bili večinoma zaposleni pri mestnem vodovodu v Klečah (Pajsar in Židov 1989: 28). *»Za Vižmarje, Brod in Gunclje so bile značilne mlekarice, ki so pri kmetih kupile mleko in ga z mlekarskimi vozički peljale v Ljubljano k odjemalcem.«* V Savljah in Klečah so *»veliki kmetje prodajali predvsem mleko«* (Pajsar in Židov 1991: 93) in z njim, poleg šentviških mlekaric, oskrbovali ljubljansko središče (Čeč 2016: 73)]. V *»Gameljnah je eden po vasi mleko pobiral in ga je s kljusetom vozil v Ljubljano. S tem so se ukvarjali mali kmetje, veliki ne! Med vsemi temi naselji je bila velika razlika v bogastvu, bila je velika družbena razslojenost.«*

Industrijska revolucija je povzročila velike spremembe v gospodarskih in družbenih razmerjih. Prihod in zgostitev kapitala sta ustvarila različna družbena razreda: buržoazijo in proletariat. Glede na družbeno plast, status in poklicne zmožnosti staršev ter družinske odnose se je razlikovalo tudi otroštvo. Zaščita in nadzor odraslih sta opredeljevala odnose do meščanskih otrok. Otroci delavcev pa so še vedno ostajali pomanjšani odrasli. Podoba o nedolžnem otroštvu, ki ga je treba zaščititi, delavska naselja ni dosegla, vse dokler se z zaščito delavcev in delavskih družin nista začeli ukvarjati mestna in državna socialna politika. Otroci višjih plasti so se v procesu izobraževanja usposabljali za položaje vodenja in moči, medtem ko so otroci delavcev še konec 19. stoletja delali skupaj z odraslimi v tovarnah in rudnikih ter bili bazen rezervne delovne sile.

Za etnologa Damjan Ovsca, ki se je intenzivno ukvarjal z ljubljanskim meščanstvom (1994a, 1997, 2008), je meščanskost neka nespremenljiva, celo večvredna drža (Ovsec 1994a, 1997, 2008), vendar meščanstva ne opredeljuje neko večno bistvo, temveč ima svoje zgodovinske temelje in vzroke nastajanja. V grobem bi lahko rekli, da je nastanek močne meščanske plasti posledica francoske revolucije. V 19. stoletju so bili na Slovenskem temelj družbenega in gospodarskega življenja trgovci, ki so dobiček vlagali v nakup zemljiških gospostev in stanovanjskih hiš in ne v produkcijo. Zlasti lesni trgovci, ki so bili pogosto še gostilničarji in redkeje oderuhi, so po marčni revoluciji leta 1848 ustvarili tanko plast domačega meščanstva. Po Ericu Hobsbawmu (2011) je meščanska družba dosegla svoj razcvet med letoma 1848 (strah pred družbeno revolucijo) in 1875 (strah pred delavskim gibanjem je slabel) in se po 1. svetovni vojni postopoma zlila s t. i. srednjo plastjo družbe (Ličen 2021: 8).

V besedilu enačim meščanstvo s srednjo plastjo, delim ga na nižjo srednjo (malomeščanstvo) in višjo srednjo (elita), in sledim zgoščeni in analitično uporabni opredelitvi meščanstva kot vodilne plasti prebivalcev mesta. Barbara Šterbenc Svetina je meščanstvo na Slovenskem razdelila na meščanstvo po premoženju (podjetniki, trgovci, obrtniki, bančniki, zavarovalničarji, vojaštvo) in meščanstvo po izobrazbi (odvetniki, zdravniki, inženirji, profesorji, politiki, duhovščina, državni uradniki, učitelji) (Šterbenc Svetina 2007: 9; Žmuc

2008: 70). V Ljubljani je v prvi polovici 20. stoletja elitna plast prebivalcev mesta naseljevala Stari in Mestni trg, Mirje in Vrtačo, Resljevo cesto, Cankarjevo ulico, Slovensko cesto, Rožno dolino in spodnji Bežigrad.

Življenje meščanske družine je odgovarjalo na: 1. razkošje plemiške kulture in 2. rastočo industrializacijo. Odgovor na prvi izziv je bila t. i. meščanskost, »skupna mentaliteta, kultura in življenjski stil« (Ličen 2021: 8), oz. so to bile t. i. meščanske vrednote, izražene v kulturi prehranjevanja, oblačenja in bivanja ter v tedanji vzgojni publicistiki: varčno, čisto, urejeno, preprosto, trpežno, lično, funkcionalno in dostojno, to pa v okviru delavnosti in poštenosti. Meščanski življenjski slog je izražal negacijo plemiškega, toda za oblikovanje identitete ne zadošča potrditev meščanstva kot neplemstva, zanikanje plemiškega razkošnega in razuzdanega življenjskega sloga. Nova meščanska kultura je namreč črpala navdih za oblikovanje lastne kulture prav pri plemiških navadah, npr. obiskovanje gledališč, prirejanje zabav na domu, sprehajanje – prej po zasebnih prostorih, zdaj po mestnih ulicah in trgih (Makarovič 1995: 245) itn. Odgovor na rastočo industrializacijo mest pa je bila romantična podoba otroka, ki je posebjala naravni in čustveni princip kot nasprotje materialnemu svetu industrijske produkcije.⁴⁵

Poleg novega razumevanja otroštva je bila za občutenje družine kot intimne skupnosti (Ariès 1991) potrebna interpelacija ženske v mater in gospodinjo, ki naj bi predstavljala zastonjski podporni del družinskega življenja. »Zgodba o moderni družini se začne z materinstvom« (Švab 2001: 102); to je bil prvi pogoj za graditev družinske zasebnosti. Materinstvo je postalo ontološka osnova družine in dom »edino družbeno sprejemljivo mesto ženske« (Milharčič Hladnik 1995: 59). Podobo ženske je ustvarjal oblastni patriarhalni govor. »Materinstvo je bilo sveto, nadnaravno, najgloblje bistvo ženske«, gospodinjstvo pa dajanje iz ljubezni, »ženski imanenten«, »naraven poklic« (Leskošek 2002: 222). Patriarhalno konstruirana predstava je bila, da vrsta opravil, »povezanih s pridelavo, predelavo in pripravo hrane, oblačil, obutve, skrbjo za zdravje, nego, telesno ugodje in snago ter, ne nazadnje, za duševno blaginjo članov gospodinjstva« (Žnidaršič-Žagar 2015: 120) ustreza ženski naravi. Minka Govekar je zapisala: »Najvažnejši in najimunitnejši stan je materinski in gospodinj-ski, in le narod dobrih mater in velikih gospodinj more napredovati v svoji izobrazbi in v svojem blagostanju« (Govekar 1908: 1). Naloga moškemu podrejene žene je bila »skrbeti za njegove vsakdanje potrebe« (Burcar 2007: 22) v kakršni koli obliki, predvsem pa v smislu zastopniškega brezdolja in porabe. In uresničevanje zastopniškega brezdolja in porabe je, po Thorsteinu Veblenu (2020), oznaka za nesvobodnega služabnika. Reinhard Sieder je ob analizi spolno obarvanih vzgojnih posegov sklepal, da ni šlo toliko za »socializacijo deklet v gospodinje, pač pa za njihovo 'vzgojo v hiši'«, se pravi, da so bile vzgojne vsebine oblikovane z mislijo na družbeno reprezentacijske obveznosti bodoče soproge meščana« (Sieder 1998: 123–124, 131–132). Žena premožnega meščana je bila »gospodarica oziroma milostiva gospa, [ki je] vladala nad služinčadjo ter jo nadzorovala« (Studen 2015: 91).

⁴⁵ Vrhunec te podobe morda predstavlja verz pesmi Williama Wordswortha iz leta 1802: »My Heart Leaps Up: My heart leaps up when I behold / A rainbow in the sky: / So was it when my life began; / So is it now I am a man; / So be it when I shall grow old, / Or let me die! / **The Child is father of the Man;** / And I could wish my days to be / Bound each to each by natural piety.« [Poud. V. H.]

Trgovci, uradniki, zdravniki in zobozdravniki, lekarnarji, profesorji, advokati, rentniki, gostilničarji idr. so zaposlovali za služkinje dekleta, priseljena z bližnjega podeželja.⁴⁶ »Poleg kuhanja, pranja in likanja perila, pospravljanja stanovanja, ribanja tal, pomivanja oken, nakupovanja za gospodinjstvo potrebnih stvari so morale služkinje ponavadi tudi streči pri mizi in varovati delodajalčeve otroke« (Žagar 1986: 28). Tako je bilo zgodnje otroštvo otrok višjega meščanstva tesno povezano s služničadjo: »splošnimi« služkinjami, dojljami, vzgojiteljicami, kuharicami, pericami, domačimi šiviljami itn. »Z otroki so se služkinje ukvarjale po svoji službeni dolžnosti, vendar je njihova skrb zanje večkrat preseгла te okvire. Če je služkinja dolgo služila v družini in če je spremljala rast otrok že od začetka, je imela z otroki tesnejše stike in tudi večji vpliv na njihovo vzgojo kot njihovi starši« (nav. delo: 44). Angelika Hribar je zapisala, da sta bila znana ljubljanska tovarnarja Evgenija in Dragotin Hribar

preveč zaposlena, da bi se lahko kaj več ukvarjala z otroki, zato sta jim preskrbela dobre varuške in vzgojiteljice, ki so imele z množico otrok nemalo preglavic. Dragotin je skrbel zato, da so otroci govorili lepo, tedanjo skoraj knjižno slovenščino. Pomembno pa mu je bilo tudi, da bi se otroci naučili tujih jezikov, najprej nemščine, pa tudi češčine in ruščine. Zato so imeli varuške različnih narodnosti: od Nemke Beti do Čehinje Helene Kavanek [...], ruske emigrantke Izmajlove [...] in »madame« Olge Dolivo Dobrovolsky, ki jih je učila francosko. (Hribar 2006: 217–218)

Kakšen je bil odnos služkinj do otrok in kako se je zrcalil v njih, je bilo odvisno od njihovega osebnostnega razvoja in odnosa delodajalcev do številne in raznovrstne, a podrejene družbene skupine služničadi.

Idealna gospodinja, t. i. vzdrževani član družine, naj bi prenesla svoje delo na služkinje, ki naj bi jih nadzorovala, sama pa se naj bi predajala demonstrativnemu brezdelju (Veblen 2020). Premožne meščanke so se ukvarjale z »ročnimi deli, glasbo, risanjem, otroki in nakupovanjem« (Mal 1957: 26) ter kvartanjem (Tomažič 1984:115), se dopoldne »obiskovale, hodile na sprehode in na dopoldansko promenado ali so v družbi prijateljic obiskovale različne lokale. Popoldanski čas je bil namenjen obiskovanju znancev, večer pa koncertnim, opernim in gledališkim predstavam, kinu, plesu in podobno« (Žagar 1986: 32). V idealnem meščanskem domu naj bi bila žena »mati, soproga in prijateljica moža, namesto da bi hrepenela po javni slavi, ki ji jo itak prinaša nadarjeni sin« (Uhlir 1932: 739), mož pa naj bi »skrbel za gospodarsko blaginjo in zagotavljal ženi in otrokom družbeni status« (SEL 2004: 379). Moški so se (vsiljeni) odgovornosti vloge edinega hranitelja in preskrbovalca družine izmikali z ogibanjem zakonski zvezi (Žnidaršič-Žagar 2013: 61). Razpoke v mitski podobi so nastale takoj, ko so naloge za izvedbo reprezentativne družabnosti presegle finance, ki jih je možki odštel za gospodinjstvo. Premožni meščani so namreč svoj denar vlagali tudi v premičnine. To pa je bilo poleg dragocenega nakita in dragih oblačil tudi umetelno obdelano in okrašeno pohištvo, portreti [in druga likovna dela], srebrni jedilni servis, dragoceno namizno perilo, [brušeno] steklo in porcelan in novotarije, kot je bil za tiste čase električni lesteneč. Blišč razkošno pogrnjene mize je bil

⁴⁶ Gospodarska kriza v 30. letih je prisilila tudi brezposelne ženske raznih poklicev, da so se zaposlile kot služkinje (Žagar 1986: 21).

»znak prestiža«, bogastva in družbenega položaja (Ferle 1996: 226). Razkošna reprezentanca in »skopo bivanje navznoter je ženske prisililo k eksistenčno nujnemu 'delu za kulisami'« (Studen 2015: 93). Razkorak so meščanske gospodinje reševale z varčevanjem in izdelovanjem mnogih stvari za gospodinjstvo. Slednje je vključevalo šivanje in predelavo oblek, nabavo, predelovanje in konzerviranje živil, opremljanje stanovanja itn.

Pomembna, a prezrta novost ob konstituiranju moderne družine ni bila moška nenavzočnost, temveč ženska navzočnost v njej. K materialni preskrbi družine in družinski avtoriteti, s čimer ponavadi opredeljujemo vlogo očeta v moderni meščanski družini, je bil moški zavezan že pred rojstvom modernosti. Joseph Pleck je ločil naslednje kulture očetovstva: 1. oče kot avtoritativen moralni in verski pedagog (18. in zgodnje 19. stoletje), 2. oče kot distancirani preskrbovalec družine (od druge polovice 19. do sredine 20. stoletja), 3. oče kot vzor za ponotranjanje spolne vloge (od 1940 do 1965) in 4. novi oče, ki neguje in skrbi za otroke in je hkrati zaposlen (od poznih 1960. let do danes) (Pleck, v Švab 2001: 121). Alenka Švab jih je kritično pretresa in ugotovila, da je skušal Pleck tiho dokazati očetovo navzočnost v družini v vseh časih oz. kulturah.

Meščanski oče je bil pretežni del dneva zaradi javnega delovanja v družini dejansko nenavzoč, vendar intenzivno navzoč na simbolni ravni. Predstavljal je zunanji svet, v katerem so vladala hierarhična razmerja, ki jih je otrok ponotranjil (Švab 2001: 121–122). Ponotranjil pa jih je tudi prek vzgojnih posegov matere in z opazovanjem vsakdanjih stikov med staršema, ki nista smela dopustiti, »da bi se majali temelji družinskega življenja, da bi se rahljala rodbinska skupnost, kajti če propada dom, se s tem zmanjšuje tudi možnost dobre in pravilne domače vzgoje« (Stupan 1932: 10). Učiteljica in avtorica vzgojnega priročnika Milica Stupan je našla pri kmečkih, delavskih in meščanskih otrocih nekaj prednosti in slabosti. Za meščanstvo je trdila, da ima »v splošnem zelo ugodne pogoje za otrokov razvoj,« saj živi »urejeno in mirno življenje,« ki mu »vlada ozračje pravega človeškega dostojanstva.« Tudi če se meščanska mati zaposli, »ji pridobitno delo ne izčrpa vseh moči,« poleg tega lahko preskrbi otroku »vzgojo tuje, plačane moči.« Oče, ki je »po večini dovolj naobražen,« lahko »v prostih urah [...] budno spremlja otrokov razvoj« (Stupan 1932: 44–45). Meščanski otroci so se razvijali »s prijetnimi telesnimi igrami in sportom« in ne »s trudapolnim delom na polju in v tvornicah« kot kmečki in delavski otroci, toda ker je za meščansko družino otrok »zelo uvaževana osebnost« in lahko zato »nemoteno razvija svojo individualnost,« se hitro zgodi, da je »osebnostnega življenjskega sloga še preveč« (nav. delo: 45). Za individualizem je odgovorna »mestna kultura,« ki je je »največkrat sama preračunljivost in laž,« tako da duševnost meščanskega otroka ostaja na površju, »globina pa ostane le prepegosto hladna in nerazgibana« (nav. delo: 46).

H kakovosti življenja majhnih otrok meščanskih družin je poleg gmotnega položaja staršev prispeval še njihov družbeni status, ki je omogočal družbeno mreženje. Položaj staršev je v veliki meri varoval življenje meščanskih malčkov. V nadaljevanju predstavljeno ponazorita vinjeti iz že utrjenega in utirjenega meščanskega življenja, oziroma, kakor se je izrazila gospa M., *z reprezentanco se nam ni bilo treba več ukvarjat; mi smo bili že druga generacija meščanskega sloja*. Tu so njeni spomini:

Portret meščanske družine, med obema vojnama
(Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Meščanska družina na Tromostovju, pred 2. svetovno vojno
(Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana)

Meščanska družina na sprehodu, pred letom 1940
(Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

Starša sta bila farmacevta.⁴⁷ Oče,⁴⁸ ki je bil aktivni social-demokrat, je bil oficir v vojni lekarni in je imel zato pravico na purša (posilnega).⁴⁹ Popoldne je bil prost. Mama,⁵⁰ z magisterijem iz farmacije z zagrebške univerze, pa ne. Delovnik v njeni drogeriji Adria na Šelenburgovi⁵¹ je bil od 8h–12h in od 14h–19h. Starša sta najela hišno pomočnico, dojiljo in varuško Nežko. Drogerija je bila medicinalna drogerija: poudarek je bil na prodaji čajev, kozmetike, izdelkov za otroke, čistil, fotografskega materiala in fotoaparátov, prodajali so kombinirane praške, Aspirin ipd., sirupe so mešali. Vsako prodano zdravilo je moralo biti zabeleženo. Uslužbenci drogerije so bili sluga ali skladiščnik, ki je skrbel za oba magazina (prenašal velike sode, šel kaj iskat, pomagal hišni pomočnici Mici drva nosit itn.), Iva Pahor, ki je bila tudi drogeristka, ne le prodajalka, Nada Triller, izšolana prodajalka, vajenka Ljubica Rebolj, mamin prijatelj je imel foto oddelek in aranžerstvo. Osnovni prodajni prostor je meril cca 50 m², zraven je bila pisarnica, skladišče s kemikalijami, foto oddelek, potem dvorišče, skladišče s prodajnimi artikli (zaloga), sledil je velik salon, kjer je mama dvakrat letno sprejemala predstavnike kozmetike Elisabeth Arden, ki jih je zastopala v Ljubljani. Na Šelenburgovi je stala baročna Koslarjeva palača,⁵² v kateri je bila knjižnica, in Souvanova hiša,⁵³ v kateri so bili: prodajalna s finim blagom (batist itn.), Severjeva trafika (mama Stanka Severja),⁵⁴ mamina drogerija Adrija, frizerstvo Navinšek,⁵⁵ cvetličarna Šimenc, konfekcijska trgovina Pavlin, sledila je pasaža in grosist Tičar.⁵⁶ Veliko smo se družili z lekarnarjem Leom Bahovcem⁵⁷ in zdravnikom Robertom Neubauerjem, ki sta imela edina v naši družbi avto.

⁴⁷ Biti lekarnar je bila v tistem času formula za ugoden gmotni položaj. Lekarnarski »ceh« je bil zelo močan in vanj se je bilo težko prebiti.

⁴⁸ Očetovi starši so bili iz Komiže na Visu. Ded je veliko hodil po svetu (Amerika, Južna Afrika...), zato so bile velike razlike med otroki.

⁴⁹ Purš je bil v stari Avstriji vojak, dodeljen oficirju za pomoč na domu, posilni pa v stari Jugoslaviji vojak, dodeljen oficirju za osebno strežbo (Fran).

⁵⁰ »Mamina prvotna družina Marčan, ki je štela devet otrok, je živela na Rimski 21. Ded je imel mesarijo z delikatso in je stipendiral nadarjene dijake, ki so pri njem tudi jedli.«

⁵¹ Mama gospe M. je svojo drogerijo preselila iz Bonačeve hiše 5 v prenovljene prostore Souvanove hiše na Šelenburgovi ulici (danes Slovenska cesta) leta 1926 (Andrejka 1937).

⁵² Zdaj so njeni deli v Volčjem potoku.

⁵³ Veletrgovec Franc Souvan je bil soustanovitelj Narodne čitalnice (1861) in njen odbornik (Andrejka 2019). Ljubljanska policija je svojemu ministrstvu na Dunaj poročala o značilnostih ustanovnih članov ljubljanske čitalnice. Souvan je bil po njihovem mnenju »premožen (najprej napisano tudi »ampak omejen, zabit«, nato pa prečrtano) trgovec, vendar narodni zanesenjak, brez vsake politične ali splošne izobrazbe« (Stariha 2002: 334). Del svoje hiše je prezidal in uredil za čitalniške prostore: v pritličju restavracijo in kegljišče, v prvem nadstropju pa kavarno, plesno dvorano in stekleni salon. Čitalnica je ostala v prostorih Souvanove hiše od 1862 oz. 1863 do 1892. Danes je bolj poznana spomeniško zaščiten Souvanova hiša na Mestnem trgu 24, nasproti Magistrata, kjer je bila od leta 1845 trgovina obeh Souvanovih sinov (Andrejka 2019).

⁵⁴ Amalija Češark je poleg galanterije, ki je bila do leta 1909 v Tičarjevi trgovini, vodila tudi trafiko, ki jo je 1919 prevzela Zalka Sever (Andrejka 1937).

⁵⁵ Rudolf Andrejka (1937: 7) je poročal, da ima »brivec Emil Navinšek, sin krojača Petra Navinška, [...] izredno elegantno in moderno brivnico.«

⁵⁶ Marija Tičar, poročena Šušteršič, je bila trgovka s papirjem. Po njeni smrti leta 1926 je vodil prodajalno njen soprog Anton Šušteršič (Andrejka 1937) oz. njena otroka Peter in Majda. Šušteršičeve fotografije Ljubljane, ki so služile kot predloge za izdelavo razglednic, hrani fototeka SEM.

⁵⁷ O družini Bahovec je pisala Polona Balantič, Ljubljanski čaj za odvajanje, ki so ga ljubili Američani: Razstava o lekarnarju Leu Bahovcu. MMC, 6. februar 2010. <https://www.rtvsl.si/kultura/novice/ljubljanski-caj-za-odvajanje-ki-so-ga-ljubili-američani/222953>; Zupančič 2005a: 86–93.

Ali pripoved gospoda T.:

Rodil sem se v meščanski družini na Hilšerjevi, današnji Gregorčičevi ulici. Stara mat' in grosspapa sta imela tri sinove⁵⁸ in sedem hčera, od katerih se tri niso nikoli poročile. Ker so živele na Kongresnem trgu, smo jih klicali Kongresarce. Mamin oče Karel Tekavčič je bil v vojaški službi najprej avstro-ogrske monarhije,⁵⁹ nato Kraljevine Jugoslavije, dokler ga ni pri Trziču do smrti podrl kolesar, o čemer so poročali časopisi. Živeli so pri stari mami, ki je bila učiteljica, vdova po pokojnem kapetanu avstro-ogrske monarhije in majorju Kraljevine Jugoslavije. Imela je šiviljstvo. Mama je končala triletno šolanje za otroške vzgojiteljice, vendar v času mojega otroštva ni delala, saj ji je bilo poročeni prepovedano delati v poklicu. Oče je bil iz Bovca. V Gradcu je končal šolanje. Na Soški fronti je bil narednik. Očetova mama je bila Nemka iz Gradca, oče pa Slovenec z Jesenic, pozneje direktor hotela Mojca na Bledu. Oče je bil najprej bančni uslužbenec, nato trgovski potnik. Deloval je večinoma po Ljubljani z motociklom. Najdlje je bil v službi pri firmi Malina: delali so marmelado, malinovec, prodajali so južno sadje iz Afrike. Lastnika sta bila Schweiger in Močnik. Oče je bil komunist še v stari Jugoslaviji. Sestra stare mame je bila poročena z Dragom Švajgerjem, ki je bil otorinolaringolog. Imel je hči Marijo in sina Marka, ki je bil leto starejši od mene. Družina je živela ob današnji Nami. Znanec Draga Švajgerja je z avtom peljal očeta in mamu na ohcet s poročnega obreda na Magistratu! Bil sem v sorodu tudi z Jožetom Rantom, pionirjem slovenskega zobozdravstva,⁶⁰ ki je ordiniral v Nebotičniku. Zelo grob je bil. Če je prišla k njemu pacientka, je rekel: »Baba, odpri gobec!« Po tem je bil znan.

Sledita še vinjeti iz življenja (malomeščanskih) družin, ki sta si šele utirali pot k materialni blaginji in družbeni moči. Gospa D. se je spominjala:

Oče je bil trgovski pomočnik, najprej pri Samcu na Starem trgu, potem pa večino svojega kratkega življenja pri I. C. Mayerju. Veletrgovina z blagom je bila tam, kjer je danes Kresija. Tam je imel oče grosistični oddelek. Od pomočnika je napredoval v trgovskega potnika. Na mesec je zaslužil 3500 dinarjev. Trg je imel vse do Banata in imel je svojega šoferja. Umrl je 1938 v prometni nesreči, in sicer ga je na kolesu podrl tramvaj na Prešernovem trgu. Oče in mama sta se srečala v družbi trgovskih pomočnikov. Februarja 1914 se jima je izven zakona rodil sin, moj brat. Oče je bil vpoklican v vojsko. Na dopustu sta se mama in oče poročila, da je mama dobila državno finančno podporo. Prvo leto šole sem še obiskovala na Ježici, potem pa v Ljubljani, saj je očetov delodajalec I. C. Mayer uredil za nas dvosobno stanovanje v hiši Pred škofijo 1, danes Ciril-Metodov trg, nasproti trgovine z igračkami Krisper.

Gospa K. pa je razložila, kako je zaradi iznajdljivosti in delavnosti starih staršev njena družina izstopala v tedaj precej kmečkih Savljah in Klečah:

Kmetje iz Savelj so vozili mleko prodajat v Ljubljano. Savlje in Kleče, ki so dobile ime po klečetih, prodnatih robovih njiv, so bile kmečke z veliko revščine. Otroci so bili podhranjeni. Bil je veliko alkoholizma. Takrat je bil človek že pri petdesetih letih star. Velike kmečke domačije so imele na dvorišču še eno bajtico, v kateri so živeli ostareli stari starši

⁵⁸ Med njimi je bil Bogdan Tekavčič, pozneje znan ljubljanski ginekolog, ki je oral ledino na področju kontracepcije in je zaslužen tudi za to, da je po 2. svetovni vojni na ginekološki kliniki začela delovati ordinacija za kontracepcijo. V času nekdanje Jugoslavije je opravil študijo, v kateri so se večini žensk, ki so zaužile cvetni prah z matičnim mlečkom, zmanjšale menstrualne bolečine ali celo izginile menstrualne težave.

⁵⁹ Tedaj spoštovani vojaški poklic je prinašal veliko privilegijev in zato visok družbeni status (Ovsec 1979: 14).

⁶⁰ Bil je ustanovitelj Stomatološke klinike v Ljubljani in tudi dekan ljubljanske Medicinske fakultete.

ali pa so to bajtico oddajali. Stara starša sta izhajala iz Hraš za Šmarno goro. Preden sta tu⁶¹ zgradila hišo, sta živela na Tržaški cesti in sta kuhala malico za delavke in delavce v Tobačni tovarni. Sta dosti zaslužila in sta kupila parcelo dolgo 2600 m². Nasproti parceli je stala gostilna, kjer sta stanovala štiri leta, da sta zgradila hišo. Stara mama je za spanje pomagala v gostilni. V tej hiši sta potem živela tudi moja starša in star ata, ko sem se rodila. Imeli smo majhno podeželsko trgovino z mešanim blagom in nekaj obdelovalne zemlje s štirimi kravami in konjem. Prodajali smo otrobe za živino, apno, moko, petrolej, ki je bil shranjen v kleti, ipd., in precej zaslužili. Tako sem se družila s hčerko lastnika gostilne in kopaljšča Štern!⁶²

Portret družine krojača Petra Lampiča v Črnučah, med 1925–1930. Najmlajši otrok sedi na vozu, v katerega je vprežen pes (Foto atelje Ivan Leben Ihan, Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

Povsem drugače so živeli otroci v družinah, kjer so starši prodajali svojo delovno silo lastniku produkcijskih sredstev, kapitala. Milica Stupan je zapisala, da je zrak, ki ga vdihavajo delavski otroci od rojstva, »prepojen s krivico, izkoriščanjem, tožbami in bedo. [...] Proletarsko osredje je napeto, mrzličavo in grozničavo [...], ker je v tvornici samo krčevit napor, blazna naglica, napet nemir in mrzličavo pehanje« (Stupan 1932: 53). Značilnost delavca je, je zapisala v priročniku za meščanke srednje in visoke plasti, da pride s telesnim delom do zaslužka in ta zaslužek je pre-majhen, da bi si nabavil to, kar neogibno potrebuje za »telesni in duševni prospeh« (prav tam). Njena analiza je bila točna. Gospodarski temelj delavske družine je bil zaslužek v delavskem

⁶¹ Pripovedovalka še vedno živi v hiši v Savljah, ki sta jo sezidala njena stara starša.

⁶² Štern, podjeten trgovec z vinom, je leta 1929 odkupil zemljišče v bližini peščene rečne plaže ob reki Savi, nedaleč od središča Ljubljane, in leta 1930 na njem postavil gostilno Pri Šternu. Okoli je zgradil lesene garderobe, prhe, konjušnico, shrambo za kolesa, čolnarno in dodatno točilnico. Tako so nastale Šternove Beneške toplice. Uredil je tudi plažo ob reki Savi, z lesenimi podesti, senčniki in različnimi športnimi objekti (<https://www.gpl.si/si/?D=6>).

poklicu in dopolnilnem delu, ki sta skupaj komaj zadostovala za najnujnejše življenjske potreščine. Najbolj cenjena je bila grafična industrija, nato kemična in papirniška, tekstilna, gradbena in lesna. Najnižje mezde so prejemale delavke, zaposlene v gospodinjstvih, oblačilni stroki in gostinstvu (Žagar 1994: 24).

Delavske družine so se med seboj razlikovale po številu članov, sestavi in bivalnih razmerah, na katere je vplivala pridobitna dejavnost družinskih članov. »Na splošno je bilo v delavskih družinah manj otrok, sestave niso določala stara načela o nasledstvu in patrilokalnosti« (SEL 2004: 78). Pri delavskih družinah ni bilo česa podedovati, ker ni bilo zemlje ali drugega premoženja. Zato so z malo družino pogosto bivali tudi bolj oddaljeni sorodniki, po materi ali po očetu, znanci in najemniki, ki so delali ali iskali zaposlitev« (prav tam). Ljubljanski primer delavskega naselja, ki je nastajalo z verižnim priseljivanjem sorodnikov, je Galjevica. Zaposlitvenim možnostim, ki jih je nudilo mesto priseljencem z obubožanega podeželja namreč ni sledila ponudba cenenih stanovanj. Do leta 1929 je zakon o stanovanjski zaščiti sicer »maksimalno stanarine in ščitil najemnike pred izgubo stanovanj« (SEL 2004: 577), pozneje pa so bile stanarine prepuščene zgolj tržnim zakonitostim. Največja stanovanjska stiska delavcev je nastala »med gospodarsko krizo sredi dvajsetih in v prvi polovici 30. let 20. stoletja, ko so bila stanovanja mnogim delavskim družinam predraga in so se iz njih morale izseliti« in je »mnogo delavcev in malih obrtnikov z družinami živelo v zasilnih bivališčih in barakah« (prav tam).

Portret družine delavca Tovarne kleja in lakov iz Zelene jame, ok. leta 1908. Fantek ima konjička med nogami, deklica pa šopek v rokah (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

Duševna stiska zaradi brezupa, brezposelnosti, pomanjkanja in bede je v delavskih družinah »pogosto povzročala družinske prepire in alkoholizem« (SEL 2004: 78). Predstojnik nevrološko-psihiatričnega oddelka ljubljanske deželne bolnišnice in goreč

nasprotnik alkohola Ivan Robida je leta 1922 izdal knjižico *Boj alkoholu*, kjer je mdr. zapisal, da

otroci pijancev stradajo in prezebajo, potikajo se zanemarjeni in samim sebi prepuščeni po ulicah, se potepajo bosí in goli in zaidejo v pokvarjene družbe, kjer hitro posirove in propadejo, prično beračiti in neredkokdaj krasti. Saj je umevno, da tam, kjer ni beliča za najpotrebnejše, kjer manjka vsakdanjega kruha, da tam ni denarja za drage šolske knjige in druge potrebščine. (Robida 1922: 6)

Zgodovinarka Julie-Marie Strange (2015) je pokazala, da večina očetov delavskega sloja viktorijske Britanije ni bila brezobzirna, oblastna ali odsotna (na delu in v gostilni). Vsekakor pa niso bili zmožni načrtovati in nadzirati prihodnosti svojih otrok, kakor so to, zaradi gmotnih razmer in družbenega statusa, lahko očetje srednjega in višjega sloja. Gotovo se je Ivan Robida pri svojem delu srečeval z nesrečniki, ki jih opisuje, a pijanstvo in pretepanje nista bila omejena na robne plasti družbe.

Učiteljica Milica Stupan je ugotovila, da je dom industrijskega delavca »pogosto le zanemaren brlog, [...] v katerega se vračata oče in mati zvečer utrujena od dela« (Stupan 1932: 53). Je brez »kulture in tradicije,« ki pa ju bodo ustvarile šele »delavske pravice« (nav. delo: 54). Te naj bi omogočile zadovoljivo prehrano, snažnejši dom in nravstvenost. Okolica delavskih otrok je namreč »prežeta z materialističnim svetovnim naziranjem, kar je nujna posledica težkih gospodarskih razmer,« je zapisala in dodala, da se tu »teorija in praksa strneta: [...] za materialistično življenje je osnova tudi materialistično mišljenje.« Delavskim otrokom tako manjka »duhovnega življenja,« malikujejo »goli razum« in so napojeni »s sovraštvom do tistih višjih sil, ki tlačijo proletarske množice.« Zdelo se ji je »povsem razumljivo, da se bori proletarski stan za takšno človeško kulturo, v kateri bodo bremena pravičnejše porazdeljena, da si bodo oddehnile vse nepregledne proletarske množice« (nav. delo: 55). Resnici na ljubo se večino tedanjega delavstva ni istilo z razredom, temveč predvsem s tovarno, v kateri je bilo zaposleno, ali okoljem, kjer je živelo (Žagar 1994: 23).

Razširjanje idej o idealni materi in gospodinji, ko je morala »tudi mati za delom, ki ji je izpilo vse moči, tako da za moža, otroke in dom ni ostalo nič« (Stupan 1932: 53), je bilo v delavskih družinah skrajno groteskno (Studen 2015). Za preživetje delavske družine je sicer bilo neogibno osnovno »znanje gospodinjstva, šivanja, vrtnarstva« itn. in »mati ga je predala hčeri in v tem sta si tudi pozneje, ko se je hči poročila, pomagali in svetovali« (SEL 2004: 312), toda še pomembnejše je bilo priložnostno ali stalno dopolnilno delo ob bolj ali manj redni zaposlitvi. »Z dopolnilnim delom so tudi nezaposlene žene in večji otroci vsaj priložnostno, po svojih zmožnostih in iznajdljivosti, prispevali k družinskemu proračunu« (nav. delo: 97), s pomožnim delom, kot sta npr. nabiranje lesa za kurjavo ali nošnja malice staršem v tovarno, pa so tudi mlajši otroci prispevali k družinskemu gospodarstvu. In vendar so bili delavski otroci v primerjavi s kmečkimi »polni prostega časa, imeli so bistveno manj domačih obveznosti kot otroci na kmetih« (Kremenšek 1970: 32).

»Otroško življenje se je vrtelo okrog mame, očeta ni bilo doma,« je pripovedovala hči zidarskega delavca, ki je v času gospodarske krize ostal brez dela in družina brez delodajalčeve barake. A tudi mama je bila pogosto zdoma, saj je prišla za vsako priložnostno

delo. Tako sta »prostor za preživljanje prostega časa otrok postali soseska in ulica z družbo vrstnikov« (SEL 2004: 312) in starejših otrok, ki so nadzirali mlajše. Nekatere matere so si tudi vzajemno pomagale pri skrbi za otroke, njihovo druženje je na določeni ravni nadzorovala vsa soseska, kar sta Slavko Kremenšek ob raziskavi Zelene jame (1970) in Mojca Ravnik pri raziskavi Galjevice (1981) poimenovala »skupna skrb za otroke«. Toda med tesnimi stanovanjskimi prostori in »svobodo« zunanjih površin je zijal mamljiv prepad. Otroci delavskih družin so se predajali »praksi pohajkovanja« (Žagar 1994) in rasli kot »plevel na njivi«: mestni so se »potikali po mestnih ulicah« in kmečki po »vaških cestah« (Stupan 1932: 54). Predmestna

ulica je bila nekakšen drugi dom, na njej so se igrali raznovrstne igre, na njej so se zbirale razne otroške in mladinske skupine. Stvari, ki so bile v tesnih stanovanjih prepovedane ali celo kaznive, so postale zanimive in dopustne šele v zunanjih prostorih, torej na ulici, po okoliških vrtovih in na dvoriščih ali pa v mestnem parku. (Studen 1995: 147–148)

Naslednji vinjeti odpirata pogled v nastanek dveh ljubljanskih delavskih družin v času med obema vojnama:

Bogati meščani v Ljubljani so imeli doma zaposleno služkinjo, deklo, najbogatejši tudi kuharico. Ljubljanska služinčad se je srečevala ob nedeljah popoldne na plesih v raznih gostilnah. Dekle so srečevale delavce. Moja mama, doma z male kmetije na Bohinjski Beli, je tako spoznala svojega bodočega moža, nekvalificiranega zidarja iz Kobarida, ki je bil sirota od četrtega leta. Noseče služkinje več niso bile zažele in so bile ob službo. Pogosto se je zgodilo, da so s poroko postale žene najrevnejših delavcev. Tako je bilo z mojimi starši. [premor] Mama je bila ambiciozna, želela se je povzpeti po družbeni lestvici. Matla, mati moje mame, je vedno rekla: »Zdaj bo pa prišel franke pobirat, kaj bo, kaj bo!« In to je mojo mamo spodbudilo, da je z veseljem obiskovala šolo in se želela čimprej zaposliti na Bledu, da bi imela dovolj denarja za dostojno življenje. Pri 14. letih so jo zaposlili v hotelu Petran, blizu Vile Bled.⁶³ In grof Windischgrätz jo je vzel s seboj kot sobarico. Tako je bila na Dunaju, v Pragi in Trstu. Pri 20. letih je imela toliko denarja, da se njena oprava na fotografiji ne loči dosti od meščanske: dvignjena frizura, zgoraj zaprta obleka z naborki, segajoča do tal, ogrlica, uhani. Želela si je spoznati Ljubljano in se je zaposlila kot služkinja pri bogati trgovski družini.⁶⁴ Na enem omenjenih plesov je spoznala mojega očeta, ki je bil priden kot mravljica in je delal za večje gradbeno podjetje.⁶⁵ Ta je pred gradbiščem postavil barake za svoje delavce. Bile so podolgovate, kot vagoni. Vsaka soba je imela svoj vhod; če je bil delavec poročen, je bila cela soba zanj in njegovo družino, sicer so bili v sobi štirje delavci. Tu sem se rodila. Jaz nisem bila bajtarski otrok, jaz sem bila rojena kot barakarski otrok leta 1924.

Gospod J. z Galjevice pa je pripovedoval:

Galjeviško zemljišče je dalo mesto zastonj revežem in ti so si z močno medsosedsko pomočjo – družine na Galjevici so bile tudi sorodstveno povezane – postavili barake. Parcele so bile velike od 250 do 350m². Barake so zgradili v paralelnih gasah, pravokotno

⁶³ Ta je bila zgrajena kot počitniški dvorec za kneza Ernesta Ferdinanda Weriana zu/von Windischgrätza leta 1886 (https://sl.wikipedia.org/wiki/Vila_Bled).

⁶⁴ Najverjetneje gre za družino veletrgovca Feliksa Urbanca.

⁶⁵ Najverjetneje gre za Tehnično gradbeno družbo ing. Adolf Leo Dukić in drug, d.d.

na železniško progo, ki je bila tod speljana morda leta 1908 [1893?], od proge do potočka Galjevec. Večina moških na Galjevici je bila železničarjev, bili so tudi primorski begunci, z mizerno mesečno plačo 700 dinarjev, npr. sluga ravnatelja Učiteljske tiskarne pa je dobil 1400 din, vendar je bila to državna služba z rednimi plačami. Mama je delala v Učiteljski tiskarni do prve nosečnosti [1931], a se je močno poškodovala in zato dobivala majhno rento, nadomestilo za invalidnost. Ta tiskarna je stala na Frančiškanski ulici [Nazorjeva ulica], tam, kjer je bil nekoč Svet knjige. Oče [rojen 1902] je bil iz Črne vasi, mama [rojena 1903] z Ižanske ceste. Poročila sta se 1930.

Z orisanimi vinjetami iz življenja ljubljanskih družin sklepam kontekst raziskave.

Prehranska kultura

V vsej zgodovini človeštva je bilo oskrbovanje s hrano temeljno gospodarsko dejanje, ki so mu bile podrejene vse druge družbene prakse (Godina Golija 2010). Od potrebe, občutka lakote in žeje, do njene zadovoljitve obstaja neskončen niz načinov, kako to opraviti. Raznovrstne kulture, upoštevajoč čas in prostor, so označenci teh načinov oskrbovanja, priprave in uživanja hrane. Raziskovalka etnologije prehrane Maja Godina Golija, na katero se bom v tem poglavju oprla, se pri preučevanju prehrane teoretično naslanja na spoznanja nemških raziskovalcev Günterja Wiegelmanna (1967) in Hansa Jürgena Teutenberga (1985). Hrano sta opredelila kot dnevno realizirano in kontinuirano kulturno sestavino (Godina Golija 1996a, 1996b), ki skupnost, na temelju identifikacije, združuje in hkrati ločuje po družbenem statusu, spolu itn. Pojavi prehrane so kratkotrajni: »navadno obstajajo le nekaj ur, ki so povezane s pripravo in uživanjem jedilnih obrokov, potem pa izginejo brez materialnih ostankov, ki bi jih bilo mogoče preučevati tudi pozneje« (Godina Golija 1996b: 211); zaradi tega kultura prehrane zahteva drugačno obravnavo. V središču sodobnega etnološkega zanimanja kulture prehrane je t. i. jedilni obrok. Ker je treba hrano vedno znova priskrbeti in ustvariti (Montanari 1998), in to vsakodnevno, se je prehranjevanje, tako kot oblačenje, izločanje in spolno občevanje, po nujnosti ponudilo kot obče mesto civiliziranja, nadzorovanja afektov (Elias 2000) oz. discipliniranja telesa (Foucault 2004), kot varen medij medgeneracijskega prenosa vrednotnega sistema. Otrok s skupnimi obedi, tj. s hrano kot označevalko, prejema kulturno pomembna sporočila (Barthes 2008: 29). Lahko rečemo, da odraščanje otrok spremlja civiliziranje apetita. S katerimi prehranskimi sestavinami so srečevali majhni Ljubljjančani in kakšni so bili njihovi jedilni obroki v prvih štirih desetletjih 20. stoletja?

Ljubljanske meščanke višjega ali visokega srednjega sloja iz ožjega mestnega središča niso imele lastnih vrtov, je pa takšno gospodinjstvo razpolagalo z dovolj denarja, da si je lahko privoščilo nakup živil in kmetijskih pridelkov na živilskem trgu in v trgovinah z živili ali špicerijah. Špicerija je bila manjša trgovina, sprva z začimbami, pozneje z mešanim blagom. V rogaškem Muzeju na prostem je rekonstruiran *lodn* (nem. *Laden*), kakor so trgovino z mešanim blagom imenovali domačini, iz časa med obema vojnama. Blago, ki so ga prodajali, je bilo namenjeno vsakdanji rabi: kupec je lahko izbiral med vžigalicami, pijačami, sladkorjem, soljo, moko, kisom, oljem, petrolejem, tekstilom, poljedel-

skim orodjem, posodo in železnino. K duhu časa trgovinice je prispevala še lesena oprema s tehtnico, metrom, računskimi bloki s svinčnikom. Rogaški *lodn* lahko primerjamo z velenjsko (Muzej Velenje) rekonstrukcijo trgovine z mešanim blagom iz 30. let 20. stoletja. Trgovinski prostor sestavljajo leseno pohištvo (police, trgovinski pult, stojalo s steklenimi posodami za bonbone, zaboj za moko in petrolej ter predalnik za semena), različno prodajno blago iz tistega obdobja in blagajna.

Glavni ljubljanski živilski trg je bil pred mestno hišo vse do leta 1901, ko je po Mestnem trgu začel voziti tramvaj. Tržnico so sčasoma preselili na prostor, kjer tržna dinamika poteka še danes, na Pogačarjev (»branjevski«) in nato Vodnikov (»kmečki«) trg ter Dolničarjevo ulico. Manjši živilski trgi so bili še na Viču, v Šiški in na trgu pri sv. Jakobu ter pred 2. svetovno vojno tudi v Mostah (Židov 1994; Šorn 2007; Bogataj 2014). Ljubljanski živilski trg in špecerije so ponujali bogat izbor sezonskih živil in kmetijskih pridelkov iz mesta (Trnovo, Krakovo), predmestja (Savlje, Kleče, Beričevo, Šmartno itn.), okolice ljubljanske kotline (Notranjska, Gorenjska, Dolenjska, Posavje, Štajerska in celo Bela Krajina), jadranske obale in tudi iz Bosne, Vojvodine, Makedonije ter iz pristaniškega Trsta, kar so omogočali železniški tiri na razdalji Dunaj–Trst. T. i. kolonialno blago so trgovci ponujali v trgovinah s kolonialnim blagom, mdr. ponujali tudi za otroke zanimiva kakav in čokolado.

Na osrednjem ljubljanskem živilskem trgu so dnevno nakupovale meščanke, njihova služinčad ali malo večji otroci, ki so tržnico obiskali z nakupovalnimi sezname svojih mater. Gospa M. z Beethovnovе ulice se je spominjala, da je »od 12. leta hodila na živilski trg kupovat s seznamom,« in hudomušno poudarila, da je imel »dedov pomočnik, mesar Jaka, uhan v enem ušesu«. ⁶⁶ Na osrednjem ljubljanskem živilskem trgu so prodajali meso (govedino, svinjino) in mesne izdelke, perutnino (kure, pure, gosi, race in kopune), golobe, zajce in občasno tudi divjačino, ribe (morske iz Dalmacije), spomladi žabe, rake in polže, mleko in mlečne izdelke (maslo, smetano, skuto, sir), jajca, žita in žitne izdelke, cvetlice, drevesne sadike, sezonske gozdne plodove (gobe, kostanj) in sadeže (jagode, maline, borovnice), zelišča in semena, oreščke, med, sadje in zelenjavo. Zelje v glavah, cvetačo, kolerabo, fižol, korenje, kislo zelje in kislo repo so prodajale branjevke iz okolice Ljubljane in z Dolenjskega, solata je bila večinoma iz Trnovega (Tercelj Otorepec 2001), ⁶⁷ paradižnik je bil večinoma dalmatinski, paprika, lubenice in melone pa makedonske. Tržnica je ponujala tudi t. i. južno sadje (agrumi, datlji, suhe fige, mandlji, rozine) in izdelke domače obrti, med njimi tudi igrače (Židov 1994, 1996; Šorn 2007; Bogataj 2014). ⁶⁸

Obrtniškim, delavskim, družinam nižjih uradnikov in trgovskih pomočnikov pridelki na tržnici zaradi visokih cen niso bili dosegljivi. Gospod J. z Galjevice se je spominjal, da so zgolj dvakrat ali trikrat letno obiskali ljubljanski živilski trg. Špecerijo sta starša kupovala v trgovini pri Pengovu, pri starem Karlovškem mostu, tam, kjer je danes turška restavracija.

⁶⁶ Stari starši ge. M. so živeli na Rimski cesti. Ded je bil mesar, babica, »ki je sicer bolj sedela za blagajno, že imela vrt z veliko solate, ki so ga obdelovali sluge.« Pri starih starših je imel vsak vnuk eno gredico. Tam sta ge. M. rasla korenček in redkvice.

⁶⁷ Ljubljansko branjevsko *cizo* za prevoz zelenjave, mleka in tudi perila je izumil župnik iz Šentvida Blaž Potočnik (Bogataj 2014).

⁶⁸ Več o ponudbi stojnic prejšnjih stoletij oz. o »želodcu Ljubljane« Bogataj 2002, 2014; Lipič 2003: 118–148.

»Gospa je dala vse na kredit. Tam smo kupili vse razen lesa [za gradnjo barake]: štukador (trsje), žebličke, omet, cement. Ko smo zidali, so nam dajali eno leto fasungo zastonj,« je isti pripovedovalec zaupal Mojci Ravnik pred dobrimi 35 leti (Ravnik 1981: 40–41). Galjevičani so kupovali tudi pri trgovcu Kušlanu na Karlovški cesti in Jelačinu na Rudniku (nav. delo: 70). »Na Galjevici je bila edinole mlekarna in pekarija Magušar, mi je pripovedoval, kamor smo nosili peči kruh (3,5 kg je tehtala štruca) vse do leta 1952, in trgovina Zaplatil.« Sadje in zelenjavo je nižji srednji in delavski sloj pridelal na domačem, obhišnem, ali najetem vrtu (Godina Golija 1996a, 2003a, 2015; Šorn 2007). »Skoraj vsaka galjeviška baraka,« je nadaljeval gospod J., »je imela svoj vrt s solato, fižolom, peso, čebulo, korenjem, peteršiljem itn.« Ob barakah so rasle jablane, hruške, češnje itn. Nekatere družine so najele celo njivo, kjer so gojile še stročnice in okopavine. »Na najetem vrtu ob hiši je mami rasel krompir, ohrovt...,« se je spominjal gospod T. iz Rožne doline, »sicer sta Kalanka Končan in Dimicova Ana v Rožni dolini prodajali zelenjavo,« kamor je moral kot že malo večji otrok po korenje, čebulo itn. Zelenjavna trgovina Končan in Dimic je bila v Rožni dolini na Cesti II (Sketelj 1997). »Moko je mama kupila v špeceriji; zamesila je črn kruh, ki sem ga moral kot otrok, zavitega v prtič, v pleteni košari nesti do peka, ki je hlebec spekel. Na listku je pisal priimek. Ko sem pečen hlebec nosil domov, sem ga malce odščipnil in sem jih za to fasau.« Prav nerad je nosil kruh k peku, ampak je moral. Žemljice in kajzerice, ki si jih lahko kupil v špeceriji, so veljale za priboljšek.

Nekatere družine nižje družbene plasti so bile prisiljene v čim večjo samozadostnost, zato so v mestu ob hiši redile kokoši, v primestju pa kakega prašiča, kozo ali celo kravo (Kremenšek 1970). Tako je pripovedoval gospod J., da je skoraj vsako galjeviško gospodinjstvo imelo »svinjak, kokošnjak in zajčnik.«

Meso in mesne izdelke so sicer kupovali pri mesarju. Mnogi so dobivali meso in mesne izdelke, mleko in skuto, raznovrstno moko, zelenjavo in sadje od sorodnikov s podeželja ali zgolj tistih sorodnikov, ki so imeli obhišne vrtove, kot je pripovedoval sin iz obrtniško delavske družine: »Včasih pa je oče obiskal brata in starše, ki so živeli na Opekarski, in je domov prinesel zelenjavo.« K oskrbi z živili je sodilo še sezonsko nabiranje rastlin (regrat, kislica idr.), plodov (gobe: jurčki, lisičke, ajdovčki idr.) in sadežev (jagode, maline, borovnice itn.), pri čemer so sodelovali tudi otroci.

Preskrba s hrano je bila motena med 1. svetovno vojno in po njej; osnovna živila so bila draga, tudi do tristo odstotkov dražja (Koder 1998), in zato dragocena. Že spomladi leta 1915 je ljubljanska mestna uprava organizirala prvo aprovizacijo (Koder 1998; Šorn 2018a) v t. i. vojnih prodajalnah, kjer je bilo mogoče kupiti življenjske potrebščine po znižanih cenah, in sicer: testenine, krompir, fižol, riž, ješprenj, mast, moko in petrolej (Koder 1998). Mestna vojna prodajalna je bila na Novem trgu (takrat Turjaški trg), tri vojne pekarnice pa v drugih delih Ljubljane (nav. delo). Ko je v mestnem proračunu začelo zmanjkovati denarja, je župan Ivan Tavčar začel spodbujati lepe in domoljubne duše meščanov in meščank k dobroti (Svoljšak 2005). Oblast je namreč pričakovala hitro in zmagovito vojno, zato ni imela načrtovane politike preskrbe z živili, drugimi surovinami in izdelki (Godina Golija 2012a). Tako so bile v Ljubljani organizirane občasne, na temelju propagandno poudarjenega domoljubja dobrotne, zbiralne (od kovin do robidovega

Dvoriščna reja kokoši in puranov, med obema vojnama (foto: France Cerar, Dokumentacija Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana).

Otroško veselje z zajci v Črnučah, ok. leta 1934 (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

listja) in pomožne akcije (zastonjsko delo, npr. na polju), prilagojene trenutnim razmeram. Izpričano je, da je Gospodinjska šola pri uršulinkah zbirala sadje za ranjence; nabralo se ga je več, kot je bilo treba, »zato so sadje lahko vkuhavale ali pa ga sušile« (Sketelj 1998: 25). Za zbiralne in pomožne akcije je dvojna monarhija mobilizirala predvsem učence ljudskih šol. V zgodovinski raziskovalni nalogi so šolarji OŠ Prule temeljito pregledali šolsko kroniko medvojnega časa in ugotovili, da oblasti niso pozivale mladine le k zbiranju materialnih dobrin, temveč tudi k darovanju in posojanju svojih in družinskih prihrankov, kar so imenovali Tedenski darovi šolarski (Mešiček, Šetina in Štular 2011), šlo pa je za vojna posojila! Petra Svolfšak (2017) je poudarila, da so bili s t. i. šolsko fronto, ki je v veliki meri podpirala bojne fronte, otroci instrumentalizirani. T. i. imperialni otrok, ki naj bi simboliziral močno državo, je bil žrtev državnih gospodarskih in socialnih odločitev, ki so ogrožale njegovo zdravje in izobraževanje.

Na dobrodelnosti naj bi slonelo kakovostnejše medvojno življenje, predvsem ranljivejših skupin prebivalstva.⁶⁹ Mestna občina je najrevnejše dvakrat mesečno brezplačno oskrbevala z nekaterimi živili in na Dunajski cesti odprla vojno ljudsko kuhinjo. V ranljivo skupino so sodili tudi malčki, katerih zgodnji razvoj je prizadelo vsako vojno leto večje in večje pomanjkanje mleka (Godina Golija 2012b; Koder 1998; Šorn 2018a), čeprav je mestna oblast ustanovila Preskrbovalnico za mleko za dojenčke, porodnice in težke bolnike (Koder 1998). Deželna oblast je omejevala preskrbo s krušnimi (moka in kruh) kartami in uvedla brezmesne dneve (Godina Golija 2012a; Koder 1998; Šorn 2018a). Ženske so ure čakale »v vrstah za hrano na živilske karte, ki so strogo odmerjale količine kruha, mesa, sladkorja, moke, masti« (Svoljšak 2015: 193), hkrati so se morale boriti z oderušskimi cenami črnega trga, če so hotele preživeti sebe in svoje družine, saj »živilske karte niso bile zagotovilo, da bo posameznik potrebna živila tudi dobil« (Godina Golija 2012a: 69). Živilske nakaznice je dobilo zgolj nekmečko prebivalstvo. Kmetje so morali v okviru racionalizirane preskrbe svoje pridelke in izdelke prodajati državnim uradom po določenih maksimiranih cenah. To politiko je koordiniralo kmetijsko ministrstvo na Dunaju s pomočjo vojnega žitnoprometnega zavoda in t. i. aprovizacijskih central za posamična živila. Nadzor so opravljale rekvizicijske komisije, ki so tudi s silo zasegale presežke hrane in živine (Kresal 1998: 42). Čeprav je oblast na podeželju uvedla »stroga rekvizicijska določila,« se je kmetom posrečilo skriti nekaj hrane, ki so jo prodajali na črnem trgu ali pa menjali »za dragocene predmete meščanskih gospodinjstev« (Godina Golija 2012b: 56). Zaradi restriktivne prehranske politike, pomanjkanja živil in lakote so otroke na Slovenskem reševali tudi tako, »da so jih v organizaciji Rdečega križa pospremili v kolonijo v Švici« oziroma jih s posredovanjem dobrodelne organizacije Slovensko srce, »začasno dali v rejo k hrvaškim družinam« (Svoljšak in Antoličič 2018: 305, 308).

Zaradi nepričakovane dolžine vojne je »aprovizacijski urad, ki mu je bila ob ustanovitvi dodeljena skrb za aprovizacijo revnejših slojev,« v zadnjem letu vojne skrbel za skoraj »tretjino mestnega prebivalstva« (Šorn 2018a: 178) in počasi propadel.⁷⁰ Visoke cene živil in motena oskrba v času vojn, gospodarskih, zdravstvenih in okoljskih kriz privedeta do pomanjkanja hrane, podhranjenosti in lakote. Pomanjkanje vodi v iskanje novih strategij preživetja. Nekatere gospodinje so se zatele k nadomestnim živilom, tj. živilskim odpadkom (lupinam, tropinam, otrobom in napol užitnim divjim plodovom in rastlinam (SEL 2004: 351)), in obudile recepte iz daljših obdobij lakot na Slovenskem (Godina Golija 2012a). Med vojno izdana kuharska knjiga *Varčna kuharica* (Remec 1915) vsebuje predvsem cenejše recepte sitostnih jedi (Godina Golija 2009), da bi »izraz na obrazu ženske brez kruha, brez mleka, brez sladkorja, brez olja, brez mesa, brez čokoladnih bonbonov za frfotavo deco« (Koder 1998: 49) ne bil tako trpek. Med vojno pa se je razvila tudi industrijska proizvodnja novih, konzerviranih, kondenziranih živil in koncentratov (Godina Golija 2012a).

⁶⁹ Več o dobrodelnih akcijah v Ljubljani med 1. svetovno vojno: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/dobrodelne-akcije-v-ljubljani-med-1-svetovno-vojno.html>; o vojni dobrodelni dejavnosti za otroke raznih mariborskih društev Godina Golija 2012b: 57.

⁷⁰ Več o lakoti na Slovenskem zaradi neuspešne prehranske politike avstro-ogrske monarhije v času 1. svetovne vojne Svolfjšak 2018, in posebej o pomanjkanju v Ljubljani Šorn 2018a.

Tako kot danes je bil v prvi polovici 20. stoletja močan poudarek na dojenju, predvsem zaradi siromašnih življenjskih razmer večine prebivalstva in začetkov poseganja zdravniške stroke v prehrano in nego dojenčka. Prvi slovenski specialist pediater, Bogdan Derč,⁷¹ je januarja 1918 »na bojnem polju,« kjer so ljudje umirali preranih smrti, že razmišljal o »pomnožitvi naroda« in zapisal: »Glavni vzrok umrljivosti otrok je pomanjkanje materine ljubezni, pomanjkanje čuta za dolžnosti materinstva, pomanjkanje dobre volje! Ker matere niti ne cenijo življenja svojih otrok, zato so lahkomišljene in ne doje. Odtegnite otrokom materine prsi in zapadli so smrti« (Derč 1921: 9). Svoje misli je podkrepil s številkami: »Od 100 dojenčkov, ki zaslužijo to svoje ime, ker jih mamice doje, jih umre v prvem letu 15, v drugem 27. Od 100 otrok, zalivanih s kravjim mlekom, jih v istem času umre 54 %, oziroma 55 %« (nav. delo: 11). Podobno je o dojenju na začetku 19. stoletja razmišljal zdravnik Lipič (2003: 161) in na začetku 20. stoletja tudi ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič (1910), ki je opazil, da doji vedno manj mater, kar je indikator pešanja rodu in bližine propada. Tudi desetletje pozneje je učiteljica liberalne miselnosti Milica Stupan v priročniku *Kako vzgojim svojo deco?* na matere naslovila naslednji imperativ: »Dolžnost vsake matere je, da svojega otroka sama doji« (Stupan 1932: 15). S tem koristi sebi (npr. krčenje maternice) in otroku, ki na ta način lažje prenaša bolezni in neprimerne življenjske razmere, oziroma, kakor je zapisal Derč, »zalivanemu otroku, najsi je še tako debel, krepak, rdečeličen, manjka ona imuniteta zoper bolezni, ki jo ima tudi že slaboten dojenček« (Derč 1921: 28). Milica Stupan je svetovala, naj ne doji le »jeticne in umobolne matere« in tiste, ki imajo »težke srčne hibe«. Po drugi strani pa nekaterim materam ni dano, da bi dojile, čeprav bi to »dolžnost z veseljem opravljale. [...] V takem primeru si premožnejši sloji pogosto pomagajo z dojiljo« (Stupan 1932: 15). To dejanje je ocenila kot etično sporno; je »nesocialno«, ker s tem »odvzamemo vir naravne prehrane drugemu detetu, čigar mater silijo zunanje razmere, da hrani tujega otroka, pogosto na škodo svojega lastnega« (nav. delo). To se ji ni zdelo sporno le v redkem primeru, kadar otroku umre mati in hkrati dojilji njen otrok. Otroški zdravnik Derč pa je našel rešitev za to etično zagato: »Ako nočeš, da plačaš z denarjem dojkino zdravje in smrt njenega otroka, vzemi v hišo z dojko vred tudi njenega otroka!« (Derč 1921: 33). Status dojilje je imel za »preostanek srednjeveškega suženjstva« (Derč 1921: 33), hkrati pa je najemnikom dojilje svetoval: »Dojka naj ne lenuhari, ampak naj opravlja v hiši hišna dela, oskrbuje oba otroka, pere njihovo perilo itd., potem ne bo postala hišni tiran in ne bo zašla na opolzla pota, kjer se lahko spolno inficira« (nav. delo: 34).

Zaradi nezadostnega dojenja oz. zalivanja dojenčkov z razredčenim kravjim mlekom je bila pri nezakonskih otrocih »umrljivost petnajstkrat višja kakor pri zakonskih« (Derč 1921: 12). Matere nezakonskih otrok so bile pogosto vključene v delo zunaj doma, o čemer je Derč premišljal v nadaljevanju: »Vzrok [za opustitev dojenja] je seveda dostikrat tudi materino delo po tvornicah, ki je pač posledica nezdravih pridobitvenih razmer in obupnega gospodarskega stanja« (Derč 1921: 23). Učiteljica Stupan je razložila, da tiste ženske, ki jim »poklic ne dopušča rednega dojenja,« morajo otroku »vmes še podajati

⁷¹ Več o njem na https://sl.wikipedia.org/wiki/Bogdan_Der%C4%8D.

razredčenega kravjega mleka, da ne bo stradal« (Stupan 1932: 15).⁷² S tem ni opozorila le na življenjski slog redkih emancipiranih žensk, temveč predvsem na pogosto realnost delavk, ki zahteve po dojenju niso mogle uresničiti. *Zakon o zaščiti delavcev* iz leta 1922 je zagotavljal dva meseca porodniškega dopusta pred predvidenim rokom rojstva in dva meseca po rojstvu ter pravico do dojenja še 20 tednov po vrnitvi na delo (Zakon 1922). Angela Vode je bila v tem smislu zelo neposredna: »Napredna v našem zakonu je tudi določba o odmoru za dojenje otrok ter o otroških zavetiščih po tovarnah. Vprašanje je le, ali je pri nas kje tovarna, ki bi res dajala materam odmor za dojenje in ki bi bila postavila zavetišče za delavske dojenčke?« (Vode 1999: 245). Razlaga pravnega predpisa je bila:

Lastniki vseh industrijskih podjetij z več kot sto delavci, od katerih je bilo vsaj petindvajset mater z majhnimi otroki, pa so bili dolžni v neposredni bližini podjetja zgraditi posebna otroška zavetišča. Oproščeni so bili le lastniki tistih podjetij, ki so bila v neposredni bližini državnega ali katerega drugega javnega zavetišča, in so se obvezali, da bodo poskrbeli za namestitvev otrok v njem na svoje stroške. (Jeraj 2003: 32)

Vendar so bili pravni predpisi v neskladju z dejstvi. Mnoge zaposlene delavke so dojile le kratek čas in nato oddale otroka v rejo na podeželje. O onemogočenem dojenju zaposlenih delavskih mater ni bilo zapisanih veliko besed, mnogo več je bilo govora o nujnosti dojenja, da bo dojenček lažje prenašal »slabe higienske razmere«, »slabo nego« in »pomanjkljivo prehrano«, »neprimerno stanovanje« (Stupan 1932: 14), torej revščino, kar je bila takrat značilnost večine slabo plačanih delavskih in bajtarskih družin na Slovenskem. Protislovno prav te matere niso mogle redno in brezskrbno dojiti. Diskurz o dojenju je skušal ščititi otroka in disciplinirati mater. Poglejmo, kaj o dojenju pove terensko gradivo.

Lastnega sesanja iz dojke ali stekleničke se človek ne spomni. Podobe tega so dostopne prek fotografij, zgodb bližnjih drugih ali pa asociacij na temelju splošnih prepričanj. Tako se je gospod D. iz obrtniško-delavske družine spominjal, da sta bila s sestro »dojena verjetno leto dni.« Mama iz višjega meščanstva, »huda emancipiranka«, gospe M. ni dojila, ker je bila »to takrat [1925] moda emancipiranih žensk [...] dojenje bi jo preveč vezalo; poklic je bil zanjo pomembnejši.« Imela je plačano dojiljo, ki je dojenčico prihajala podojiti ob določenih urah. Takrat so živeli na Žibertovi ob gostilni Keršič, dojilja pa blizu, na mestu današnjega kotalkališča pri Hali Tivoli. Tam je stala policijska konjušnica; dojilja je bila policistova žena. Dojila jo je verjetno devet mesecev, ker je bilo to »takrat pravilo« oz., kakor je svetoval otroški zdravnik, »odstavljanje se na noben način ne sme pred dovršenim devetim mesecem in še tedaj jako počasi« (Derč 1921: 40), čeprav je doba odstavljanja »odvisna od raznih okoliščin« (Uhlir 1932: 179). Mlajšega brata je mama dojila tri mesece, potem je bil zalivan s kravjim mlekom, mešanim z vodo.

Mleko so dojenčku ponudili v stekleničkah, ki so jih prekuhavali, tako kot cuclje. Ti so bili različni: če so mleko dodajali, so uporabil tistega, ki je posnemal bradavico,

⁷² V *Domačem vedežu* je zapisano, kakšno je bilo npr. Gärtnerjevo mleko, o katerem sicer nisem našla podatkov: »Najboljše mleko za dojenčka se pripravlja iz posnetega kravjega mleka, ki se razredči z enako množino vode in sterilizira« (Uhlir 1932: 529).

običajni cucelj pa je bil za zalivanje. Gospa K. je poročala, da je v družini predmestnih trgovcev iz Savelj mama dojila le malo časa, ker je morala veliko delati. »Žena zidarskega mojstra« je svetovala mami gospe K., »*naj da jokajočemu otroku piti 1/3 kravjega mleka in 2/3 vode. Piti so nam dali po steklenički s cucljem.*« Znanje o zgodnjem hranjenju otroka se ni prenašalo le horizontalno, med ženskami iste generacije, temveč tudi generacijsko. Ko je ga. K. imela svoje otroke, ji je njena mama rekla: »*Če daš gris [namesto moke] noter, bo otrok samo debel, ne pa trden!*«⁷³

V barakarski družini je, kot je poročala gospa F., »*mama dojila le par tednov, potem;*« je nadaljevala na splošno, »*so bili otroci zalivani s kravjim mlekom, mešanim z vodo.*« Pili pa so tudi »s saharinom oslajenega čaja« (Derč 1921: 31), sladkorno vodo, sladki sluz in močnato juho (nav. delo: 37). Gospa iz gostaške družine⁷⁴ z Ježice je razložila, da se je »*dojilo devet mesecev, toliko kot nosiš otroka.*« Zdi se, da je najbolj sproščeno dojila mama, ki je po rojstvu dojenčka lahko pustila zaposlitev in ostala doma ter se je žensko emancipacijsko gibanje ni dotaknilo; torej mati podeželskega izvira s pridobljenim mestnim vrednotnim sistemom. Tako je mama gospoda J. iz ljubljanskega obmestja, neupoštevajoč ta ali ona pravila, otroka »*odstavila s prvimi zobmi.*«

Otroški zdravnik Derč je ob postopnem odstavljanju priporočal po šestem mesecu sveže stisnjen sadni sok, po osmem močnate jedi, po desetem govejo ali telečjo juho in pretlačeno zelenjavo (Derč 1921: 40). Drugi otroški zdravnik, Bogoljub Dragaš, je v priročniku *Prehrana in dietetična kuhinja* (1938) poistil hrano »odraslih otrok in dojenčev« s hrano bolnikov. Prehranski priročnik, ki že meji na medicinski priročnik, opisuje blagodejno delovanje različnih čajev, sluzi, močnatih juh in kaš, sadnih in zelenjavnih kaš in sokov, mesnih in jetrnih čežan, možganov in krvavic idr. na bolnike in otroke. Dodal je »recepte za kuhanje hrane dojenčkov in malih otrok«; prevladujejo mleko, močnate jedi, zelenjava in sadje. *Domači vedež* nas seznanja z zelo natančnimi podatki o takrat idealnem hranjenju majhnega otroka:

Otrok od 1. leta naprej dobiva povprečno vsak dan 600–750g samega mleka ali pa s kakaom, sladno ali žitno kavo, in sicer na dan trikrat, k temu vselej prepečenec ali rogljič. Kakor je pač lačen, dobiva lahko tudi kašo, riž, zmečkan krompir, zlasti zvečer, tudi kompot. Belega mesa, možganov i. pod. se mu lahko da več, prav tako v mehko kuhanih jajc ali jajčne jedi, vendar pa morajo biti kaša in močnate jedi ter sadje in zelenjava v pretežni večini. Težkega (svinjine, bravine) in prekajenega mesa dete ne sme jesti. Razen mleka pije le čisto vodo ali pa s sadnim sokom, toda malo, kajti v mleku in juhi je dovolj tekočine. Otroku ne smemo dati piva, vina, likerjev, močnega čaja, kave in kislih jedil [...]. Šele v 3. letu, ko ni več nevarnosti za angleško bolezen [rahitis], so dopustne kisline, toda vedno rajši citronova in mlečna [...]. Od 4. leta se prehrana že bliža prehrani odraslega človeka, toda bolje je, če je otrok od prekajenega mesa samo šunko, drugače pa nemastno meso; dobre so ribe, nikakor pa ne hrenovke, kakšnekoli klobase, salame, pastete, jetrnice, gos, raca in razne delikatese. Sladke močnate jedi in

⁷³ Splošno kuharsko znanje je bilo dostopno tudi na gospodinjstkih tečajih in v kuharskih knjigah. Slednje o za humaniste in družboslovce odličен vir za preučevanje načina življenja določene skupnosti na ravni vsakdanjika in praznika. Več o tem Godina Golija 2009; Skušek 1991.

⁷⁴ Gostači pa so najemno stanovanje v mestu odplačevali z delom kot delavci, obrtniki, trgovci itn. (Vilfan 1961: 495).

slaščice pred jedjo nasičajo in jemljejo tek in slast do jedi; po jedi se lahko uživajo, a le zmerno; seveda pozabiti ne smemo na sadje in zelenjavo. (Uhlir 1932: 525–526)

Drage in okusne delikatese ter slaščice so veljale za neprimerne.

Iz zbranega terenskega gradiva je mogoče sklepati, da so ženske z odstavitvijo od dojke otrokom ponujale v glavnem mlečno-močnato hrano. Gospa K. iz Savelj iz trgovske družine je poročala, da je bil zajtrk za malčka »*Kneipp mlečna kava, zmešana s prežgano (na suho, brez maščobe) moko. Prežgane moke je mama napravila več in jo shranila za ves teden v skatlo, da je potem pri zajtrkih samo dodajala.*« Otroško hrano v meščanskih družinah so, drugače kot v manj premožnih ali obmestnih gospodinjstvih, uvajali »*po priročnikih in zdravniških navodilih*«. V bogatejših družinah so malčkom tako ponudili »*mlečni pšenični zdrob, pire krompir, špinačo, korenček, juhice*«. Zdrava hrana za malčke naj bi bila jabolčna čežana, mlečni riž in pšenični zdrob. Ponujali so jim tudi telečjo ali piščančjo juho s pretlačenim korenčkom, »*a to ne nasiti,*« je bila zgovorna gospa K. Gospod T. iz Rožne doline pa je pripovedoval, da mu je stara mati kuhala polento, mlečni zdrob in mlečni riž ter umešana jajčka. Gospa M. iz kočarske družine v okolici Ljubljane se je spominjala, da so matere redkozobim malčkom ponudile »*sadne kašice iz sadja, ki je raslo okrog hiše*«. Gospa F. iz bajtarske družine pa se je spominjala, da je »*mama kuhala mlečni sok in medlo za male otroke*«. Gospa F. iz Šmartnega in gospa K. iz Savelj sta razložili, kaj je sok: »*Iz 5–6 žlic moke (ali koruznega zdroba ali ajdove moke) in ubitega jajca si napravil svaljke in jih dal kuhat v vrelo vodo ali mleko ali pol - pol.*« Sok je v gorenjskem narečju močnik (Fran). Gospa F. je pojasnila, da je medla »*prosenka kaša z veliko podmeta (voda in moka), kuhana na vodi ali mleku*«. V delavsko-obrtniški družini, ki je živela na grajskem griču, so gospodu D. in pozneje njegovi sestri ponujali »*zelenjavne kašice iz kolerabe, krompirja, korenja, cvetače in špinače*«. Otročka je mama hranila »*v naročju s kavno žličko. Jedilne posode za malčke ni bilo. Včasih so otročku ob rojstvu prinesli v dar srebrno žličko z monogramom.*«

Ko so se starši odločili, da je otrok prerasel plenice, so v ospredje nadzora telesa prišle roke, usta in hrbtenica ter (zapletena) uporaba pribora. Gospod T. se je spominjal, da ga je oče učil pravil uživanja hrane: »*Žlico je treba prijeto v desno roko, sedeti je treba vzravnan, uporabiti prtič, med jedjo se ne sme govoriti.*« Tudi gospod D. je pripovedoval, da je moral biti med hranjenjem tiho. Menda je veljalo pravilo, da »*se nož ne sme v usta dati in ne z vilico kruha jemati.*« Gospa D. je potarnala, da je bila kot levičarka ves čas pod nadzorom: »*Mama me je tepla po levi roki.*« »Levični otroci« nimajo sreče, je razmišljala Milica Stupan v svojem vzgojnem priročniku, ker se nahajajo v »desničarsko usmerjenem kulturnem obeležju.« Težje jim je v prvih letih življenja, pozneje pa se »njih notranjost nekako privadi desničarstvu,« kar dosežejo z močno voljo. »Socialno globoko čuteči levičniki« so zaradi svoje hibe razvili krepkejšo voljo in Stupan ni bila presenečena, da je »veliko genialnih in nadpovprečnih ljudi levičnih« (Stupan 1932: 87). Prehranjevanje otrok je moralo potekati brez noža in vilice. Takole so učili gospoda T. iz Rožne doline: »*Messer, Schere, Gabel, Licht, sind für kleine Kinder nicht!*«

Drugače je bilo v zelo premožnih družinah, kjer so majhni otroci dnevno, vsaj pri jedilnih obrokih, okušali pomanjšano odraslo življenje. Tako je opisovala gospa M.:

Gospodinjska pomočnica Mici je skuhala, a družina nismo jedli v kuhinji, niti v jedilnici, ker je bila namenjena reprezentanci, temveč smo jedli v sobi: starša in varuška za visoko okroglo mizo, otroka pri nizki mizici za otroke. Otroka sva imela svojo jedilno posodo in pribor z vgraviranimi imenoma: porcelanaste krožničke s slikico, srebrni jedilni pribor in kozarce. Jedilni prtički pa so bili v vrečki v obliki ovojnice iz blaga (prtič ni bil več v srebrnem obročku) in na vsaki vrečki je bilo izvezeno ime; prtičkov se tako ni vsak dan pralo.

Različici sta, da je navadno meščanska družina jedla v jedilnici, služkinja pa, če je skrbela tudi za otroke, z otroki v kuhinji (Žagar 1986: 38), ali pa je »služinčad uživala svoje jedilne obroke v kuhinji, le guvernante so sedele z družino za mizo« (Godina Golija 2006: 73). *Bon ton* iz leta 1926 je priporočal: »Ako je v hiši več dece, zlasti manjše, ki se še ne zna vesti, naj jé za posebno mizo ali celo v drugi sobi, da ne moti gostov« (Govekar 1926: 183). Sin Dragotina Hribarja, ljubljanskega industrialca, pa se je spominjal,

da nas je bilo pri kosilu zmeraj po dvajset. Miza je bila tako dolga, da nisem videl očeta na drugi konec, ko sem bil še majhen. Dokler je bila še babica živa [Josipina Schumi], smo nenehno molili, v vsakem kotu je bila posodica z žegnano vodo, v trgovini s slaščicami je imela celo oltarček. Po babičini smrti pa nismo bili več tako goreči. Kosilo smo končali kar brez očenašev. No, pri jedi smo se videli, potem pa je šel vsak na svoj konec. (Hribar 2006: 219)

V meščanskih družinah so otroci dobili pet obrokov hrane na dan: zajtrk, kosilo in večerjo ter »dvakrat malico: dopoldansko s sadjem, popoldansko z napitkom (največkrat kakavovim) in kruhom z marmelado.« Za zajtrk je večina meščanskih otrok dobila belo kavo in kruh. Večerja je bila pogosto kuhana, redko suha: kaše z mlekem (npr. koruzni žganci) ali zelenjavne jedi. Načeloma so uživali lokalno hrano in v družinah, kjer je knjižno polico krasil vsaj en vzgojni priročnik, je bil poudarek na kategoriji zdravja: »Vsak dan mora telo dobiti vse hranilne sestavine in obroki morajo biti kalorično uravnoteženi,« je pripovedovala gospa M. Ko so imeli doma goste, je bilo drugače. »Takrat smo jedli izborneje, tudi morske ribe, ki so jih prinesli sorodniki iz Dalmacije.« Običajno so obiski prinesli čokolado in sladkorčke, ki so bili sicer dostopni bolj za praznike. Predvsem ob koncih tedna, ko je imela služinčad prosto, so družino, pogosto v družbi prijateljev, nasitile in podružile različne gostilne. »Operna klet je imela ribe vedno na razpolago,« je povedala ga. M. in premišljala, da jih je »gostilna gotovo dobila na enak način kot so jih dobili v Zagrebu: očetov bratranec je imel trgovino z ribami v Splitu. Do Zagreba jih je pritoril vlak tako, da so med še žive ribe dali velike količine ledu.«

Gospod T. iz meščanske družine iz Rožne doline, se je spominjal, da je pri njih doma je »vedno kuhala stara mama,« le ajdove žgance je kuhal v železnem loncu (močnejši) oče, »ker jih je bilo treba klofat. Hrana je bila vedno lepo postrežena s prtom na mizi. Pred jedjo je molila le stara mati. Vedno so bili trije obroki z malico.« Za zajtrk so jedli kruh z maslom in marmelado ter pili mleko, za malico je bil kos kruha ali kolaček. Za večerjo so navadno pogreli ostanke od kosila, le oče je za večerjo rad jedel sir in klobaso, tj. »kilometer wurst«, ki je bila najcenejša, pa jo je dobil še sin. Njegov najljubši obrok je bil špinača s krompirjevim pirejem in jajcem na oko. Zelo rad je imel rižev narastek. Jedli so ciklično in sezonsko. Vsako nedeljo je stara mama

Praznični obed pri Lampičevih v Črnučah, leta 1930 (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

skuhala govejo juho, ki sta ji sledila krompir in solata, »le oče je za poslastico dobil kostni mozeg, ki si ga je nasolil in popopral.« Jedli so še kranjske klobase, hrenovke in pozimi krvavice ali pečenice s kisló repo ali zeljem. Gospod T. je rad jedel tudi telečje zrezke v naravni omaki, svinjsko meso in golaž. »Bil sem kaznovan, ker nisem hotel jesti piščančjih perutničk, ker se mi je gnusila kurja koža.« Žabjih krakov in sladkovodnih rib tudi ni maral. V Rožni dolini so zagotovo jedli tudi golobe, »a ne pri nas doma, kjer smo to kritizirali.« Sadje so konzervirali z vkuhavanjem marmelade. Tudi zelje so doma ribali in kisali. Vse to so hranili v shrambi, špajzi, ki je bila najhladnejši del stanovanja, saj je bil to čas brez hladilnikov in zamrzovalnih skrinj. Gospod T. je takole sklenil svojo pripoved o prehrani: »Najboljša je bila čokolada ali čokoladni pralineji cirka enkrat na teden, dobili pa smo tudi piškote, medenjake, Kiki bombone. Sladkarije so bile pogosto nagrada za pridnost. Najraje pa sem imel kremne rezine!«

Povsem drugačna je izkušnja enega od dvanajstih kočarskih otrok, gospe M., iz mestne okolice. »Kočo je obdajalo sadno drevje. Na majhni zemlji poleg hiše je uspeval krompir, fižol, solata, repa, korenje in koruza. Pesa je bila za prašiče.« Prehranjevalni dan so sicer sestavljali trije obroki: zajtrk, kosilo in večerja, a so bili enolični, količinsko in hranilno nezadostni. Ko so otroci delali za kmete, so dobili tudi malico: jabolčne krljhe in suhe hruške ter kruh. Za zajtrk so spili mleko, kajti kruha je primanjkovalo, dokler se brat ni izučil za peka in takrat je bila gospa M. že šolarka. Za večerjo sta družino na mizi čakala skupna lončena skleda skuhanega prerezanega krompirja in skleda soka, ki so ju zajemali s kovinskimi žlicami. Prašiča so zaklali vsako leto pozimi in meso sušili v prostoru, ki so ga imenovali *klet*. Mama je kisala zelje v veliki kadi. Za veliko noč je spekla orehovo potico, za božič pa *ocvirkovco*, ki so si jo privoščili po polnočnici. Sladkarij gospa M. ni okusila. Njen brat A. pa je zapisal, da je »imel zelo rad sladkor v kockah (kot tudi drugi otroci, saj drugih slaščic za nas ni bilo)« (Dolničar 2014: 9). »Očeta je vedno čakalo kosilo ali večerja, skupaj z mamo,

ob peči, ne glede na to, kdaj je prišel domov, in ni bilo redko, ko se je zadržal v gostilni,« je sklenila pripoved gospa M.

Gostači s slabimi gmotnimi razmerami, npr. družina bivše služkinje in zidarskega delavca, ki je najem plačevala z delom, so vedno zajtrkovali belo Kneippovo kavo s koščkom kruha. Za večerjo so imeli mlečno proseno kašo ali mlečni pšenični zdrob ali mlečni riž. Mizo sta pripravila otroka: krožnike in žlico. Le če so bili ajdovi žganci s prežganko, je bila na sredini mize skupna skleda. Če je bil kdo bolan, je dobil jajček, sicer ne. Kosilo je sestavljala predvsem krompirjeva juha, kislo zelje in krompir v oblicah. Pozimi je bila ena krvavica za vse štiri in zraven krompir. Makarone so uživali zelo redko, predvsem so pojedli veliko krompirja. Omak ni bilo. Za nedeljsko kosilo je mama kupila pol kilograma govedine in rahlo kost ter kost z mozgom. Zakuhalo je domače rezance, ribano kašo, cmoke ali riž. Meso je rezal in delil oče: sebi največ, potem ženi, na koncu otrokoma. Prilogi sta bili pražen ali pire krompir in kisla repa ali kislo zelje. Vso zelenjavo (fižol, krompir, zelje, repa) je mama odslužila na dnini. Pol ržen in pol bel kruh je spekla mama. Pred jedjo so molili.

V družini predmestnega trgovca s kmetijo – njihov visok družbeni je gospa K. razložila s stavkoma: *»V šolo sem hodila s Šternovo Rozi. Njeni starši so bili lastniki gostilne in kopaljšča«* – so zajtrkovali z ocvirki zabeljeno kislo zelje, kruh in mlečno kavo in večerjali belo kavo in kisli fižol, kisli krompir, kislo zelje ali kašnato zelje (z vkuhanjo proseno kašo), veliko (talnega) stročjega fižola, gobovo proseno kašo, mlečni sok, fižolovo juho, včasih golaž. Gospa K. se je spominjala, kako jo je mama poslala po 30 dag govedine za nedeljsko juho k mesarju. *»Mama je razkosavala meso in največjega je dobil ata.«* Uživali so tudi jajca. Malica za v šolo je bila v papirnati vrečki: jabolko in kos kruha. Na dvorišču so rasle češnje, hruške, jabolka, češplje, orehi, lipe. Za zimo so sušili jabolka in hruške ter shranili orehe. Mama je vkuhala marmelado iz domačih jabolk in kupljenih češpelj, vložila je domače kumare in iz domačih paradižnikov, paprike in čebule naredila zimsko solato. Iz cvetja bezga je napravila sirup in cvrtje. Vsak drugi dan je pekla kruh iz črne, ajdove, ržene in koruzne moke, ki so ga tudi prodajali v trgovini in je bil boljši od pekovskega. Meto ali pehtran so uporabili za štruklje. Ti so bili tudi jabolčni. Gospa K. mi je pojasnila, da je *»mama kuhala dobro, po Feliciti Kalinšek. Je bila napredna, naročena je bila na mesečnik Žena in dom.«* Pred in po obedu so molili, med jedjo se ni smelo govoriti. *»Pri mizi se ne govori!«* je bil pogost ukaz odraslih.

Pri premožni gostaški družini trgovskega potnika so bili *»obroki redni«*, se je spominjala gospa D. Mama je z otrokoma zajtrkovala in večerjala belo ječmenovo kavo (Kneipp in cikorija) s kosom kruha. Oče pa je za večerjo dobil zrezek ali golaž: otrokoma je odrezal košček mesa in ga ponudil s kruhom. *»Vsa srečna sva bila.«* Sicer so jedli kaj krompirjevega (omaka, juha, v oblicah z maslom), ajdove žgance, močnik, proseno kašo, pšenični zdrob z mlekom. Ob nedeljah in praznikih je mama skuhalo govejo juho, poleti je spekla piščanca, pozimi svinjsko pečenko. Med igro na dvorišču so otroci pri tekli do okna: *»Mama, daš kruha?«* In so ga dobili. Mesila je bel kruh in ga nosila k peku v štruncu. Otroka sta s kanglico hodila po mleko k bližnjemu kmetu. Mama je napravila kislo mleko. Jajčka in maslo je uporabljala za kuho, ne za samostojno jed. Sicer je

uporabljala svinjsko mast: 5 kg na leto. Kupila je svež *špeh*, naredila ocvirke in ostala je mast. Ocvirke je uporabila za ocvirkovko. Nekaj časa je imela najeto njivo s krompirjem. »*Ko je krompir pobrala, sva z bratom kurila štible [stebila].*« Fižol in zelje s čebulo so jedli v solati. Včasih je mama zmešala solato iz regrata ali kislice s travnika. Otroka sta z mamo nabirala borovnice, ki jih je vkuhala v kompot. Včasih so ga s kosom kruha jedli za malico ali večerjo. »*Maline in robide pa smo otroci sami našli. Tako kot jabolka.*« Če je mala D. nesla mamin nakupovalni seznam do trgovine Šporn, ji je trgovec v roke stisnil vrečico z bonbončki. Nato je špecerijo trgovina dostavila na dom. Gospa D. se je z občutkom danes izgubljenega dostojanstva spominjala: »*Je bilo lepo, ko vas je kdo stregu, veste. Če moraš vse sam nabrat – to je tako hladno, veste.*«

Tudi obmestni delavci, ki so imeli sorodnike na podeželju, niso bili nikoli lačni: »*Vedno, ko sem bil lačen, sem dobil košček kruha!*« Gospod J. se je spominjal, da so zajtrkovali kruh, tudi z marmelado, in pili belo kavo. To je bila tudi večerja, le brez marmelade. Sicer so uživali močnik, matevž, kislo zelje, kislo repo, koruzne in ajdove žgance, zabeljene z ocvirki, šaro – enolončnico z gomoljasto zelenjavo in »*svinjskim obrazom, repki ali parklji* –, krompirjev golaž, segedin ali navaden golaž, domače kokoši, ki jih je klala očetova sestra. Ob nedeljah je bila obvezna goveja juha, ob ponedeljkih goveje meso iz juhe, ki ga je mama zmlela in napravila polpete; pravi praznik za gospoda J. pa je bil, ko ga je pripravila v solati. »*Pri mesu je dobil oče največji košček, mama malo manjšega, starejši brat še manjšega, jaz pa najmanjšega, a mi je oče vedno dal še od svojega koščka, mama pa bratu.*« Olje so uporabljali zgolj za solatno zabelo. Maslo je bilo redko pri hiši, sir nikoli. Skuto so dobili, ko je v Črni vasi, pri očetovi primarni družini, krava skotila mladiča. Od tam so prišle tudi krvavice, svinjski kareji, jetra in godlja ob kolinah. Za prilogo je bil pražen ali kuhan krompir ali riž. V petek, na postni dan, so jedli fižolovo juho in palačinke ali jabolčne hlebčke – v maso za palačinke so dodana naribana jabolka – ali šmorn (carski praženec). Mama je vkuhavala marmelado in v kis vlagala kumarice. Oče je bil lovec in je včasih prinesel domov grlice, ki jih je oskubil gospod J., oče pa jih je očistil drobovine, mama jih je spekla. Ribe je oče, kot mnogi drugi prebivalci Galjevice, lovil na črno. Jedli so tudi žabe iz potoka Galjevec, kjer so živeli tudi majhni potočni raki. Žabe so lovili z mrežo, hodeč proti toku: »*v eni uri si jih ulovil tudi 50.*« Očiščena žaba je tehtala 3 dag. Gospod J. je pripovedoval, da je včasih ujel tudi kako slavonsko žabo, ki pa je tehtala 7 dag. Od kod slavonske žabe v Galjevcu? Živ žabji tovor iz Slavonije so zaposleni vsuli v Mali bajer pod Golovcem – še vedno sta vidna betonska bazenčka, nekoč s pokrovoma – in tam so si žabe v dveh dneh opomogle od poti. Potem so jih odpeljali naprej do Francije. Zgodilo se je, da je kaka žaba ušla in si našla novo bivališče v sosednjem večjem bajerju, ki je imel iztok do potoka Galjevec in ki ga danes ni več. Pri oskrbi družine s hrano sta sicer sodelovala oba zakonca: mama je skrbela za obhišni vrt, oče pa je lovil ali priskrbel meso od svojega sorodstva iz okolice mesta.

Glavni jutranji, pogosto tudi večerni napitek od otroštva do starosti je bila bela kava iz praženega ječmena ali/in korenin cikorije. Poleg bele kave so otrokom ponudili predvsem vodo, mleko, redko kakav, malinovec, bezgov sok in zelo pogosto lipov čaj, ki so ga ponekod za otroke začinili s kisom, tudi kamilični čaj in v premožnejših

družinah t. i. ruski čaj. Hči premožne lekarnarice se je spominjala, da je »imela mama za vse sorte kihanja svoj čaj.« Pred 2. svetovno vojno se je na tržišču začela uveljavljati industrijska hrana za otroke, ki naj bi bila optimalna za zdrav telesni razvoj otroka, bila pa je dosegljiva zgolj bogatejšim družinam. Gospa M. je pripovedovala, da sta morala z bratom piti Ovomaltine, kakavov napitek, ki je veljal za zdravega in krepčilnega. Ovomaltine, iz latinskega *ovum* za jajce in nemškega *malz* ali angleškega *malt* za slad, je pijača v prahu z okusom po mleku. Razvili so ga v Bernu v Švici na začetku 20. stoletja. Prvotno so bile glavne sestavine slad, mleko in jajca, pogosto z dodatnim kakavom. Sestavine mešanice so se v naslednjih desetletjih in v različnih delih sveta spreminjale. V osnovi je sestavljen iz sladnega ekstrakta, sladkorja in sirotke.⁷⁵ Krepčilen naj bi bil tudi sok iz črnega ribeza iz Piccolijeve lekarne.⁷⁶

Razvoj živilske industrije je prinesel spremembe pri prehranjevanju in organizaciji gospodinjskega časa (Godina Golija 1996a). Na tržišču so premožnejši lahko poleg jušnega koncentrata, konzerv in margarine kupili še otroško instantno hrano (Godina Golija 2006) oz. »umetno otroško moko« (Stupan 1932).

Otroška moka je navadno zmes žitne moke s sočivno, v kateri je para pod višjim tlakom izpremenila skrob v raztopljivejšo gmoto, ali pa zmes mleka in piškotne moke [npr. Nestlejeva moka]. Seveda tako pripravljena moka se še prej pokvari nego navadna. Zato je treba pri nakupu paziti, da dobimo vselej svežo brez plesni in brez zatohlega okusa. Moti se, kdor meni, da je takšna moka edino mogoče živilo za otroka. [...] Še bolj napačno je mnenje, da more otroška moka nadomestiti materino mleko pri dojenčkih, ki se ne morejo v prvih mesecih dojiti. Otroška moka je pravzaprav dobra le za prikrmanje dojenčkov od tretjega meseca dalje. (Uhlir 1932: 527)

V *Domačem prijatelju*, mesečniku Vydrove tovarne hranil iz Prage, katere prodaja je segla npr. vse do Trsta in Velesovega, v članku »Vydrova otroška moka kot zdravilo« beremo, da je otroška moka »zdravilo prve stopnje« v začetku bolezni »prebavljanih organov« dojenčkov in »je tudi hrana v splošnem.«⁷⁷ Zdravniška in farmacevtska stroka sta otroško instantno hrano priporočali. Izjema je bil pediater Derč, ki je poudarjal koristi dojenja. Odločno je nasprotoval industrijski hrani za dojenčke: »Edino in največjo škodo bi imeli goljufi [če bi matere dojile], ki z brezvestno reklamo vsiljujejo kot najboljšo hrano za dojenčke: moke, čaje, smetane, beljakovine itd., od katerih ima samo tovarnar, trgovec in lekarnar dobiček. Tem podvzetnikom denar, otroku in narodu pa smrt, materi solze in težko vest!« (Derč 1921: 29).

Poleg razvoja industrijske hrane so tudi tehnične inovacije v gospodinjstvu, predvsem pri pripravi hrane (železni štedilnik s pečico in kotličkom za segrevanje vode, ledenjak oz.

⁷⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/Ovaltine>

⁷⁶ Gospa M. je omenila Lekarno Gabrijel Piccoli v Ljubljani (1873–1946). Mag. pharm. Gabriel Picolli (1850–1873) je z družino živel na Vrtači in kupil lekarno Pri Angelu na takratni Tyrševi (Dunajski) cesti 6, neposredno v bližini poznejše Državne hipotekarne banke, nasproti nebotičnika. Nasledil ga je sin z istim imenom. Lekarna je bila poznana po solidni postrežbi s katero si je pridobivala stalne kupce. Z nabavo modernih strojev se je vseskozi prilagajala zahtevam tedanjega časa. (<http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=23918>)

⁷⁷ *Domači prijatelj* 7, 1. 11. 1910: 1.

hladilna omara) in higieni (sesalnik za prah, enostaven pralni stroj) (Petek 2014), prestrukturirale gospodinjski čas najprej gostilničarjem in hotelirjem, nato predvsem služkinjam meščanske elite. Deprivilegirane družbene skupine si jih niso mogle privoščiti.

Zadovoljitev lakote in žeje se uvršča med osnovne človekove potrebe. Zdi se, da socializacijsko osebe od nekdanj ovira to zadovoljitev kot učinkovito vzgojno sredstvo. Otroci so morali pojedsti, kar je bilo na krožniku, na katerega si hrane niso sami naložili: *»Bil sem kaznovan, ker nisem hotel jesti piščančjih perutničk, gnusila se mi je kurja koža.«* Gospa K. iz primestnega okolja mi je zaupala, da s sestro nista marali jesti ocvirkov in klobas, in *»če katera ni pojedla, so jo zaprli v šupo.«* Ponekod je bilo odrekanje hrane zgolj grožnja: *»Če sem kej... velike afne guncal, so rekel: 'Boš pa brez večerje šel spat!'«* Drugod je bila strategija posredno siljenje: *»Kar nisem pojedel, so dali stran, a sem bil kaznovan tako, da sem potem prosil za kruh, ki ga nisem dobil. Tako sem se hitro navadil na to, da sem pojedel vse.«*

Da lakota boli, zna povedati vsak, ki je bil kdaj dlje časa lačen. Z malo črnega humorja je mogoče dodati, da ob pomanjkanju hrane takšnih groženj in kazni ni bilo moč uporabiti kot sredstvo discipliniranja. V otroškem zavetišču na Viču, ki je bilo pod okriljem častitih sester usmiljenk, naj bi imel mentol bombon tolažilno funkcijo. Gospa I. se je spominjala, da so tam vsako leto pripravili gledališko predstavo in da so jo izbrali za glavno vlogo. Pesmico, ki naj bi jo recitirala, pozna še danes: *»Uboga sem Ciganka, / ime mi je Ivanka. / Po celem svet' moj dom, / sirota sem in bom. / Ko zjutraj zgodaj vstanem, / si citre v roke vzamem. / Ker drugega ne vem, / si brenkati začnem.«* Žal ni mogla nastopiti, ker je dobila luskavico. Za »tolažbo« je dobila zelen mentol bombon z odtisnjanim križem, ki ga je takoj po prihodu iz sobe prednice, ki ji je povedala, da ne bo nastopila, izpljunila, ker jo je tako peklo.

Analiza prehranjevanja v Ljubljani in okolici v prvih štirih desetletjih 20. stoletja pritrjuje ugotovitvi, da je bila hrana dragocena kulturna sestavina ne glede na družbeni status gospodinjstva (Godina Golija 1996a), o čemer priča tudi, da so odrasli otroke kaznovali z odrekanjem hrane. Varčnost pri pripravi jedilnih obrokov je obrtnikom, nižjim uradnikom in delavcem omogočila nakup drugih sestavin materialne kulture: bivališča (dolgovi, stanarine), pohištva, oblačil in čevljev (Godina 1992: 67–79; Godina Golija 1996a), »ker na obleko vsak pogleda, v želodec ti pa nihče ne vidi« (Žagar 1994: 135). Racionalnost pri prehranjevanju je bila značilna tudi za premožnejše, kar je narekovala puritanska etika (zoper požrešnost, pohlep ipd.), ki je varčnost častila bolj od zapravljanja (Campbell 1998). Oziroma:

Prehrana je podobno kot nekatera druga življenjska področja meščanov [...] predstavljala širok, vsakdanji spekter ravnanja in vedenja, ki je deloval kot sistem znakov in simboličnih oblik, v katerih se je izražal določen slog in okus [...]. V prehranjevalnih navadah se je ta konec 19. in na začetku 20. stoletja kazal kot nekakšna skromnost oz. racionalnost, ki je nadomestila nekdanjo plemiško potratnost in demonstrativni konzum hrane. (Godina Golija 2006: 78)

Gospod T. iz srednjega meščanskega sloja se je spominjal, da je *»za Rožno dolino veljalo, da tam prevladuje kmečka hrana, v mestu pa so jedli bolj gosposko.«* Prebivalci

obmestja, kamor je sodila tudi Rožna dolina, so bili največkrat ubožožani kmetje in obrtniki s podeželja, ki so dejansko ohranjali svoj lokalni, kmečki prehranski okus (Kremenšek 1970; Godina Golija 1996a). Toda gospa M., hči bogate lekarnarice iz središča Ljubljane, je v spominih na prehranjevalne navade svoje družine, dejansko pestrost v sestavi jedilnih obrokov, enačila z domačim, tj. s kmečkim in to s slovenskim: »*Jedli smo domačo hrano, kmečko, slovensko.*« Rožna dolina je veljala za pretežno delavsko naselje (družine tobakaric in železničarjev). Na Beethovnovi ulici v središču mesta, kjer je takrat živela ga. M., pa je živela višja meščanska plast. Žal ne vem, kaj natančno je za prebivalce Rožne doline pomenilo »gosposko,« a sklepam, da je šlo za izbrane mesne jedi in razkošne pogrinjke, torej za statusno razločevanje. Prav tako ne vem, kaj je za premožne meščane iz središča pomenilo »domače,« »kmečko« in »slovensko,« vendar raziskava kaže (Starec 2008: 189), da je bilo vključevanje preprostejših jedi večinskega prebivalstva v vsakdanje meščanske jedilnike bolj posledica meščanske varčnosti in manj nacionalizacija »kmečke« prehrane. V domačih in gostilniških kuhinjah so tedaj prevladovala dunajska (Baš 1980; Godina Golija 1996a, 2003b, 2006), južnonemška in podonavska (Bogataj 2014) kuhinja, in to vse do medvojne časa, ko so postali opazni vplivi sredozemske in balkanske kuhinje (Godina Golija 1996a, 2003b, 2006; Bogataj 2014).

Kakor je bilo to ugotovljeno ob raziskavi prehrane v Mariboru v 20. in 30. letih 20. stoletja (Godina Golija 1996a), so se tudi mestni in obmestni prebivalci Ljubljane tistega časa prehranjevali podobno, a različno v pestrosti in kakovosti jedilnih obrokov. Kategoriji pestrost in kakovost sta poudarjali značaj prehranjevanja višjih družbenih plasti, kategoriji »enolično« in »sitostno« pa vseh drugih. V vsakdanji sestavi jedilnih obrokov za otroke in odrasle so prevladovala močnate jedi in zelenjava. Posebno mesto v vsakdanjem jedilniku majhnih otrok je imel na različne načine pripravljen in v 20. stoletju že povsem udomačen krompir.⁷⁸ Redkeje so uživali sadje. V premožnejših družinah in družinah z manj gospodarske in družbene moči, ki so jih oskrbovali še sorodniki s podeželja, mesne jedi niso bile redke. Mlečni izdelki in sladice pa niso bili sestavni del vsakdanje mize. Sladkor je veljal za luksuzno živilo in je bil vsakdanje dosegljiv le meščanski eliti (Godina Golija 2006). Tudi mlečni izdelki so se v prehrano manj premožnih gospodinjev razširili šele na začetku 30. let 20. stoletja (Židov 1996). Zelo malo mlečnih izdelkov so uživali tudi kmetje; pripravljali so jih za prodajo, saj so imeli maslo, skuta, smetana in sir (in tudi jajca) visoko menjalno vrednost (Godina Golija 2006). Vsakdanja pijača majhnih otrok voda, bela kava in čaj.

»*Sicer so otroci jedli isto hrano kot odrasli,*« mi je razlagal gospod J. iz delavske družine, vendar so se obroki količinsko razlikovali. Kakor že omenjeno: »*Oče je dobil največji kos mesa, mama manjšega, starejši brat še manjšega, jaz pa najmanjšega.*« Podobno je pripovedovala gospa D., da je meso rezal in delil oče: sebi največ, potem ženi, na koncu otrokoma. Razlikovanje v količini razdeljene hrane je bilo spolno in ne

⁷⁸ Uživanje krompirja se je šele v 19. stoletju z državnimi akcijami razširilo med tedanje prebivalstvo slovenskega ozemlja in korenito spremenilo vsakdanje jedilnike. Več o tem Godina Golija 1998.

generacijsko. Zaporedje razdeljevanja pa je bilo spolno in generacijsko obarvano, kar je priporočal tudi *Bon ton* »Uči jih [otroke] tudi, [...] da so pri razdeljevanju jedil (na obedu ali večerji) vedno zadnji, ne pa prvi. [...] Prvi je gost, drugi so roditelji, tretji odraslejši otroci in šele zadnji najmlajši otroci« (Govekar 1926: 94–95). V primerih, ko so bili za večerjo ostanki od kosila in so jih zaužili mati in otroci, oče pa je za zaužil sir in klobaso, ali pa nasprotno: ženska je z otrokoma večerjala belo ječmenovo kavo s kosom kruha, moški pa je dobil zrezek ali golaž, je bila spolno in generacijsko obarvana razlika tudi v kakovosti jedilnega obroka. Kakor npr., ko je »le oče za poslastico dobil kostni mozeg, ki si ga je nasolil in popoprал.«

Že večkrat omenjena Milica Stupan je bila prepričana, da so nekatere jedi za otroka »pretežke« in zato »neprimerne.« Primeri, ki jih je navedla, so »klobase, meso, gnjat, sir itd.,« torej beljakovinska živila z maščobami. Upala je, da bo dobro vzgojen otrok »jedel vse, kar mu bomo dali in ne bo gledal od strani, če bo jedel oče [poudarila V. H.] kaj drugega« (Stupan 1932: 69). Njen vzgojni priročnik sporoča, da so meso in mesnine »pretežke« in zato »neprimerne« tudi za žensko. Argument je naslednji: hrana, ki je za otroke in žensko pretežka in zato neprimerna, je predragocena, da bi jo uživali tisti člani družine, ki domov ne prinesejo denarja in z njim družbene moči, kar nam odstira podobo patriarhalne hierarhije. Tanja Tomažič je analizirala gospodinjske izdatke meščanske družine in ugotovila, da je bila hrana »na neki način razdeljena na moška in ženska živila,« kajti moški je moral vsakodnevno zaužiti »obrok mesa in polič vina« (Tomažič 1984: 125).

Iz analize terenskih pripovedi je očitno, da je bila za večino prebivalstva, prvič, hrana dragocena, in drugič, da se je z njo varčevalo pri otrocih in ženskah. Spolna razlika pri prehranjevanju ni bila le v kakovosti ali količini jedilnega obroka, temveč tudi v številu jedilnih obrokov. Gospa K. je pripovedovala, da je v nekaterih kmečkih družinah v Klečah in Savljah gospodar poleg največje porcije dobil še dopoldansko malico, vsi drugi pa ne. V Mariboru so si zaposleni moški »za malice privoščili tudi mesne izdelke; nekateri obrtniki, trgovci in uradniki so »na malico zahajali v gostinske lokale, ki so ponujali sitostne, a ne predrage jedi« z drobovino (Godina Golija 2015: 13). Kjer nakup živil ni predstavljal finančne zadrege, npr. v gospodinjstvih tovarnarjev, (vele)trgovcev, zdravnikov, lekarnarjev, advokatov, profesorjev, duhovnikov itn., tam spolna razlika pri prehranjevanju ni bila opazna; opazna je bila zgolj generacijska. Kot se je spominjala ga. M. iz lekarnarske družine: »Otroci in odrasli smo jedli isto hrano, gotovo pa z bratom nisva dobila zelo papricirane hrane, majoneze, prave kave ali čaja do 15. leta.«

Analiza upodobitev jedi in jedcev v slovenskem leposlovju je pokazala, da je v slovenski književnosti »upodobitev veselih jedcev in bogato obložene mize malo, pisatelji z opisi hrane kažejo na socialne razlike v nepravično urejeni družbi [...]« (Mihurko Poniž 2008: 31). Od lakote umre Tomažek v Tavčarjevem »Tržačanu«, lačni so otroci v Kosovelovi pesmi »Starka za vasjo«, v nizu Cankarjevih črtic,⁷⁹ podhranjeni v leposlovju

⁷⁹ »Če za primerjavo pogledamo obdobje, ki ga v svojih delih opisuje Cankar, se moramo strinjati, da so bili to strahotni časi, ki pa so zaradi že omenjene kratkotrajnosti generacijskega spomina pozabljeni. Ne samo

Miška Kranjca (Mihurko Poniž 2009). V Ljubljani in okolici so bili v prvi polovici 20. stoletja lačni ali podhranjeni beraški oz. otroci mestnih revežev, ki so rasli ob fižolu, zelju, repi in ohrovту, sirote in barakarski otroci. Medvojno dramsko delo Ivana Preglja *Berači* (1966) upodablja krutost beraškega sveta tudi do beraških otrok. V ekspresionistični enodejanki Stanka Majcna *Dediči nebeškega kraljestva* deklica Dana berači, da lahko prehrani svoje bratce in sestrice, ki so bili vsi sirote (Majcen 1997a). O beračenju na Slovenskem v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja je pisala Nena Židov, ki omenja, da so se med berači pojavljali otroci, ki so si izmišljali, »da so jim umrli starši ali da so bolni,« hkrati so odrasli berači »uporabili otroke, da bi vzbujali usmiljenje in tako več priberačili« (Židov 2012: 49).

Gospa F. je bila svoja prva tri leta barakarski otrok, dokler gradbeno podjetje v času gospodarske krize ni podrlo barak⁸⁰ v Šiški, potem je postala bajtarski otrok v Šmartnem. »Vso zimo smo jedli godlo s proseno kašo, z ješprenom ali rižem. Pri kolinah so okoliški kmetje v svinjskem kotlu kuhali krvavice in godla je bila ta juha v vsebino kake počene krvavice. To so dobili reveži zastonj pri Španu, Prenku...« Stavek hčerke premožnega trgovca iz Savelj dobro povzema bistveno razliko med tistimi otroki, ki so okusili lakoto, in tistimi, ki jim to nikoli ni bilo treba: »Hrane nam ni nikoli manjkalo.« Stavka gospoda D., sicer iz obrtniško-delavske družine, to misel še okrepi: »Otroka sva jedla to, kar je mama skuhalo za advokatovo družino. Bila sva res dobro hranjena.« Vendar razmišljanja o sitosti in kakovostni hrani še evocirajo svoje nasprotje. Tam pa, kjer govor o prehranjevanju ne vsebuje nobenih takšnih komentarjev, tam je kakovostnih živil v izobilju in pomanjkanja ni bilo niti v mislih, npr. v družini premožne lekarnarice. Razlika med travmatizirajočo lakoto in občutkom sitosti v otroštvu je ena temeljnih sestavin, ki oblikujejo mišljenje in ravnanje odraslega.

Oblačilni videz⁸¹

Oblačilna kultura je morda eden najrazvidnejših znakov spolnega razlikovanja v vsakdanji materialni in vizualni kulturi (Burman in Turbin 2003). Čeprav so bili na Slovenskem tkalci in krojači tudi moški, so do nedavnega večinoma ženske ustvarjale prejo, blago in oblačila, jih izbirale in skrbele zanje. Da obleka šele ustvari človeka kot bitje družbe (Barnes in Eicher 1993), sporočajo na svoj način tudi mitološka bitja, kot so rojenice, soje-

v političnem smislu, ampak predvsem v socialnem. Tisto, kar se je takrat počenjalo z otroki, je z današnjega aspekta nezaslišano. Sirote se je delovno izkoriščalo, pretevalo in zaničevalo, pa se zaradi tega nihče ni pretirano sekiral. Če preberete pretresljivo *Hišo Marije Pomočnice* [1904], je jasno, da je bila tista družba globoko v dreku, če naj se tako izrazim. Spomnite se na opise življenja in situacij, ko je cela družina živela v eni sami sobi in so spali praktično v eni postelji. Ljudje niso imeli časa razmišljati o moralnih vrednotah, ker so se komaj prebijali iz dneva v dan.« (Lunaček, v Max Modic, Primarij Matjaž Lunaček, specialist psihiatra. [Intervju.] *Mladina* 12, 25. 3. 2010. <https://www.mladina.si/50082/primarij-matjaz-lunacek--specialist-psihiatra>). Izjava pritrjuje sklepom Alenke Puhar (1982).

⁸⁰ Najverjetneje gre za gradbenega podjetnika Adolfa Lea Dukiča leta 1927.

⁸¹ Poglavlje je spremenjena oblika besedila Huzjan 2021b.

Sprehod na ljubljanski promenadi, med obema vojnama (Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana).

nice, tudi Mokoš in druge sredozimke, grške Moire oz. rimske Parke idr., upodobljene s preslico, kolovratom; predejo nit življenja (votkovno nit) in določajo našo usodo (Kropej 2008). Z nitjo predica ustvari človeka kot bitje kulture.

Termin oblačilni videz zajema zunanjo, vidno podobo človeka: oblačila, pokrivala, obuvala, dodatke (nakit, torbice, pahljače, dežnike, sončnike itn.), ličenje, pričeske, higieno in negovanost telesa (Baš 1992a; Žagar 1994). Obleko v najširšem smislu opredeljuje še vrsta blaga (z obliko, barvo in vzorcem), posegi v telo (npr. uhani) in samo telo (npr. oblika, lasje, oči, vonj). Sestavine oblačilne kulture in oblačilne prakse so pripomočki za predstavitev telesa v javnosti in zasebnosti. Oblačila predstavljajo »mejo ali rob med javno, zunanjo osebnostjo ter zasebno, notranjo identiteto« (Barnard 2005: 240). Ta meja je nejasna in dvoumna: hkrati zakriva in razgalja.

Z oblačili se že pred govornim stikom predstavimo vidno, tipno, slušno (npr. šelestenje in zvok obuval) in vonjalno. Predverbalna komunikacija omogoči govorni stik ali pa tudi ne in tudi vpliva na način pogovora. Z njo komuniciramo, zato ima družbeno, ne le uporabno funkcijo: sporoča posameznikovo in skupinsko identiteto (Barnes in Eicher 1993). Nasprotno Daniel Miller (2005, 2016) trdi, da obleka ne predstavlja človeka, temveč ga šele naredi, ali kakor je Marija Makarovič (2007) nasloвила svojo raziskavo o kmečki oblačilni kulturi Štajerske: *Obleka predela človeka*. Protagonist kulturnega delovanja za Millerja ni človek, temveč stvar: »Oblačila niso površinska zadeva, temveč tisto, kar iz nas naredi to, kar mislimo, da smo« oz. »so posrednik med našim občutenjem lastnih teles in našo predstavo o zunanjem svetu« (Miller 2016: 30, 44). Če strnemo: oblačenje je oblika komunikacije in ustvarjanja kulture (Barnard 2005).

Ko se oblečemo, postanemo kulturni – izrazimo prostor in čas, v katerih bivamo, in vrednotni sistem družbene skupine, ki ji pripadamo. Z oblačili, obuvali, okrasjem, poslikavami in deformacijami delov telesa izrazimo kulturno identiteto, ki po definiciji ustvarja razliko (Veblen 2020) – s kulturo oblačenja vključujemo in izključujemo. Toda identiteta ni apriorna (Barnard 2005), temveč se spreminja glede na posamična okolja nošnje, zgra-

di in izreče se šele v komunikaciji oblačilne prakse, v različnih družbenih interakcijah. Razmerja, ki ustvarjajo pomene, jih hkrati tudi uničujejo, npr. posamični kosi oblačil ali obutve so lahko osvobajajoči in hkrati zaslužujoči, kar Barnard opiše s konceptom »nedoločljivost pomena«, saj »sprememba konteksta, sprememba odnosov do drugih objektov in diskurzov spremeni pomen tega predmeta« (nav. delo: 237–238). Z drugimi besedami: sprememba pomena se zgodi s spremembo gledišča.

Pojavnost oblačila oz. oblika redko sledi zaščitni funkciji pred vremenskimi neprijetnostmi, oblačilo je redko nekaj racionalnega (npr. Barnard 2005; Miller 2016). Obliko narokujejo družbeni in kulturni, ideološki diskurzi, diskurzi oblasti, ki nadzirajo primernost; npr. obleka nosečnice naj ne bo seksi (Barnes in Eicher 1993). Odmiki od primernosti so dejanje upora zoper ustaljene identitete, ustaljene odnose in položaje družbene moči. Funkcija oblačenja torej ni toliko zaščitna, temveč gre za neverbalno sporočanje oz. sporazumevanje o (ne)spodobnosti, individualnosti, kolektivni pripadnosti ali izločenosti, družbeni (spol, starost, razred, etnija) in politični ter verski veljavi (Barnard 2005). Oblačenje je torej reprodukcija družbenih razmerij moči.

Obleka je medij izjavljanja in simboliziranja, zato določanja spola, družbene plasti, starosti in drugih kategorij pripadanja in hkrati izključenosti. Podobno je s higieno in negovanostjo telesa. Georges Vigarello (1999) je analiziral različna razumevanja čistoče in umazanije v času in odkril povezanost današnje skrbi za čistočo in nego telesa s prizadevanji higienskega diskurza 19. stoletja. Odkritje mikroskopa je Louisu Pasteurju omogočilo odkritje prostemu očesu nevidnih mikrobov, ki so zdravju škodljivi in jih je v umazaniji polno. Kategorije »čistoča«, »red« in »nравnost«, slednji sta diskurzivni prežitek bontonov iz 17. stoletja, so postopoma postale temelj higienike, veje zdravniške stroke, katere prednostna naloga je bila prevzgoja revnih slojev družbe (Vigarello 1999: 210, 240–251, 252–261).

Poleg slabe prehranjenosti so bile higienske razmere na Slovenskem v preteklih stoletjih pogostokrat vzrok ali dodaten razlog za boleznin in umrljivost dojenčkov in otrok. V 19. stoletju se je iz nacionalnih držav skrb za higieno narodovega telesa razširila tudi v naše kraje. Medikaliziran govor o higieni je posredno obravnaval družbene antagonizme; govorilo se je o socialnih boleznih (Lešnik 2021). Zato ne preseneča, da so v 20. stoletju higieniski diskurz ustvarili in širili med prebivalstvo zdravniki, ki so se opirali na svoje izkušnje in na znanstvene dokaze. Apel je bil namenjen ženskam, naj »svoje otroke vzdržuje[jo] v čistosti ter v telesni in duševni svežosti, da bo imel oče radost nad njimi« (Govekar 1926: 81). Otroški zdravnik Bogdan Derč je bil nedvoumen: »Prva zapoved za matere, babice, dojke in strežnice, sploh za vsakega, ki se dotakne otroka, je največja snaga! Ne samo roke dotične osebe, ampak vse, karkoli pride z otrokom v dotiko, mora biti absolutno čisto, tj.: kakor za kirurški operacije sterilizirano« (Derč 1921: 17).

Strokovna skrb za higieno je v sodelovanju z bolj ali manj uspešno socialno politiko državnih oblasti do sredine 20. stoletja dejansko zaježila umrljivost dojenčkov in malčkov. V primerjavi s prejšnjimi stoletji je upad umrljivosti v 20. stoletju v tem oziru res naredil to stoletje za »stoletje otroštva«. Prej so se starši težko izognili izkušnji otrokove smrti, v prvi polovici 20. stoletja pa so vsaj starši srednjih in premožnejših plasti lahko pričakovali, da

Babica umiva dojenčka v Črnučah, ok. leta 1929 (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

bo njihov otrok enkrat odrasel in so zato zanj začeli načrtovati prihodnost (Cunningham 1996a: 165).

Oblačila in obuvala navadno predstavljajo drugo, za igračkami, največjo zbirko v muzejih otroštva po svetu (Schlereth 1985). Toda sestavin fantovske oblačilne kulture je v zbirkah veliko manj, saj se (je) skrb za zunanji videz po patriarhalnem nareku oz. »po naravnih zakonih« bolj ujema(la) z ženskim spolom.⁸² V tem pogledu je nazoren oglas na platnicah vzgojnega priročnika Milice Stupan, ki oglašuje »perilno tkanino« iz »egipčanskega bombaža, da se bodo deca svobodno kretala,« in ki vsebuje naslednje ilustracije: dekllica občuduje novo obleko druge dekllice, dekllica se zadovoljno igra v novi obleki z oblekicami, dekllica se zadovoljno igra pranje oblekic. Zaščitni znak »tvrde« pa je šivilja (in ne krojač). Avtorica je, nasprotno, spodbujala »ravnopravnost« spolov v vzgoji: »Ako hočemo, da se bo ženstvo slednjič osvobodilo modnega jarma, da si bo modo uklonilo kot sredstvo kulture in zdravja, moramo začeti z vzgojo ženskega naraščaja. Zato naj bi domača in šolska vzgoja vedno dosledno poudarjali in neizprosno izvajali, da je prava vrednost vsakega človeka v njegovi notranjosti, dočim je zunanost samo omet na zgradbi« (Stupan 1932: 75).

V muzejih otroštva po svetu je zbranih veliko več kosov praznične noše in kostumske oprave kakor pa delovnih ali igralnih oblek. Slabo je predstavljena kultura prehranjevanja; na ogled so npr. posebni stolčki za hranjenje, stekleničke, otroški krožniki in pribor. Pa tudi otroškega pohištva z različnimi pripomočki za nego, higieno in zdravje otroka je malo (Schlereth 1985). Zbirke vedno izražajo preference zbirateljev in epistemologijo vede, obe merili, podrejeni

⁸² Več o problematiki takšnega esencijalizma v okviru mode in oblačenja Barnard 2005: 152–164.

Namakanje perila, pred 2. svetovno vojno (foto: France Cerar, Dokumentacija Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana).

vsakokratnemu družbenem kontekstu, t. i. duhu časa. Podobno velja za Slovenski etnografski muzej, kjer pa ni zanemarljiva zbirka zibelk.

Med obema vojnama izdan *Domači vedež*, ki ga je najverjetneje brala srednja plast izobraženega meščanstva, je nosečnicam priporočal, da si po prvi polovici nosečnosti priskrbijo za svoje dojenčke čim mehkejšo perilo brez »trdih šivov in vezenin ter gumbov,« in sicer:

- 1.) Plenice, [za katere se] lahko uporabljajo izprani, čisti ostanki platna, tudi flanela.⁸³ –
- 2.) Flanelaste podloge [...]. – 3.) Kosi neobrobjenega, starega platna [...] za pokladanje na popek. – 4.) Nekoliko ovojev [...]. – 5.) Vsaj 6 osuševalnih brisač [...], ki so potrebne po kopeli [...]. – 6.) 3–6 barhentovih⁸⁴ podlog za postelj. – 7.) Dva ducata srajčk iz šifona⁸⁵. – 8.) 12 do 24 barhentovih životcev. 9.) 12 čepic razne velikosti; vendar pa moderni zdravniki čepic ne priporočajo. – 10.) Volnene čepice ali pa batistove,⁸⁶ ki jih damo detetu na glavo, kadar ga peljemo ven [...]. – 11.) Podbradni prtiči. – 12.) Vsaj 6–12 parov nogavic razne velikosti, da so noge vedno tople. – 13.) Pernice. – 14.) Prešita podloga z gumijastim vložkom. – 15.) Šele po štirih mesecih je treba pripraviti nekake hlačne plenice, krila, plaščke. (Uhlir 1932: 485)

Specializirana trgovina za opremo novorojenčka, kjer se je lahko naštetu kupilo, je bila npr. Kette na Aleksandrovi (današnji Cankarjevi) cesti. Na isti ulici so prodajali tudi otroške vozičke (Jerman 2002: 44). Otroško perilo naj bi bilo zelo mehko, iz izpranih tkanin, ohlapno, udobno, torej praktično, saj je »obilica okraskov, zlasti čipk, nepotreben luksuz, ki otežkoča hitro in često izmenjavanje perila« (Uhlir 1932: 529). Modne novosti

⁸³ Več o blagu za pleničke, številu pleničk, ki so jih imele ženske na podeželju v tistem času, in pranju pleničk Šarf 1979: 347–348; SEL 2004: 423.

⁸⁴ Barhent ali barhant je debela, na narobni strani kosmata bombažna tkanina (SEL 2004: 24).

⁸⁵ Šifon je fina bombažna tkanina v platneni vezavi (SEL 2004: 604).

⁸⁶ Batist je fina lanena ali bombažna tkanina (SEL 2004: 25).

Pražnje oblačilo otrok lastnika kavarne Zvezda Frana Krapeža, med obema vojnama (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Vsakdanje oblačilo delavskih otrok z Galjevice, leta 1940 (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

za otroke so upravičene le, »ako gre za novosti, ki so praktičnega pomena, in ki so v zdravstvenem oziru boljše, udobnejše itd.« (nav. delo: 527). Tudi otroški zdravnik Derč je priporočal praktična oblačila: »Idealno je otrok oblečen takrat, če se more popolnoma prosto gibati, pa vendar ne razgaliti« (Derč 1921: 20). V *Bon tonu* je bil nasvet, naj »prva otroška oprema,« ki jo navadno podari »stara mati mlade mamice, a tudi očetova mati, najbližji sorodniki, tete in botra,« kot gesto sprejema otroka v skupnost, ne bo »nakit, vezenine in čipke, ki se naglo trgajo, nego čistost in udobnost ter okus so koristni in prijetni mlademu zemljanu« (Govekar 1926: 16). Botri so namreč krščencu ob rojstvu navadno podarili ve-

rižico s križcem, krožniček in srebrno žličko in ob letu prvo oblekico (SEL 2004: 370).

Še v sredini 19. stoletja je zdravnik Fran Viljem Lipič takole opisoval dojenčkovo prvo »oblačilo« in skrb za dojenčkovo higieno, ki ju je opazil med službovanjem v Ljubljani:

Trdo povijanje dojenčkov vse do šestega meseca je še splošna navada. S tem najpogosteje povezana težava je nečistoča, saj so redke mamice, ki se jim zdi otroka vredno previjati tako pogosto, kot bi bilo treba. To pa izvira iz ljudskega verovanja, da ležanje v premočenih pleničkah otroka krepí. Najhuje pa je, da trdo povijanje ovira otrokovo svobodno gibanje, da otežuje krvni obtok in dihanje. (Lipič 2003: 162)

Irena Destovnik (1991) je navedla še nekaj verovanj, in sicer: s povezovanjem zavarujemo otroka pred hudičem oz. zlom, ki je v njem samem; novorojenčkovo živalsko držo tele-sa oblikujemo v pokončno, človeško itn., in opozorila na dejstvo, da imajo tesno povezani dojenčki počasnejši srčni utrip in nižji pritisk, zato več spijo in imajo starši z njimi manj opravka.

Morda sta kot odgovor na tesno povijanje otrok postali v 30. letih 20. stoletja izjemno popularni t. i. »zračna in solnčna kopel,« ki ju je priporočal skoraj vsak tedanji priročnik za nego in vzgojo otroka, previjanje pa se mora opraviti pred vsakim dojenjem oz. vedno, ko je »moker ali umazan,« in sicer je treba dojenčka umiti z bombaževino, namočeno v olje, nato »posuti s smučem,« vendar »ne iz riževe moke, ker ta sipa se navzema vode, se sprime v žmuklje in draži kožo,« in poviti (Derč 1921: 20). Previjanje je bilo priporočeno vse do petega meseca, ko »lahko začnemo otroka navajati, da bi opravljal potrebo v posodo, ki seveda ne sme biti mrzla, niti z ostrim robom, da se otrok ne ustraši in ne rani.« Hkrati pa naj »do 6. meseca otrok leži, nato pa ga le izmenoma dvigamo, da se ne utruji in skrivi« (Uhlir 1932: 523). Gospa M. iz višjih meščanskih krogov se je spominjala, da je bilo s »privajanjem na kahllico v navadi začeti pri šestih mesecih.« Petmesečni dojenček še ne sedi samostojno, terensko gradivo pa razkriva, da so v prvi polovici 20. stoletja na Slovenskem začeli dojenčke že pri šestih mesecih navajati na kahllico, torej v času, ko hrbtne mišice še ne omogočajo dovolj opore za sedenje in sfinkterska mišica še ni razvita.

Skoraj stoletje za zdravnikom Lipičem so bila priporočila pediatra Derča po tem, ko je bil dojenček že v plenica, naslednja:

Potem napravimo malčka v srajčko, jopico ter ga zavijemo v eno plenico na tri vogale in v eno štirioglato, potem v flanelo in ga lahko ovijemo s povojem ter ga položimo v posteljico, da se naspí in odpočije. Ročice mu moramo puščati zunaj povoja, da more gibati in tudi nožice ne smejo biti povite in stisnjene da more brcati. Povit sme biti otrok samo okoli prs toliko, da si ne razbrca pleníc, [...] saj je šele povoj vzrok, da se skrivé nožice, ročice ter izboči hrbtenica. (Derč 1921: 18, 20)

Enakega mnenja je bila ustanoviteljica in poznejša urednica revije *Ženski svet* Milka Martelanc: »Otroku pustimo vedno roke in noge proste; previjemo ga le čez trebušček. Mnenje, da se skrivijo nožice, ako niso povite, je napačno« (Martelanc 1925: 5). Dojenček je v 30. letih 20. stoletja v *Domačem vedežu* že popolnoma brez povojev: »Dete naj bo oblečeno v preprosto srajčko ali nago ali odeto. Večkrat moramo dete nesti ven na sveži zrak, zlasti zjutraj in zvečer ter po dežju. Tudi zunaj ne sme biti dojenček preveč odet« (Uhlir 1932: 180). Vendar je bilo ob raziskovanju oblačilne kulture delavcev v Ljubljani med obema vojnama

ugotovljeno, da je bilo »povijanje dojenčkov v toge štruce« splošna navada vse do 2. svetovne vojne (Žagar 1994: 65).

Higiena vključuje tudi kopanje: »Kopati morate malčka ob peči, da se ne prehladi. Kopel mora biti merjena s toplomerom [32–35°C], ker roka goljufa« (Derč 1921: 19). K vodi za kopanje lahko dodamo »zvretke slada, kolmeža, žajblja, mleka itd.« (Uhlir 1932: 332), ki dojenčku ne škodujejo, slabotnim otrokom pa celo koristijo. »Kopati smemo otroka le kratko, 3 do 5 minut zadostuje; nikdar pa ne smemo umivati obrazka in oči s kopalno vodo!« (Derč 1921: 19). Dojenčka umivamo z milom in bombaževino; »očke, ušesa in nosek s svalki od bombaževine,« ne z »lasnimi iglami ali žveplenkami« (nav. delo). Po kopanju, piše v *Domačem vedežu*, je novorojenčku treba kaniti »kapljico 1% raztopine peklenskega kamenčka⁸⁷ ali [...] 10% raztopine protargola⁸⁸ ali 15% sofola⁸⁹ Glavico je treba vsak dan umiti z glicerinovim milom in vlažno vodo [?] ter jo skrbno osušiti, da ne nastanejo prhaji in izpuščaji« (Uhlir 1932: 485). Zapovedano je tudi bilo, da »je treba [nohtke] postriči, ne pogrizti« (Derč 1921: 19).

Tudi pri dudah je bilo treba skrbno paziti na higieno: »Ako podajamo otroku cucelj, kar je včasih pri nervoznih resnično potrebno, ne sme biti preluknjan in mora biti vsak dan dvado trikrat prekuhan v vreli vodi!« (Derč 1921: 19). Z »oblizovanjem cuclev« starši prenesejo na otroka tuberkulozo, s poljubljanjem pa sifilis. »Vsak cucelj, ki ni prekuhan, je strupen in smrtno nevaren!« (nav. delo: 20) Znanje o mikrobiologiji je s higienskimi diskurzom sicer ščitilo otroka, a hkrati uravnavalo polje zasebnosti.

Novorojenčki so bili za krst napravljeni v krstno garnituro (*ajnpindekl*). Pindelček (nem. *Einbinddeckerl*) je v drugi polovici 19. stoletja med (večinskim) kmečkim prebivalstvom postopoma nadomestil nečke, ki so rabile za nošnjo, kopanje in spanje dojenčkov (Jagodic - Makarovič 1959). »Krstni pindelček so si revnejše matere posojale ali pa je bilo v istem pindelčku krščenih več sorojencev oz. otrok več generacij. Po 2. svetovni vojni so vsakdanjo uporabo pindelčkov skupaj s trdim povijanjem dojenčkov začeli opuščati« (SEL 2004: 415). Tudi novorojenčki meščanskih družin so bili za krst in fotografiranje napravljeni v krstno garnituro. V vezivno odevico s čipkami je bila zavita gospa M. na fotografiji, ki mi jo je pokazala. Glavico ji je pokrivala svilena krstna čepica s čipkami. Povijalna odevica je bila podložena, namenjena predvsem pestovanju in nošnji. Za vsakdanje priložnosti je bila izdelana iz pisanega bombažnega blaga ali flanele, kot del krstne opreme pa iz finega belega bombaža s čipkasto obrobo.

Novorojenčkova in dojenčkova vsakdanja oblačilca so bile plenice in srajčka, ki se je zapenjala na hrbtu ali na ramenih. Povoje iz lanu ali bombaža je bil širok 10 centimetrov in dolg dva do tri metre, ne glede na spol. Gospod T. mi je pravil, da je kot dojenček nosil bombažne žabice s pajackom. Pleničke iz bombaža je zanj sešila stara mama. »Veliko vrednost je imel egiptovski bombaž – mako.« Gospa M. je poročala, da so ženske za izdelavo plenice kupile »dvoplastno blago in ga doma same zarobile.« Po šestem mesecu so odrasli postopoma deklicam oblekli še krilce, fantkom hlačice, nogavičke in kvačkane čevljičke. Glavico so s kapico

⁸⁷ Peklenski kamenček je kamenček iz srebrovega nitrata za izžiganje ran ali divjega mesa (Fran).

⁸⁸ Protargol (blagovna znamka) je srebrov proteinat, ki je močan antiseptik (Wikipedia).

⁸⁹ Kaj je sofol, nisem uspela ugotoviti.

Krst meščanskega otroka, ok. leta 1925 (Foto atelje Pogačnik, Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

pokrili le pozimi. Usnjene čevljičke so jim obuli šele, ko so shodili. Gospe M. mama ni kopala, »ker se ji je zdela prekrhka, da bi jo držala.« Kopanje dojenčka je opravila služkinja.

»Spodnje hlačke z gumico ali na trakec« so dobile meščanske deklice že pred šolo, gospa M. jih je imela »morda« šest kosov. V garderobni omari je imela vedno vsaj tri obleke: »dve za čez teden in eno za praznik.« Spominjala se je, da si je želela mornarsko oblekico, ki jo je kot praznično oblačilo nosila večina otrok, a je mama nasprotovala. Hčerini želji je popustila na temelju kompromisa: »Bila je mornarska oblekica, a s tremi mašnicami spredaj namesto tipičnega ovratnika.« Mama gospe M. si je želela, da bi hči predstavljala višjo družbeno plast, ki ji je lekarniška družina pripadala, a ni vedela, da so otroci zelo konservativni v okusu in želijo biti podobni drug drugemu, da se počutijo vključene v svojo starostno skupino. »Marinarska« oblekica je bila med obema vojnama zelo modno pražnje otroško oblačilo. Za mornarsko obleko

je bil značilen ovratnik, ki je bil zadaj oglato odrezan in podaljšan skoraj do sredine hrbta. Ovratnik se je spredaj končal s pentljo. V izrezu ga je včasih dopolnjeval plastron⁹⁰ Ovratnik in plastron sta imela značilne bele našitke, če je bila osnova modra, sicer narobe. Kovinski gumbi so bili zlate barve. Fantovske mornarske obleke so bile dvodelne: hlače (kratke ali dolge) in suknjič oziroma srajca. [...] Dekliške različice so bile dvodelne s krilom, lahko pa tudi enodelne obleke. (Žagar 94 :1994)

Gospa M. je kot deklica že nosila oblekice s tajliranimi pasovi, gospa D., ki je bila rojena na začetku stoletja, pa je nosila oblekice z ravnimi podaljšanimi životki. Blago vsakdanjih oblekic je bilo iz pralne bombaževine, brez ovratnikov in manšet, ki pa so bili dodani pražnjim oblekicam iz gladkih vrst žameta ali volne (Žagar 1994: 94). Pozimi so gospe M. nadedli poleg oblekice še volnene ali bombažne »žabice, volnen plašček, kapico s svilenim

⁹⁰ Okrasni vstavek, navadno barvno drugačen od podlage, na sprednji strani ženskih bluz, oblek, moških srajc (SEL 2004: 354).

trakom za zavezat mašnico pod bradico, usnjene čevljičke in gamaše s trakom, ki si ga zataknil pod čevljiček.« Poleti je bila oblečena v »lahno oblekico in copatke, pozneje sandalčke, vedno z nogavičkami. Deklice so nosile tudi rutice, če je pihalo.« Šele z vstopom v šolo je gospa M. dobila prvi krznen tajliran plašček in poleti enodelne kopalke. Tudi gospod T. iz družine srednjega meščanstva se je spominjal svoje mlajše sestre še pred vstopom v šolo »v kožuščku iz ovce, saj je bil stric krznar.«

»Nekaj časa so bili moderni dirndli,« ženska obleka, podobna vzhodnoalpski nemški noši (SEL 2004: 90)], se je spominjala gospa M., »bluzica pod nabranim krilom, telovnik in zavezan predpasnik. Ko se je začela bližati vojna, je mama rekla: 'Veš kaj, zdaj bomo pa nekaj druga naredil iz tega dirndla.'« Dirndl je bil dobrodošla izbira za poziranje pred foto-grafskim aparatom, če so starši želeli predstaviti svojo veljavo, narodno pripadnost in politično afiniteto. »Ženske« revije tedanjega časa so objavljale (ženske in) otroške kroje ne le »sodobnih modnih tokov,« temveč tudi »tradicionalnega oblačilnega videza,« ki vključeval *dirndle*, *irharce*, *dečve* itn. Pred 1. svetovno vojno so to bili kostumi za izražanje narodne pripadnosti, t. i. narodna noša, po razpadu avstro-ogrske monarhije pa so bili namenjeni za bolj praznje namene ob cerkvenih, turističnih in družabnih dogodkih (Knific 2003: 443, 458–459; prim. Gombač 2011). T. i. narodna noša je bila kot praznje oblačilo še med obema vojnama izraz narodne pripadnosti (Žagar 1994: 74) in tihi odpor proti fašizmu in nacizmu (Balkovec Debevec 2014). Po podobi so jo skušali približati iz neindustrijsko izdelanega blaga doma narejeni kmečki noši iz 19. stoletja (Baš 1992b: 445), vendar, predvsem pri oblačenju otrok v dele noše, brez dodatkov, kot so sklepanci, avbe, vezene, in z drugačno obutvijo (Knific 2011: 345).

Otroške obleke gospe M. so bile večinoma enobarvne ali z geometrijski vzorci: »Pr ni blo rožic!«, le še zelo majhna, se je spominjala, je imela oblekico s potiskom s pajacki. Tudi barve oblačil niso zajemale široke barvne palete: od svetlo do temno modre (plaščki), poleti bele, dirndli so bili pisani. Večinoma so bile enobarvne, s pikicami ali karo vzorcem.

Prve »paradne« oblekice za družinske obiske, obiske gledališča itn. je sešila Živka Sever,⁹¹ »sestra Milana in Save Sever,⁹² ki je pozneje šivala za Titovo Jovanko.« Sicer je oblekice šivala »teta šija«, ki je dvakrat do trikrat letno teden dni živela z družino, da je poskrbela za garderobo: obleke je popravila, podaljšala, skrajšala, na novo sešila. Domov je prihajala tudi »drobna, v črno oblečena, gospa, ki je slabo videla in je imela debeli leči v očalih.« Ta je za plačilo opravljala ročna dela (npr. vezla imena na jedilne prtičke) in tudi kaj pokrpal. Šivilje, ki so hodile na delo po domovih, so bile navadno brez obrtnega dovoljenja (Tomažič 1983). Volnene jopice in krilca ji je po naročilu spletla Pletilna Rozman⁹³ v Židovski ulici. »Nisem imela niti kosa konfekcije,« kupljeno je bilo le blago (*metraža*) ali pa kak puloverček ali rokavičke. Prodajalni z otroškimi oblekami in igračkami, v katerih so

⁹¹ Živka Sever je bila lastnica prestižnega salona na Šelenburgovi ulici. Omenjena je v gledališkem listu Narodnega gledališča v Ljubljani, Drama, sezona 1937/38 (št. 16), za predstavo *Nočna služba* Emila Syneka: »Toalete ge. Severjeve; Atelje »Živka Sever,« Šelenburgova ul.«

⁹² Igralka Sava Sever je na ljubljanski promenadi veljala za znanilko modnih novosti prav zato, ker je bila njena sestra lastnica prestižnega salona v Ljubljani (Jerman 2002: 51).

⁹³ Rozman E & M, pletilno industrijo, omenja Jože Prinčič (1992: 197).

kupovali meščanski starši iz središča mesta in ki jih omenjata gospa M. in gospa D., sta bili Schmitt, F. M., Pred Škofijo (danes Ciril-Methodov trg) 16, in Krisper, Ant., Mestni trg 26 (Splošni strokovni adresar Velike Ljubljane 1938). Konfekcijski izdelek je bil za meščana višjega sloja slabši od salonskega izdelka in boljši od *fušarske* šivilje. V tedanjih konfekcijskih prodajalnah je oblačila večinoma kupoval srednji sloj; revnejši si jih ni mogel privoščiti. Hitreje od ženske sta se razvijali moška in otroška konfekcija (Tomažič 1983).

Čevljičke je gospe M. izdelal čevljar. Morali so se ujemati z oblekico: bele kariraste, rdeče-modre itn. Čevljarji so za izdelavo čevljev uporabljali različne vrste usnja, največ goveje, od najfinjšega za praznjo obutev do izjemno trdega za delovno obutev in podplate (Knific 2014). »*Nismo bogati za pocen stvari, je rekla mama,*« zato je tudi klobučke za gospo M. in njenega mlajšega bratca šivala ljubljanska modistka Mimi Sark.⁹⁴ Glavica gospe M. je bila »*šik z malce nabrano svileno kapico*« ali poznejšimi baretkami. Poleg klobučevinastih (serijskih) baretk so bile med obema vojnama »v navadi tudi doma pletene in kvačkane ženske in otroške baretk« (SEL 2004: 203). Poleti je gospa M. na sprehodih nosila majhen sončnik.

Ob očetovi smrti sta otroka v znak žalovanja nosila *flor*, črni žalni trak na rokavu. »*Če nisi oblekel črnine, si dal na rokav flor v znak žalovanja. Mama pa je bila oblečena v črno, s črnim pajčolanom.*«

Frizerstvo Navinšek⁹⁵ je bilo zraven materine Adria drogerije in tam sta se strigla oba otroka. »*Tudi fantki so imeli dolge laske. Postrizeni smo bili na paža s frfrujem,*« se je spominjala gospa M., »*tudi moj bratec*«. Gospa M. je omenila takrat izredno modno pričesko »*bubi*«, ki je prišla v modo okrog leta 1926, a jo je večina žensk sprejela postopoma, ko so se opogumile in si odstrigle dolge lase (kite). Na fotografijah iz 30. let 20. stoletja so skoraj vse mestne deklice postrizene na *bubikopf*. Fantovski bubi je bil precej krajši od deklinškega. »*Zadaj je bil pobrit do srede glave, ob strani pa postrizen vsaj toliko, da lasje niso prekrivali ušes*« (Žagar 1994: 133). Fantovska frizura tistega časa so bili tudi enakomerno na kratko postrizeni lasje po vsej glavi ali »na pisker« ali »na krtačko,« »na balin« pa le v primeru ušivosti (nav. delo). Gospa M. je nosila sponke za lase, ki jih je njena mama prodajala v drogeriji.

V *Bon tonu* je zapisano, da je »samo ob sebi umljivo« vsakodnevno umivanje obraza, vratu in rok, »ne ve pa vsakdo, da si je često – če možno –, celo vsak dan z milom umiti tudi lase in si jih nato dobro odrgniti z brisačo, da je glava povsem suha« (Govekar 1926: 58). Umiti si je treba roke, obraz, vrat in lase, torej vidne dele telesa. Ta izbor telesnih delov je diskurzivni prežitek pojmovanja čistoče iz srednjega veka. In to, da se je *Bon ton* ukvarjal s čistočo, je prežitek diskurza bontonov iz 17. stoletja (Vigarello 1999). Mati gospe M. je, še posebej v vlogi lekarnarice, visoko vrednotila higieno in zdravje. Obraz, roke in vrat sta si otroka morala umivati zjutraj in zvečer ter se enkrat na teden kopati v emajlirani stoječi kadi. Tudi zobe so jima umivali zjutraj in zvečer, »*saj smo prodajali zobne ščetke in paste*«. Časopisni članki so za otroke priporočali ščetkanje zob dvakrat dnevno, po 30. letu pa naj bi zadoščalo le enkrat na dan (Remec 2015: 228).

⁹⁴ Mimi Sark, rojena Marija Jevnikar, je bila poznana ljubljanska modistka, »samostojna podjetnica, ki je imela stike z modisti v širšem evropskem prostoru, predvsem v Parizu in na Dunaju« (Serec Hodžar 2003: 260). V 80. letih 20. stoletja je Slovenski etnografski muzej odkupil pomemben del njene zbirke (Žagar 2004).

⁹⁵ Navinšek, Emil, Šelenburgova ulica 1 (Splošni strokovni adresar Velike Ljubljane 1938).

Gospod T. iz meščanske družine se je spominjal, da sta se s sestrico kopala dvakrat do trikrat na teden v »*plehnati banji*«; takrat so otrokoma umili še lase. Vsakdanje jutranje umivanje je bilo v umivalni skledi, *lavorju*, jutranje česanje je bilo obvezno, česar gospod T. ni maral. »*Zvečer si je bilo treba umiti zobe.*« Lase je gospodu T. strigel frizer Loboda⁹⁶ v Rožni dolini, česar tudi ni maral. Zelo pa si je želel dolgih hlač, ki jih je dobil šele v poznih šolskih letih. Dolge hlače so navadno fantki dobili kot nekakšen znak iniciacije, delne neodvisnosti, šele ob vstopu v šolo in so jih nosili zgolj za boljše priložnosti. Vsakdanji kos fantovske obleke so postale šele okrog 12. leta, torej v letih, ki so spet iniciacijsko obarvana, saj v tistem času ljudje stopijo v puberteto. A gospod T. z dolgimi hlačami ni imel sreče:

Vsako leto je bil za veliko noč žegen pri rožniški kapelici, kjer si se moral pokazati v novi obleki. Bilo je huje kot na promenadi v mestu. Bil si kritiziran, če si prišel v stari obleki: »O, poglej, kakšen si! Kje, maš pa novo obleko za veliko noč?« Norčevali so se iz mene, ker nisem imel dolgih hlač. Še danes ne vem, zakaj tako dolgo nisem dobil dolgih hlač. Da moram nositi kratke, sta vztrajala oba starša.

Tako je gospod T. tudi pozimi nosil kratke hlače do kolen z razporkom z gumbki in z naramnicami, ki so jih imenovali *aštržli* ali *avštržle* (hlačniki), torej naramnice za fantovske kratke hlače. Fantovske kratke hlače so bile iz deftina, žametu podobne močne bombažne ali volnene tkanine (Fran), žameta ali cajga, grobe in trpežne bombažne tkanine (SEL 2004: 52) oz. hlačevine (Žagar 1994: 94). Včasih so gospoda T. oblekli tudi v modne pumparice in za boljše priložnosti v irhaste hlače, ki jih je sovražil. »Kratke in ohlapno krojene irhaste hlače so [...] k nam prišle z Gornje Štajerske. Pred 2. sv. v. so jih nosili nekateri mestni in redki podeželski otroci« (SEL 2004: 181).

Spodnji del nog je bil pokrit z nogavičkami. Tudi poleti so otrokom obuvali nogavičke, da so zaščitili nogice. Nekateri otroci so nosili štumfhalterje (pasove za nogavičke), se je spominjal gospod T., toda njegova mama je rekla: »Če otroka kaj tesni, to škodje *obto-ku!*« Pod vrhnjimi hlačami je nosil spodnje hlačke z gumbi. Zgornji del telesa je bil pokrit s spodnjo majico, srajčko z dolgimi rokavi, ki so jih poleti zavihali v kratke rokave, jopico ali puloverjem. Pozimi je nosil volnene *špichoze* (pajkice s trakom čez stopalo), doma spleteno jopico, *vind jakno* ali zimski plašč. Poleti je glavo pokrival klobuček ali pa šild proti soncu. »Kápa s ščitnikom [šiltkapa] je bila značilno vsakdanje pokrivalo mestnih in predmestnih delavcev« in je »pred 2. svetovno vojno [...] postala priljubljeno fantovsko pokrivalo« (SEL 2004: 203). Gospa M. je bila prepričana, da je postala priljubljena zaradi prvega zvočnega filma *Pevec jazz* (1927) oz. *Sonnyboya*, ki je šild obrnil proti vratu (Borčič 2014: 7). Gospod T. je pozimi nosil »*rusko kapo*« in šal ter palčnike. »*Mama in teta sta dobro pletli,*« je razložil. Sicer je gospodu T. oblačila večinoma sešila *stara mať*. Spominja se je s cigaro v ustih ob šivalnem stroju. Sešila je vse: od bombažnih spodnjih hlač in spodnjih majic do srajčk, ki jih je pogosto predelala iz očetovih. Spodnje perilo malčkov se glede na spol ni razlikovalo:

Spodnje hlačke s kratkima hlačnicama in »modrc« sta bila precej podobna ženskemu

⁹⁶ Frizerstvo Loboda je omenil tudi Valter Samide v svojih spominih »Rožna dolina moje mladosti« (Sketelj 1996: 78). Vitan Furlan Sketelj pa je navedel, da je frizer Loboda dobil za plačilo opravljene storitve od rožnodolskega lovca raco, ki jo je potem družina jedla ves teden (Furlan Sketelj 2017: 21).

perilu, le da so hlačke in modrc pri otrocih skoraj praviloma spenjali z gumbi v pasu. Na stranska ali sprednja gumba so v zimskem času zapeli elastiko z vdelanimi gumbnicami. Tako so lahko dolžino prilagajali velikosti otroka. Na koncu elastike je bila pritrjena žabica, ki je držala dolge nogavice. Namesto žabice so včasih našli gumbe kar na nogavice. (Žagar 88 :1994)

Gospod T. je imel »*pet ali šest, morda celo več*« kosov vsakega oblačila. Mnogo jih je dobil od premožnejših sorodnikov in jih nosil za bratrancem Markom,⁹⁷ a mu to ni bilo všeč; hotel je imeti nove obleke. Blago za fantke ni bilo posebej okrašeno, a gospod T. se je spominjal, da so bile spodnje hlačke črtaste, karo srajce so bile iz flanele, sicer so bile srajce s črtami. Prevladujoče barve blaga pa so bile zelena, modra, rjava in črne črte.

Na fotografijah je gospod T. vedno obut. Nosi sandalce ali čevlje, vedno z nogavičkami. Čevlje mu je naredil čevljar, pozneje so mu jih kupovali v prvi trgovini Bata na Šelenburgovi ulici 7. Veleblagovnica Bata (danes Nama) je bila zgrajena v letih 1935–39 na začetku Aleksandrove ceste (danes Cankarjeve). V Ljubljani je bila v tem času odprta še ena Batina trgovina, in sicer na Celovski cesti (Splošni strokovni adresar Velike Ljubljane, 1938). Gospod T. se spominjal, da meščani industrijskim čevljem niso zaupali: »Če nosiš čevlje Bata, si drug dan brez podplata. Če so čevlji brez podplata, te pa vsak lahko pošlata.« Ko so bili fantje že šolarji, so po pouku najraje vandrali po Rožni dolini kar bosí. Zdi se, da gospoda T. ni nikoli zeblo v noge, saj je med 2. svetovno vojno čevlje zamenjal za uro. Ročna ura je bila dragocena in predmet občudovanja, a je ni dobil v dar kot drugi fantje, saj ni šel k birmi.

Otroci kočarskih družin iz okolice Ljubljane so bili neprostoovoljno bosí in brez spodnjih hlačk. Velikokrat so sestrice in bratci čakali drug drugega, da pridejo domov in se sezujejo, ker so si obuvali en par čevljev. Gospa M., ki je živela z več brati in sestrami, se je spominjala, da je nosila oblekice brez rožnega potiska. Zašil jih je oče, ki je bil domači krojač. Svetlo moder zimski plašč z rokavicami, kapo in šalom je dobila od sestrične iz Šiške. Njen brat, gospod A., je zapisal, da so bili fantki za sankanje in smučanje obuti v škornje Bata ali pri vaškem čevljarju napravljene čevlje, *kvedre*, tj. grobe, težke čevlje, pri katerih je podplat prišit na oglavje tako, da so šivi vidni (Fran). »Oblečeni smo bili zelo preprosto, jaz sem imel na sebi debele flanelaste žabe, ki so segale od vratu do pet« (Dolničar 2014: 8). Žabe so bile »enodelno moško in otroško perilo iz bombažnega ali volnenega trikoja, [...] enako krojena so bila tudi otroška oblačila za spanje« (SEL 2004: 714). Gospod A. si je čez žabe oblekel kratke hlače, »ki jih je sešil ata iz cajga – govorili smo *cajh* –, podoben je bil današnjemu blagu za kavbojke. Rokavice in kape smo imeli ali pa ne« (Dolničar 2014: 8). Obleko so jim starši zamenjali enkrat na teden, po kopianju, se je spominjala gospa M.: »*Na sredo kuhinje sta postavila lesen čeber in nas je otroke, enega za drugim, umival oče.*«

Da bratec in sestra »*nista odšla umazana od doma*« in da sta se »*vsako soboto umila v škafu,*« je v bajtarski družini ljubljanskega predmestja poskrbela mama gospe F. Ta se je spominjala, da je bil »*marsikateri kmečki otrok bolj umazan, čeprav iz bogatejše družine.*« Njen bratec je nosil kratke hlače z naramnicami do sredine kolen, zgoraj srajco s širokimi dolgimi ali kratkimi rokavi. In spodnje hlačke. Kmečki fantje, ki so hodili tudi na pašo,

⁹⁷ Gre za družino »dentista« Boga Schweigerja s Kolodvorske ulice 28 (Splošni strokovni adresar Velike Ljubljane 1938).

pa so imeli kratke hlače do podkolen. Otroke je med seboj ločilo nekaj, vendar bistvenih, centimetrov več ali manj blaga.

Gospa F. je kot deklica nosila v laseh pentljo, ki jo je mama spela z zaponkama na vzmet,

Pražnje poletno oblačilo za fantka, med obema vojnama (Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana).

Vsakdanje poletno oblačilo za dojenčico, med obema vojnama (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Zimski oblačilni videz malčka, med obema vojnama (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Zimski oblačilni videz dojenčka, med obema vojnama (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Zimski oblačilni videz malčka, med obema vojnama (Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana).

šlescama, in nikoli ni imela spletenih kitk. Trak za pentljo je bil svilen. Pentljo in zaponki je mama kupila pri *Dalmatincu*, ki je hodil od hiše do hiše. Na ramah je imel krošnjo, spredaj deščico s predalčki. Prodajal je britvice, sukance, igle, zaponke, gumice, iz katerih je mama naredila podveze za nogavice, in razno drobnarijo. »V žepu pa je imel saharin, ki ga je prodajal na črno. 'Mate kej, mate kej?' je spraševala mama. 'Mam, mam,' je odgovoril in ga vzel iz žepa.« Prihajala je tudi Škofjeločanka, ki je prodajala blago. Na hrbtu je imela oprtan punkelj. Na mizi ga je razvezala in razkazala rute in metražno blago: kotenino, tj. močno, navadno nebeljeno bombažno tkanino (SEL 2004: 240), štof, tj. debelejšo volneno tkanino (Fran) in *kamgarten*, kamgarn, tj. tkanino iz česane volnene preje (Fran), ki je bil dražji, za moške obleke. Pri njej je mama gospe F. vedno kupila ruto, ki jo je, spredaj zavezano, nosila ves čas, in blago za predpasnike. Blago je jemala na obroke.

Mama gospe F. je zanj do šolskih dni vse sešila na roko, velikokrat iz odsluženih ženskih oblek in predpasnikov. Ob rojstvu gospe F. je imela štiri plenice, zato si je pomagala z odsluženimi ženskimi spodnjimi krili svoje mame, iz katerih je sešila dodatne pleničke. Gospa F. se je spominjala, da ji je mama iz kotenine s potiskom drobcenih rožic sešila oblekico, ki ji je bila zelo všeč. Imela je še eno, temno modro oblekico z dolgimi rokavci, sešito iz mamine odslužene obleke: »Med krojenjem je mama ugotovila, da je na eni strani blago že povsem tenko in je tam uporabila rožasto blago druge obleke.« Pod oblekico je nosila spodnje perilo v enem kosu: zgoraj je naramnici držal skupaj gumbek, spodaj so se hlačke včasih končale s čipko.

Pozimi sta bajtarska otročka nosila kapice s cofom in spodaj zavihanim robom. Imela sta pletene rokavičke s palčki. Kape in rokavice je pletla mama. »Volna je jedla v ušesa.« Gospa F. je imela občutek, da je vse otroštvo nosila en, temnozelen, plašč: najprej ji je bil prevelik, na koncu premajhen. »Punčke smo si želele dolžino do kolen, matere pa čez kolena – to je bil medgeneracijski boj!«, je dolžino plaščka komentirala gospa F.

Imela je par črnih čevljev. Nove čevlje je vedno dobila na telovo ali veliko noč, ko so bile procesije. Prav kakor za veliko noč pred rožnodolsko kapelico je tudi šmarsko kritično družbeno oko opazovalo, kako je kdo oblečen in obut. Čevlje ji je čevljar naredil po meri. Za njo jih je nosil bratec. »Tako je bilo tudi pri kmetih, da so otroci nosili en za drugim.« Copatke ji je sešila mama: iz blaga je izrezala več stopalc, jih obrobila z močnim sukancem in večkrat prešila. Gumijaste snežke, vanje so vtaknili nogico z obutim čevljem, je videla pri bogatejši deklici in si jih je močno želela. Snežke so bile gumijasto vrhnje obuvalo, podobne galošam, le da so bile višje in bolj zaprte. »Od 1. pol. 19. stol. so jih poznali predvsem v mestnem okolju, medtem ko so podobno funkcijo v kmečkem okolju imeli gumijasti škornji« (SEL 2004: 138).

Ko je gospa F. že obiskovala šolo, ji je Miklavž prinesel baretko z gumbkom na vrhu in na njej je bila svetleča broška v obliki stisnjene osmice, ki ji jo je mama kupila pri *Dalmatincu*. »Imela sem občutek, da so mi kupili ves svet!« Že v zgodnjem otroštvu je deklica čutila, da so reveži, »zato sem hotela nekaj lepega, da bi ljudje videli, kako sem lepa, da bi me gledali.« Baretka je potešila dekličino željo po vrednosti, dostojanstvu in spoštovanju. Podoben občutek je imela, ko je že hodila v šolo in sta z mamo obiskali šiviljo, da ji sešije obleko. »Da bi mi vzela mere, me je postavila na štokrle in me zmerila,« se je spominjala tega pomembnega dogodka.

»Mama je bila napredna,« je pripovedovala gospa K. iz Savelj, »naročena je bila na me-

sečnik Žena in dom.« V reviji so bile krojne pole, ki so ji pomagale pri krojenju. Oblekice iz kupljenega in ponošenega blaga oz. npr. »*blaga hlač starega očeta, ko je umrl,*« je šivala sama na šivalni stroj znamke Keller. Pletla je samo zimske nogavice s peto, sicer ni pletla, zato so pletenine kupovali. Mamina sestra, teta gospe K., je bila šivilja in ji je sešila dolgo obleko iz »*staromodnega*« blaga rekoč, da bo že še zrasla in ji bo prav. Deklici pa to ni bilo všeč, čeprav v tistem času pojav obleke, ki raste z otrokom, ni bil redek.

Gospa K. se je spominjala, da sta s sestro nosili krila in oblekice; poleti samo oblekice z rožnatim vzorčkom s kratkimi rokavi in pod oblekico hlačke. Včasih je bil čez obleko zavezan predpasnik, ki se je zadaj spel z gumbki. »*Vse je bilo zapeto do vratu.*« Ko je bilo mrzlo, sta deklici nosili bombažne dolge nogavice, ki so se pripele na elastični pas pod obleko, v toplem vremenu pa sta, če so jima obuli čevljičke, nosili kratke bombažne nogavičke. Ko je bilo hladneje, so gospe K. naredili (kupljen) puloverček, brezrokavnika pa ni imela. Pozimi so ji kupili zimski vinsko rdeč in temno moder plašček. Imela je baretko, tudi klobuček in navadno doma spletene rokavičke s palčki. Poleti je nosila slammnik.

Še v šolo so prva leta otroci hodili bos, je pripovedovala gospa K. Potem so dobili usnjene opanke. Za zimo je dobila snežke, galoše, lesene cokle (iz izdolbenega lipovega lesa) za v hlev; ata jim je na podplate nalepil kos odrabljenega kolesnega zračnice. Vedno pa je imela čevljevce za obisk cerkve. Gospa K. je odraščala v finančno vzdržnem prepričanju staršev: »*Stari starši so očetu, ko je bil majhen, rekli: 'Ja, mormo večje čevlje kupit, da jih ne bo prec prerasel.'*« Naložba staršev v otroke, ki so rasli s prevelikimi čevlji, oblekami in plašči, je bila finančno in statusno skromnejša.

Ko je bila gospa K. še majhna, je mami pri kopanju otročka pomagal stari oče: vodo je pogrel na zidanem štedilniku, jo prinesel do kuhinjske mize v širokem *plehnatem* vedru z ročaji, ga položil na deko in po kopanju vse pospravil. Pozneje so ju s sestro umivali enkrat na teden, vendar ne las – »*lase so otrokom umivali zelo redko.*« Otroci si niso čistili zob do šole. »*Oče si je pral zobe, mama nikoli.*« V družini gospe K. so si vsak večer umivali noge v *plehnatem* škafru, v katerem se je čez dan segrela voda na soncu, kadar je sijalo, in sicer v naslednjem zaporedju: najprej otroci, potem mož, nazadnje žena, ki je pospravila za vsemi. Dekletci so starši preoblečili enkrat na teden po tedenskem umivanju, le enodelno spodnje perilo, žabe, so jima preoblekli vsak dan. Gospa K. je imela tri kose oblekic: eno praznično in dve vsakdanji. S sestro sta bili postrizeni na paža s prečko ob strani in lasmi spetimi s spenko.

Praznična dekliska obleka za obhajilo, gospa K. je nosila sestrično, je bila sestavljena iz bele dolge obleke z rokavičkami, torbico, venčkom na glavi in lakastimi odprtimi čevlji. Za procesijo svetega rešnjega telesa sta imeli s sestro svetlo roza oblekici, lase okrašene z venčkom, v rokah svečo. Verižici in pravi uri sta s sestro dobili šele za birmo, sicer je gospa K. nosila bižuterijsko zapestnico – uro, ki so jo kupili na sejmu. V »*narodno nošo*« so deklico oblekli le dvakrat, in sicer za štehanje. Prvič so štehalo leta 1936 na Ježici pred župniščem in gospa K. se je spominjala, da je bila potem pri cerkvi veselica. »Predstavitev običaja je uvedel France Marolt [v okviru Prosvetnega društva Savlje-Kleče], da bi obudil staroslovensko dediščino« (Pajsar in Židov 1991: 35, 51) oz. ziljsko štehanje.

Gospod J. iz delavskega, pretežno železničarskega naselja na Galjevici, se je spominjal,

da je nosil obleko deset let starejšega brata, ki je nosil že predelano ali na novo sešito obleko iz blaga obleke odraslega. Blago, »*bolj enobarvno, bolj sivo*,« spodnje perilo in čevlje so dvakrat ali trikrat letno kupili »v *Ljubljani*«. Blago so sicer železniški delavci lahko kupovali tudi na obroke v železničarski zadrugi (Ravnik 1981: 75). Teta gospoda J. je »*kakšno stvar pošila*,« sicer so naročili obleko pri krojaču, žnidarju, Korenčanu. »*Mama je s poškodovano roko lahko le pletla*.« Malčka do približno leta in pol oz. drugega leta so starši oblačili v srajčico z ovratničkom, ki so ji z jesenjo dodali žabice. »Srajčica z ovratničkom« je bila t. i. otróško krilce, »dolga srajčka z rokavi, krojena scela ali prerezana v pasu, sešita iz belega ali potiskanega platna, bombaža ali flanele« (SEL 2004: 397), ki so jo oblačili dojenčkom in malčkom ne glede na spol. Otroček je nosil spodnje hlačke, ki so imele zadaj razporek za iztrebljanje, *ritguzl*, kratke hlače z naramnicami, ki so bile v zgodnjih letih otroštva gospoda J. zaščitene s predpasničkom, bombažne nogavice, ki so bile pritrjene na pas, *štrumpantelni*, spodnjo majico brez rokavov in srajčico. V terenskem gradivu z Galjevice je omenjeno otroško oblačilo *skok*, tj. »oblačilo z rokavi, med nogami preklano, krojeno iz enega kosa kot kombinezon« (Ravnik 1981: 88).

Jeseni in spomladi so gospodu J. oblekli volnene kratke hlače, volnene nogavice in jopico. Pozimi je nosil *špichoze* – hlačnica je bila zvita do polovice stopala, »*stopal si po hlačnici*« –, pod njimi pa dolge spodnje hlače iz trikoja, debel suknjič, *rekelc*, ali volnen plašč. Šal, rokavice in kapo je spletla mama. Pod srajco je nosil majico z dolgimi rokavi. Dolgih hlač ni dobil do 12. leta. Čevlje so galjeviški otroci nosili od oktobra do aprila, drugače so bili bosí. Za boljše priložnosti je imel »*lepe dvobarvne sandale*.«

Ko je bil gospod J. še dojenček, so ga nagega dajali na zračno in sončno kopel na vrt pred barako. Kot otrok je bil navajen na dnevno umivanje v umivalni skledi, *lavorju*, z mrzlo vodo. Vsa družina se je skopala enkrat tedensko, ob petkih, v pločevinasti kadi z ravnim dnom, ki je bila sicer spravljena na podstrehi. V loncu za pranje perila, *žehntnem piskru*, je mama zavrela vodo, ki so jo nato zlili v kad. »*Najprej se je skopal oče, nato v isti vodi mama, nato starejši brat, potem jaz*.« Zob si niso redno umivali. Preoblačili so se enkrat tedensko po kopanju.

Fantek iz obrtniške družine, rojen sredi 30. let preteklega stoletja, danes gospod D., je dobil dolge hlače šele po 2. svetovni vojni, sicer je nosil kratke suknene hlače z naramnicami, zadaj zapetimi navzkriž, s srajco in z dolgimi nogavicami iz bombažnega prediva. Ogrnjen je imel suknjič. Spodnja majica je bila iz flanele, z gumbi, kamor so pričvrstili spodnje hlačke. Pozimi je fantek nosil volnen plašč. Za gradom, kjer je živel z družino, sta živeli »še teti z Grahovega, ki sta bili malo šolani šivilji,« in sta mu zašili vse, od spodnjega perila do suknjiča. »*Mama je le pletla, ker ni bila posebej ročna*.«

Kratke hlače z naramnicami so imele zadaj odprtino, zapeto z gumbi, da so fantka lahko posedli na emajlirano kahlico in pozneje na stranišče. Zadnjico so brisali z narezanim časopisnim papirjem. Konec tedna je mama sina in hčer umila v pločevinastem škafu. Vsak dan si je družina umivala le roke v vodi, ki se je grela na štedilniku. Za striženje in frizuro je skrbela mama.

Gospa D., rojena med 1. svetovno vojno na Ježici, je imela kot dojenček povite nogice, »*da bodo ravne*,« rokice pa so bile zunaj povojev. Oče je bil trgovski potnik z blagom in je družino preskrboval s konci ali večjimi vzorci blaga (bombaž, platno, volna), iz katerih je

mama sešila obleke, pogosto po krojnih polah iz trgovine Krisper. Krisperjeva trgovina je bila na Mestnem trgu 26 in Stritarjevi ulici 1–3. Takole so se oglaševali:

KAJ VSE DOBITE PRI NAS? Pletenine, trikotažo, moško perilo, žensko perilo, rokavice, nogavice, samoveznice [kravate], steklo, porcelan, kuhinjsko posodo, potne kovčege, turistovske potrebščine, toaletne potrebščine, listnice, predpasnike, telovadne hlačke, telovadne majice, potrebščine za šivanje, otroške igračke, čevlje vseh vrst.⁹⁸

Če je mama gospe D. deklici želela sešiti oblekico, ji je morala vzeti mere. Postavila jo je na mizo, »jaz pa sem bila težko pri miru: 'Pa bod na mir, no!.'« Mama se je ukvarjala tudi z ročnimi deli: pletla je jopice, nogavice za zimo, kvačkala čipke itn. Za očeta in bratca je šival stalni hišni krojač. Gospa D. je nosila spodnje perilo, ki je bilo »kot nekaj životek: majčka in hlačke skupaj« in s spodnjega dela so viseli trakci, s katerimi so pripeli dolge nogavice. Enodelno spodnje perilo je bilo iz tankega bombaža z nakvačkanimi čipkami. Pozimi je nosila »pajaca z dolžino čez kolena« iz bombažnega blaga s tremi gumbki zadaj. Čez vsakdanjo bombažno deklško oblekico je imela zavezan predpasniček, da se oblekica med igro ne bi umazala. Barve oblekic so bile puste, pogosto s karo vzorcem. Mama ji je včasih nakvačkala rožico in jo prišila na oblekico. Pozimi so bile oblekice iz bombaža ali volnene, plaščki so bili suknjeni, vrat je bil zavit v šal, roke v rokavičkah. Gospa D. je imela sivo kapico z belo obrobo in gumbom na vrhu. Spominjala se je, da je spala v spalni srajčki, bratec pa »morda« v spodnjih hlačkah.

Kot deklica je gospa D. nosila kiti, zavezani s svilenim trakcem. Verižico, ki ji jo je ob krstu podarila botra, je nosila le ob praznikih. Mama ji je dala preluknjat ušesni mečici, da je nosila uhančke, ki jih ni nikoli marala. Ko je bila stara pet let, se je otroški zdravnik Bogdan Derč boril proti praznoverju, da naj bi uhani obvarovali otroka pred boleznimi »na glavi in v ušesih,« in opozarjal matere, da prav zaradi rane ob luknjanju ušes lahko nastane »kožni ekcem in ž njim škofuloza [tuberkuloza vratnih bezgavk (Fran)],« ter jih opozarjal: »Ne predirajte tedaj otrokom ušes! Saj je malo ljudi, ki bi mogli svojim hčerkam kupiti uhana z briljanti, biseri in dragulji, pločevinastih pa v znak beraštva ni potreba obešati« (Derč 1921: 20). Še pet let pozneje so avtorja *Bon tona* poleg prebodenih ušes vznemirjala nepravilno oblikovana ušesa, ki otrokom »štrle od lobanje kakor netopirjem. Dokler je dete še majhno, se dá uho, oziroma mehki ušesni hrustanec dobro oblikovati s tem, da se otroku preko uhljev primerno tesno priveže čepica ali ovoj« (Govekar 1926: 61).

Otroci v primestju so bili bosí. Šele z vstopom v šolo je gospa D. dobila rjave usnjene sandalice z luknjicami na vrhu, a jih ni marala, ker so bili drugi otroci bosí in jim je želela biti podobna, jim pripadati. Starši so jih kupili pri I. C. Mayerju, na oddelku s čevlji Poper. Veletrgovina Mayer, I. C. je bila na Stritarjevi ulici,⁹⁹ »tam, kjer je danes Kresija,« se je spominjala gospa D. Pozneje je imela še visoke črne usnjene čevlje z vezalkami, bolj praznični

⁹⁸ Krisperjeva prodajalna. *Obrtni vestnik* 22 (1), 1. 1. 1939: 9. – Ljubljanska policija je svojemu ministrstvu na Dunaj poročala o značilnostih ustanovnih članov ljubljanske čitalnice, med katerimi je bil tudi trgovec Valentin Krisper, menda »zelo inteligentnega mladenič [...], najpopolnejši, najčistejši ultraslovenec, ki pa je vendarle čutil potrebo, da je odpotoval v Dresden, kjer je ostal dve leti in se od Nemcev učil izdelave papirja« (Stariha 2002: 334). Več o njegovi veletrgovini Počivavšek 2012: 133–134.

⁹⁹ Več o tej manufakturni in modni trgovini Počivavšek 2012: 135–136.

pa so bili sivi z gumbki ob strani. Gumene snežke, v katere si stopil s čevljem, so se pojavile šele med njenim osnovnošolskim izobraževanjem, okrog leta 1926.

Perilo in vrhnje oblačilo je gospe D. in njenemu bratcu mama menjala po potrebi, sicer pa tedensko po kopanju. Zvečer ju je postavila v visok čeber in umila z Zlatorogovim milom in »v vsakem stotem je bil cekin«. Poleg čebra z vodo je stal *lavor*, kamor je mama natočila vodo, da si je družina umila roke. »*Za brisat usta je visela kaka brisača v kuhinji ali pa so bili to rokavi.*«

Gospa D., ki je bila rojena leta 1916, se vojnega časa seveda ni spominjala. Raziskave tega časa pričajo, da najosnovnejši problem vojnega zaledja, kamor je spadala Ljubljana, ni bila le preskrba s hrano, temveč tudi z oblačili. Tako je prebivalstvo, vključno s šolskimi otroki in mladino, zbiralo za vojsko »volno, bombaž, bombažne srajce, vsakovrstno tkano blago, odpadne gumbec« (Svoljšak in Antoličič 2018: 309), krpalo perilo, pletlo nogavice ipd. Ko je blaga zmanjkalo, so šolski otroci zbirali koprive kot nadomestek za bombaž in platno. V drugi polovici leta 1917, ko je avstro-ogrski vojski že zmanjkovale vojne moči in denarja, so za revnejše prebivalstvo uvedli nakaznice za obutev in obleko (Kresal 1998; Godina Gollija 2012b) in organizirali mnoge dobrodelne akcije za begunce z Goriškega. V *Slovenskem narodu* je novinar v članku »Za begunce z juga« opozarjal, da so predvsem begunski otroci

izpostavljeni najhujšemu trpljenju, ker niso vajeni tukajšnje hude zime. Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani prosi, da jo blagovolijo podpirati vsa usmiljena srca pri delu priskrbeti posebno otrokom begunskih družin zimska obuvala [...] (stare zimske čevlje, zimsko spodnjo obleko, nogavice).¹⁰⁰

Pomanjkanje usnja je bil dejansko velik problem vojnega časa. Čevlji so bili tako dragi, da si jih nižji srednji (nižji uradniki, učitelji, obrtniki itn.) in delavski sloj nista mogla privoščiti. Deželni šolski svet je pozival učiteljstvo, naj priporoča učencem, da še bolj skrbijo za obleko in obutev, nosijo čevlje z lesenimi podplati ali pa hodijo bos (Balkovec Debevec 2014). Slaba telesna nega in slaba obleka v takratnem času sta bili »kot nekakšna uniforma beraštva in propalosti, otroci v boljših oblačilih so se instinktivno ogibali bednih sovrstnikov« (Koder 1998: 47). Zagotovo je ena pomembnejših funkcij obleke znakovna; je znak istosti ali razlike, vključevanja ali izključevanja, nikakor pa, da takšen proces poteka »instinktivno«; gre za z introjekcijo in identifikacijo s starši in drugim socializacijskim osebjem naučene postopke.

Oblačilna beda ni bila značilna zgolj za vojni čas, temveč v vsej prvi polovici 20. stoletja na Slovenskem tudi za nižje delavstvo v mestih in za kmečke delavce. Gmotni položaj delavcev in z njim povezana kupna moč sta bila odvisna od gospodarske dejavnosti, v kateri so bili zaposleni, in kvalifikacije, ki so si jo pridobili (Žagar 1994). Železniški delavci in delavke Tobačne tovarne so z rednimi zaslužki lahko načrtovali nakup obleke, za nekvalificirane delavce ali brezposelne pa to ni bilo mogoče. Beda oblačilnega videza majhnih otrok delavskih družin je bila večja, če so se v družini ustalili bolezen, brezposelnost ali alkoholizem staršev (Godina 1992; Žagar 1994). V 30. letih 20. stoletja je mestna občina redno namenjala visok odstotek odhodkov za otroško in mladinsko socialno problematiko. Leta 1935, na primer,

¹⁰⁰ Za begunce z juga. *Slovenski narod* 48 (252), 3. 11. 1915: 4.

je več kot 400 otrok dobivalo podporo v živilih, obleki in obutvi (Šorn 2018b). Tudi drugače je bilo za večino delavskih staršev majhnih otrok naročilo nove obleke velik strošek, zato so morali otroci toliko bolj paziti na urejenost in snažnost nedeljske oz. praznične obleke (Arko 2011). Vsakdanjo, t. i. delovno, obleko je navadno sešila mama iz odsluženih kosov obleke odraslih ali pa so jih sorojenci nosili drug za drugim, najmlajši že povsem preperelo in strgano. Videk Frana Levstika (1917) je svoje hrepenenje po novem oblačilnem kosu zadovoljil s sanjarjenjem, fantazijsko izpolnitvijo želje.

Na začetku 20. stoletja so otroci v Ljubljani in okolici še nosili oblačilca pomanjšanih krojev ženskih ali moških oblek, skrojjenih glede na družbeni položaj. Po Arièsu so tako oblačili otroke v starem režimu, v predmodernih družbah, ko je prevladovala brezbriznost do značilnih lastnosti otroka. Ko so mu odstranili povejve, so ga oblekli kot moškega ali žensko istega stanu (Ariès 1991). Na Slovenskem lahko na šolskih fotografijah z začetka 20. stoletja vidimo podobe fantkov kot pomanjšanih moških in podobe deklic kot pomanjšanih žensk, kljub opozarjanju krojaške in šiviljske stroke, da so telesa otrok drugačnega ustroja kot odrasla (Balkovec Debevec 2012, 2014). Med obema vojnoma pa se je v mestnem okolju, hkrati z Otrokom, pojavilo tudi t. i. otroško oblačilo. V Angliji je tedaj že cvetela trgovina z otroškimi oblačili. Daniel Thomas Cook (2004) je postavil tezo, da so v zgodnjih 20. letih 20. stoletja oglasna sporočila izdelovalcev in trgovcev z otroškimi oblačili že začela nagovarjati otroke, ne le njihovih mater. Cooku se poglobljenje otroštva, tj. za potrebe prodaje ustvarjenih kategorij, npr. »dojenčka«, »malčka«, »najstnika« ipd., ne zdi sporno, saj naj bi šele tržišče zares ustvarilo npr. malčka (*toddler*) z njegovimi posebnimi lastnostmi, potrebami itn., torej kot subjekt.

V Ljubljani so otrokom iz premožnejših meščanskih družin obleke šivali najboljši krojači in šivilje, pletli so jim poznani pletilci, pokrivala izdelovale modistke, čevljarke in sandalice pa večji čevljarji. V obravnavanem času je bilo prijavljenih in neprijavljenih šivilj in krojačev približno 390. Šiviljske in krojaške delavnice so bile na Mestnem in Gornjem trgu, Hrenovi ulici, na levem (od Šuštarškega mostu do Grubarjeve palače) in desnem (od Tromostovja do Zoisove palače) nabrežju Ljubljanice, Trubarjevi ulici (tedaj Šentpeterski cesti), v okolici kolodvora, Gosposvetski (tedaj Marije Terezije), Poljanski, Šmartinski in Tržaški cesti. Obrtniki na teh lokacijah so dobro zaslužili, a niso veljali za elitne. Za elitne so veljali šiviljski in krojaški saloni na Miklošičevi, Slovenski (tedaj Šelenburgovi) in Cankarjevi (tedaj Aleksandrovi) cesti, ki so bile pozidane v 30. letih (Tomažič 1983).

Tekstilna obrt je vključevala tkalce, suknarje, predilnice, vrvarje, barvarje, tiskarje blaga, krojače, šivilje, modistinje, klobučarje, izdelovalce slamnikov, izdelovalce perila, kravat in naramnic, pletenin (trikotaja), dežnikarje, rokavičarje itn. (Cerar 2012: 324–325). Velike domače tekstilne industrije tedaj ni bilo. Večina blaga je bila uvožena iz Avstrije, Francije, Velike Britanije, Holandije in Češke, npr. lyonska svila, manchestersko volneno blago, holandsko platno (Tomažič 1983; Šorn 2007). Boljše blago iz tujine so ponujale trgovine z oblačili Mayer, Souvan, Urbanec in Rojina (Jerman 2002: 56). Najcenejši je bil klot, gladka enobarvna bombažna tkanina (SEL 2004: 215), iz katere so večinoma šivali perilo, predpasnike itn.

Otroci iz manj premožnih meščanskih družin so bili napravljeni v doma sešite in

redke konfekcijske oblekice in čevljičke. Otroci revnih družin pa so nosili oblekice, ki so jih sešile mame iz cenejšega blaga ali pa so predelale odsluženo obleko odraslega. Predelovanje starih v nove obleke, najpogosteje otroške, je bilo kot način podaljševanja uporabnosti oblačil v navadi vse do povojnih dni v večini družbenih skupin, ne le najrevnejših, »dokler niso povsem prevladala konfekcijsko izdelana oblačila« (SEL 2004: 464). Odrasli so otroškim oblačilom podaljševali uporabnost tudi s prehajanjem posamičnih kosov na mlajše brate in sestre. Poleg tega so si jih, tako kot danes, posojali med sabo, »posamezni, navadno bolj praznični kosi, npr. pletena jopica ali zgornji del narodne noše, pa so prešli tudi na potomce« (Habinc 2004: 70). Nove obleke so otroci dobili ob cerkvenih praznikih (telovo, velika noč, za miklavža, božič) in pozneje ob začetku novega šolskega leta. Raznovrstna posvetna (poklicna) društva in cerkvene organizacije so z oblačili obdarili revnejše otroke ob prirejanju miklavževanj in božičnic. »Nekatere tovarne so otrokom svojih delavcev delile božičnice v obliki oblek ali blaga, lahko pa so bile te tudi del zaslužka v naturalijah« (Žagar 1994: 54). Evgenija Hribar, žena Dragotina Hribarja, ki je bil lastnik tekstilne in pletilne tovarne, je npr. skrbela za tovarniške delavke: »Tistim, ki so rodile, je dala opremo za otroka od svojih otrok. Nekaterim, ki

Dekliški oblačilni videz – pomanjšani odrasli, začetek 20. stoletja (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Pražnje oblečena deklica in fantek, med obema vojnama (Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana).

so se omožile, pa potem niso hodile več v tovarno na delo, je podarila pletilni stroj in jim pošiljala delo po naročilu, da so lahko doma kaj zaslužile. Razen tega je vsako leto oskrbela eno moško in eno žensko sirotišnico z volnenimi nogavicami« (Hribar 2006: 219). Tik pred 2. svetovno vojno je v zimskih mesecih delovala tudi t. i. Zimska pomoč, naslednica v 30. letih ustanovljene t. i. Pomožne akcije, ki je zbirala hrano, oblačila in denar pomoči potrebnim (Šorn 2007: 295).

Osnovni standardi oblačilnih kosov, ki jih je narekovala »anketna pola o obleki našega

učenca,«¹⁰¹ so bili nizki in so za vrhnja oblačila zahtevali: za fantke hlače, suknjič, pulover in plašč, za deklice obleko, plašč in pulover. Poleg tega so oblikovalci ankete izračunali, da se nogavičke umažejo v enem, srajca v štirih, spodnje hlačke pa v osmih dneh. Teh nizkih standardov revni sloj podeželskih, polindustrijskih in industrijskih krajev na Slovenskem ni dosegal (Balkovec Debevec 2014: 61). Terensko gradivo ljubljanske raziskave je razkri- lo, da teh, sicer »šolskih« standardov niso dosegali otroci iz barakarskih naselij in revni kmečki otroci iz okolice Ljubljane. Fantki so po tretjem letu nosili spodnje perilo, kratke hlačice z naramnicami, nogavičke in srajčico, deklice pa spodnje perilo, oblekice, včasih zaščitene s predpasnički, redkeje krilca z naramnicami in srajčico, ter dolge ali kratke no- gavičke, redkeje žabice. V hladnem vremenu so nosili čevlje, spomladni, poleti in jeseni so bili večinoma bos, sicer so imeli obute sandalčke z nogavičkami. Meščanski otroci višjega plasti si bosopetnosti niso smeli privoščiti.¹⁰² Zima jih je oblekla v puloverčke, brezrokavničke, plaščke, suknjičke, kapice, rokavičke in šale.

Odrasli so v prvi polovici 20. stoletja v Ljubljani in njeni okolici, tako kakor še da- nes, oblačili majhne otroke skladno z letnim časom, z gmotnimi zmožnostmi in želeno samopredstavitvijo. Oblečen otrok je bil znak starševskih statusnih, kulturnih in poli- tičnih prizadevanj, ki so jih lahko širši skupnosti predstavili ob cerkvenih praznikih ali na promenadi (Tomažič 1983; Jerman 2003). Oblačilni videz majhnega otroka medvoj- nega časa v grobem opredeljujejo kakovostni prislovi, ki jih je Milica Stupan navedla v poglavju »Kako oblečem primerno svojo deco«: »preprosto, trpežno, lično in dostojno« (Stupan 1932: 74). To se je skladalo z meščanskimi vrednotami, ki jih je želel privzgojiti njen priročnik: »varčnost, delavnost, poštenost« (Burcar 2007: 14) in redoljubnost. Vse pod okriljem razuma.

V oblačilni podobi majhnih otrok so bile v tistem času najočitnejše statusne, nazor- ske in spolne razlike: med bogatimi in revnimi (sprano, manj kakovostno blago, klasični kroji brez dodatkov, bosopeti), med mestnimi in kmečkimi (nemodni, tradicionalni kroji in način oblačenja) ter med fantki in deklicami (ne nosijo hlačic). Starši so v oblačilnem videzu svojih otrok skušali uravnati le prvo med naštetimi razlikami: bogatejši so jo želeli poudariti, da bi se ločili od »posnemovalcev«, revnejši pa zmanjšati ob nedeljskih ali prazničnih priložnostih, da bi se približali vzornikom. Mehanizem je naslednji: elita vpelje modo in ko jo ljudstvo posnema v prizadevanju, da bi zabrisalo zunanje znake družbenega razlikovanja, ga elita opusti in vpelje novo modo, nov način oblačenja, da bi znova vzpo- stavila družbeno razlikovanje itn. (Simmel 1957; Elias 2000–2001). Kultura brezdelnega razreda je vsiljena norma za vse nižje plasti družbene lestvice (Veblen 2020). V etnološki raziskavi Zelene jame sta nazorno orisana primer prenikanja kulturnih sestavin od zgoraj navzdol in hkrati ohranjanje družbenega *statusa quo*: »Kmečki [...] prišleki so se po nase- litvi v mestu skušali otresti svoje kmečkosti. Niso čutili nikakršne potrebe, da bi jo javno manifestirali. Zato so se skušali čimprej prilagoditi mestnemu (ne meščanskemu!) načinu

¹⁰¹ Analiza ankete je bila leta 1939 objavljena v *Prosveti*, prilogi *Učiteljskega tovariša*. (Balkovec Debevec 2012: 111–114; 2014: 60).

¹⁰² O prisilnem razkazovanju bogastva na primeru oblačilnega videza in hkrati »vzdržnosti od produktivne zaposlitve« zaradi ugleda brezdelnega razreda piše Veblen 2020: 99–109.

oblačenja« (Kremenšek 1970: 27).

Oblačilna kultura je bila družbeno uravnavana in nadzorovana: izbran, skladen, uren in čist oblačilni videz otroka je bila dolžnost bogatejših, za revnejše otroke pa je bil tak oblačilni videz neprimeren stanu. Napisani in nenapisani bontoni o oblačenju so poskrbeli, da se je družbena moč razporejala po ustaljenih tirih (Tomažič 1983; Žagar 1994). Otroci pa so se ob vstopu v šolo srečali še z nazorskim razlikovanjem, ki določa različne življenjske sloge: mestni otroci so šikanirali vaške zaradi njihovega videza in ti so se počutili ponižane in razžaljene (Balkovec Debevec 2014). Vsakdanji reprezentančni oblačilni videz, rezultat pogajalskega razmerja med modno ponudbo oblačil¹⁰³ in osebno izbiro (Žagar 2015), so imeli zgolj otroci vrhnjega meščanstva, v našem primeru deklica in njen bratec iz premožne lekarniške družine. Drugi so se morali zadovoljiti s podobo, ki je bila starešem finančno dosegljiva. Podobni so sklepi raziskave kulture mariborskih delavcev v enakem obdobju (Godina 1992: 96).

Stanovanjska kultura

Nemški socialni zgodovinar Hans Jürgen Teuteberg je podal »najbolj natančno, domišljeno in prepričljivo shemo« (Ferlež 2001: 33) raziskovanja kulture prebivanja, ki obsega mnoge členitve. V grobem ga je zanimalo stanovanje kot grajeno okolje, stanovanjska oprema in socialne funkcije stanovanja. Etnologi na Slovenskem so, skladno s premenami v epistemologiji vede, raziskovali graditev in obliko raznovrstnih bivališč, stanovanjsko opremo in tudi družbene funkcije bivalnih prostorov. Fanči Šarf je leta 1980 zgoščeno in nazorno opredelila predmet raziskovanja stanovanjske kulture, tj.,

notranja oprema domov ter vrsta spremljajočih okoliščin, ki nam povedo, kje in kako ljudje prebivajo, kako in za kaj koristijo opremljene prostore, kako, kdaj in zakaj domove spreminjajo, ter [...] kako je ljudem določenega sloja, kraja in časa uspelo slediti razvoju, ki ga na to področje prinašajo obrt, industrija in trgovina, [...kakšen je] odnos [ljudi] do notranje hišne opreme in stanovanja, snage in higijene, [...kakšna je] težnja po udobju, težnja po učinku (Šarf 1980: 5–6),

s čimer je mišljena reprezentativna funkcija stanovanja.

V raziskavi stanovanjske kulture slovenskega podeželja v 19. stoletju je bila stanovanjska kultura razumljena kot način bivanja (kurjenje, kuhanje, razsvetljava, uživanje hrane, spanje, shranjevanje in higiena), ki združuje prepletenost medčloveških odnosov in »šele s povezavami gospodarskih, družbenih, političnih in kulturnih razmer z načinom bivanja pridemo do stanovanjske kulture« (Keršič 1991a: 329). Raziskava mariborskih dvorišč (Ferlež 2001) pa je opozorila, da analiza zgolj stanovanjske kulture zoži področje bivanjske kulture, namreč vse prostore prebivanja neke skupine ljudi, npr. družine, na zgolj stanovanjski prostor. V raziskavi bivanjske kulture majhnih otrok v

¹⁰³ Moda je »dodana vrednost« oblačila, je »nevidni element, vključen v samo oblačilo« (Kawamura 2006: 4). Izvor mode je evropski, njena bistvena značilnost je spremenljivost (Gombač 2011).

prvi polovici 20. stoletja v Ljubljani in primestju je pozornost usmerjena predvsem na stanovanje, njegovo opremo in higienske razmere bivanja.

Bivališča so »univerzalen civilizacijski pojav« (Ferlež 2001: 11) s funkcijo dajanja fizičnega (pred neugodnimi vremenskimi vplivi) in psihičnega (pred javnostjo) zavetja. So prostori vsakdanjih kulturnih praks, kot so prehranjevanje, oblačenje, umivanje, spanje, spolno občevanje, izločanje itn., ter tudi prostori prazničnega časa. Pred slabim stoletjem je bilo bivališče v Ljubljani tudi prostor rojstva, smrti in slovesa. Bivališča so prostori ekonomije (priprave, rabe in smetenja) in prostori komunikacije (prenosa in upora zoper kulturne kode). So prostori primarne socializacije otrok, ker v njih potekajo bistveni pojavi človeškega življenja. Poleg naštetih vsakdanjih kulturnih praks v bivalnem prostoru otrok izkuša še sobivanje (Tränkle, v Ferlež 2001: 11) in prostorsko navezanost (Teutenberg, v Ferlež 2001: 12; Greverus, v Ferlež 2001: 13), ko bivališče postane dom.

V skladu s svojo teorijo, da stvari opredeljujejo človeka, Daniel Miller trdi, da v primerjavi z obleko in hrano bivališča posameznika mnogo bolj gradijo in določajo, saj ima nanje manj vpliva in jih redkeje menja. Mnogo bolj kot katero koli drugo sestavino materialne kulture jih opredeljujejo družbena razmerja moči, saj so, z gledišča nižje in srednje plasti, najdražja med stvarmi, ki človeka s svojo nemostjo silijo v natančno določeno delovanje (Miller 2016: 117–142). Zora Konjajev je v svojih spomnih povežala središče z bogastvom in predmestje z revščino:

V začetku preteklega stoletja je bila Ljubljana majhno in nerazvito mesto, večnadstropne hiše so se dvigovale v središču okoli mestne hiše in tudi ob glavni pošti. Miklošičeva cesta se je odlikovala z lepimi secesijskimi hišami in imenitnim hotelom Union. Predmestja so bila naselja delavcev in nižjih uradnikov, ki so stanovali v skromnih pritličnih hišah ob makadamskih, slabo vzdrževanih cestah. Spominjam se zapornikov, ki so s krampi odstranjevali rastje ob robovih cest. Posebnost je bila Šelenburgova, danes Slovenska cesta, ki je bila deloma tlakovana z lesenimi kockami. (Konjajev 2019: 3)

Na oblikovanje bivališč vplivajo družbenoekonomske razmere, tj. družbena plast in poklic oz. zaposlitev na eni strani in na drugi politika rabe prostora, ter po Amosu Rapoportu še kulturno okolje, v katerem bivališča nastajajo (način življenja, družbena organiziranost, pogled na svet itn.), in naravne danosti (podnebje, materiali, oblika pokrajine itn.) (Rapoport 1991: 61).

Borut Juvanec (1993) je zapisal, da je prevladujoča značilnost stavbne kulture mesta mednarodnost, ki mnogo bolj kot podeželska stavbna kultura upošteva sodoben družbeni in tehnološki razvoj. Ta z novimi vsebinami prinaša nove oblike, ki niso vezane zgolj na določen prostor, na določeno kulturo in zaradi širših logističnih povezav tudi ne zgolj na krajevna gradiva. V ljubljanski popotresni arhitekturi lahko tako opazimo dunajske vplive (secesija), med obema vojnama nadnacionalni modernizem funkcionalističnega sloga in avtorsko kiparjenje Jožeta Plečnika v arhitekturnih rešitvah. Mednarodnosti stavbne kulture Ljubljane pa ne gre istiti z urbanostjo. Način življenja večine Ljubljančanov je bil tedaj provincialen in patriarhalno-malomeščanski (Kremenšek 1980: 31). Ljubljano so sprem-

ljali prilastki, kot so majhna, mirna, borna, staroverska ipd.

Z urbanizacijo Ljubljane je naraščalo prebivalstvo, stanovanjska beda, higienizacija mestnih naselij, pospeševanje prometa in začetek postopnega onesnaževanje zraka, čeprav Ljubljana ni bila tipično industrijsko mesto, temveč predvsem mesto trgovcev in obrtnikov, uprave in kulture. Posebne vrednotne predstave in norme vedenja, tj. življenjskega sloga, so se razvile z vznikom in razcvetom srednje plasti meščanstva. V *Bon tonu* je bilo zapisano, da tudi stanovanje, ne le »osebno in družbeno občevanje,« kaže, »da si omikaneec dobrega okusa« ter da »v ničemer ne kaže človek jasneje svojega notranjega življenja, kakor v opremi svojega stanovanja« (Govekar 1926: 44). Spremenila se je tudi družbena vloga moškega in ženske: prvi je obvladoval javno sfero življenja (preskrbovalec denarja), druga je skrbela za dom in družino (mama, soproga, gospodinja). Za moderno je veljalo domačno, udobno in praktično. Domačnost so predstavljali prenapolnjeni meščanski ambienti, v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja opremljeni predvsem v bidermajerskem slogu, namenjeni so bili predstavitvi obiskovalcem. Povabljeni so bili v jedilnico ali salon ali t. i. sobo za gospode pri družinah visokega meščanstva. Salon je bil prostor reprezentance *par excellence*. V salonu naj bi stal nov, trendovski kos pohištva, in sicer t. i. čajna miza, brez katere ni bilo mogoče uresničiti čajanke ob petih (*jour fixe, five o'clock tea*), ki je zamenjala »južino ob štirih.« Čajna mizica je bil »majhen steklen omnibus na gumijastih kolesih - na njej samovar in sto majhnih malenkosti se pripelje v sobo« za čajanko (Uhlir 1932: 439).

Jedilnica je bila v večstanovanjskih hišah ločena od *prebivalnice* (tj. dnevne sobe) ali pa je bila njen sestavni del in kot taka glavni bivalni prostor. Lahko je nadomeščala sprejemnico ali salon (Godina Golija 2006: 73). Taka je bila jedilnica premožne trgovske družine Souvan, ki je služila kot dnevni bivalni prostor in sprejemnica. V njej je stalo še pohištvo v staronemškem slogu (*alt deutsch*) iz 19. stoletja, in sicer raztegljiva jedilna miza s šestimi stoli, večja in manjša strežna stenska omara (kredenci za reprezentativno servirno posodje), stoječa ura, čajna mizica, naslanjači (manjši *mutterstuhl*, večji *faterstuhl* in naslanjač za obiskovalca), manjša okrogla mizica z intarzijami, nizka servirna mizica, lončena peč in za vrati obešalnik za obleko. S stropa je visel mogočen lesteneec, »prirejen že za električno razsvetljava« (Ferle 1996: 224), stene so krasile slike znanih slovenskih likovnikov in ovalno ogledalo. Tla so bila iz hrastovega parketa, pod mizo preproga v svetlo modri barvi. Okno je zakrivala »bela drapirana zavesa, ob straneh pa so visele težje rdečerjave zavese iz brokata« (Ferle 1998: 24–25; Moder 1998: 61–63). V knjigi *Naš dom* je arhitekt Rado Kregar v 30. letih 20. stoletja nazorno orisal večnamenskost dnevno-bivalnega dela stanovanja:

Prebivalnica naj bo tako velika, da lahko vsak posamezni član družine opravlja v njej svoje delo in da ima tudi deca prostor za igranje in gibanje. [...] V njej stoji jedilna miza s klopjo in stoli, ob oknu pa miza gospodarja. Tu je tudi prostor gospodinjje za šivanje, vezenje itd. Solnčni del prebivalnice mora biti prihranjen otrokom. (Kregar 1934: 85)

Moški se je po prihodu iz službe v takem stanovanju počutil udobno in praktično, saj mu je bil dom zavetje pred zunanjim svetom. Tu se je lahko »posvetil privatnim nagnjenjem« (Studen 1995: 139) in v miru užival svojo individualnost, ki so mu jo omogočili žena

in otroci s fizično (soba za gospode, *faterštul* itn.) in mentalno distanco.

Terenski pogovori z gospo M. so mi razkrili mnoge selitve meščanstva, ki so težile proti središču mesta. Starša gospe M. sta bila lekarnarja. Njun vir preživetja je bila drogerija Adria na Šelenburgovi ulici v središču Ljubljane. Nikoli niso imeli svoje vile, pač pa so se, glede na rastoče gmotne zmožnosti, selili v vse razkošnejša stanovanja. Gospa M. se je rodila na Žibertovi ulici v spodnji Šiški, njen 15 mesecev starejši bratec B. pa že na Veselovi ulici. Potem so živeli na Tržaški cesti 26. Stanovanje je imelo dnevno sobo, jedilnico, kuhinjo, spalnico z otroškima posteljicama in posteljo staršev ter mamino psiho, kopalnico s tekočo mrzlo vodo in z angleškim straniščem ter veliko teraso. Nato so živeli v stanovanju na Erjavčevi cesti 25, ki je že imelo toplo tekočo vodo, ogrevano s plinom. Tam sta otroka dobila *luksuzno* otroško sobo s štirimi okni, v kateri je spala tudi teta (očetova sestra), dokler se ni poročila, nato je tam spala njuna varuška. Gospa M. se je spominjala belega otroškega pohištva, predvsem svojega kavča-postelje (spodaj je bila spravljen posteljnina), na katerem je spala; tapeciran je bil s pralnim blagom s potiskom drobnih rožic. Bratec B. je še spal v otroški posteljici.

Poduk otroškega zdravnika je bil:

Otroška soba [...] naj je solčna, obrnjena torej na jug, zahod in jugozahod. Biti mora pobeljena in brez tapet zaradi prodirnosti. Na tleh položeni linolej brez špranj, nobenih slik, preprog in zastorov, vse čisto, brez prahu in vse tkanine pralne! V sobi naj je 19 do 20°C. Vsak dan se mora soba dobro prezračiti, med tem pa otroka pokriti. Ne kadi po sobah! Ne pometaj in ne praši po sobi ob navzočnosti dojenčkov! (Derč 1921: 21)

Bon ton iz leta 1926 je svetoval, da morajo imeti

večji otroci svojo spalnico, in če možno, naj spe po spolu ločeni, torej dečki zase in deklice zase. [...] Oprema naj bo čim preprostejša in svetlejša, pa tudi čim trdnjša. Svetiljka naj visi visoko, da je ne dosežejo, okna naj bodo zavarovana, da se ne zgodi nesreča. Železnih peči ne trpi v otroških sobah, ker so nevarne! Vsak otrok imej, ako mogoče, svojo omarico za knjige, igrače i. dr., da se že zgodaj navadi reda in snage. Preproge ne spadajo v otroške sobe; linolej je najprimernejši. Pestra slikarija in slike živih barv ter veselega značaja delajo sobo posebno prikupno. (Govekar 1926: 55)

Ko je oče zbolel za tuberkulozo, je gospa M. obiskovala 2. razred šole. Takrat so se preselili v Šukljetovo hišo na Beethovnovi ulici 2, kjer se je gospa M. družila z Majolko in Rapo Šuklje.¹⁰⁴ Oče je leto in pol preživel v Sanatoriju za pljučne bolnike na Golniku in umrl, ko je bila gospa M. stara devet let. Lastnik najemniške hiše na Beethovnovi 2 je bil inženir Milan Šuklje. Na križišču današnje Beethovnove in Šubičeve ulice je bila zgrajena leta 1929 za družino Šuklje in za ugledne najemnike.¹⁰⁵ Med obema vojnama so si premožnejši meščani v središču mesta gradili večstanovanjske hiše, v katerih je stanovanja sestavljalo več sob z visokimi stropi, da so si z najemninami ustvarjali rento. Individualna gradnja oz. enodružinske vile so stale bolj na tedanjem obrobju, tj. na Mirju, v Trnovem, na Vrtači, Poljanah, v Rožni dolini itn. (Weber, v Petelin 2017: 78). Večstanovanjske najemniške hiše so se kot modna novost iz Francije

¹⁰⁴ Majolka (Milena) Šuklje (1929–1997) je postala gledališka in filmska igralka, Rapa (1923–2013) pa radijska novinarka, prevajalka, literarna in filmska kritičarka.

¹⁰⁵ Več o Šukljetovi hiši Zupančič 2006: 32–35.

razširile po Evropi v 19. stoletju (Ferlež 2001). V Ljubljani jih je bilo veliko zgrajenih po potresu in med obema vojnama. Najbolj poznane so Hribarjeva hiša iz leta 1907 na križišču Slovenske in Tavčarjeve ulice, kompleks Nebotičnika, ki je bil zgrajen 1933 po naročilu Pokojninskega sklada, Dukičevi bloki iz leta 1935, ki jih je financirala Trboveljska premogokopna družba (Malešič, Planišček in Ploštajner 2016) in druge. Omeniti je treba vsaj še t. i. mali nebotičnik, zgrajen pred velikim bratom leta 1932, t. i. Galetovo hišo na Dvoržakovi ulici in poslovno-stanovanjsko hišo z visokim bivanjskim standardom zavarovalnice Dunav na vogalu današnje Cankarjeve in Beethovnovne ulice (Zupančič 2005b, 2006).

V Šukljjetovi hiši je imelo stanovanje družine gospe M. veliko predsobo – sprejemnico z omarico in oblazinjenimi stoli, dolg hodnik in tri velike prehodne sobe z »več kot 25 kvadratnimi metri« (Zupančič 2006: 34). Otroška soba je imela štiri okna s pogledom na nunski vrt in alkovo, večjo vdolbino v steni sobe, navadno z ležiščem (Fran). Tam sta spali najprej otroška varuška, ki se ji je po bontonu reklo *gospodična*, a sta jo otroka lahko tikala, in nato teta, tokrat mamina sestra. Tudi spalnica staršev je imela alkovo; tam je spala medicinska sestra, ki je skrbela za očetovo bolezen. Tretja soba je bila jedilnica. Stanovanje je imelo še majhen balkonček, »obrnjen na dvoriščno stran in tik ob vhodu, dostopen iz predsobe« (Zupančič 2006: 34), sobo za služkinjo, angleško stranišče, kopalnico z umivalnikom za roke in kadjo, s pečjo na premog ter vzdano omaro in divanom za oddih po kopanju. Vodo so ogrevali s plinskim gretjem tako kakor na Erjavčevi cesti. Zgolj v meščanskem okolju kuhinja ni bila glavni bivalni prostor in je bila namenjena pripravi hrane, kjer je bila zaposlena kuharica.

Stanovanje je bilo ogrevano z lončenimi pečmi na premog in drva, ki jih je v nadstropje nosil sluga iz mamine drogerije. Pralnica s kotlom je bila na Beethovnovni ulici v najvišjem nadstropju, na Erjavčevi pa v kleti. Stanovalci so imeli tedenski razpored za pranje perila, ki so ga prale služkinje, po večje kose perila so vsak ponedeljek prihajale bizoviške perice.¹⁰⁶ Pri-poved gospe M. je predstavila naslednje podporne delavce družine: dojljlo (poglavje o kulturi prehrane), varuško oz. guvernanto, kuharico, ki je skrbela tudi za nabavo hrane, služkinjo, ki je skrbela za čisto stanovanje in obleke, bolniško sestro, ki je skrbela za zdravje in dobro počutje očeta, in slugo, ki je pomagal materi v drogeriji in doma. Za šivanje oblek in druga ročna dela so skrbeli vsaj štirje ljudje (gl. poglavje o oblačilnem videzu). S toliko služinčadi, kar je pred 1. svetovno vojno in po njej izražalo družbeni prestiž, je družina živela v urejenem in snažnem stanovanju, bila prehranjena, oblečena in čista. Ženske manj premožnih družin, t. i. gospodinje, niso imele zaposlenih služkinj in so za otroke in gospodinjstvo, predvsem pa za moža, skrbele same. Novinar *Slovenca* jih je opazil na živilskem trgu: »Te imajo čas odmerjen, doma jih čakajo otroci – vsaj največjega pa so gotovo vzele seboj – opoldne bo prišel mož iz službe in mora biti dom urejen, kot da ga je urejal cel kader žensk« (Čeč 2016: 67). Delavske žene pa so delale »v tovarni svojih polnih 8, 9, 10 ur, doma pa jih je po vrhu čakala še kuha, ribanje, krpanje« (Grahor, v Čeč 2016: 70) ter otroci, ki so bili dotlej prepuščeni starejšim sosedam ali ulici.

¹⁰⁶ O pericah iz Bizovika npr. Štrukelj 1958; Čeč 2016. Leta 1959 je bil posnet film *Bizoviške perice* v režiji Jožeta Bevca.

Zadnje predvojno domovanje gospe M. je bilo na Vrtači v Šahovnici.¹⁰⁷ Po zavezniškem bombardiranju Šahovnice med 2. svetovno vojno pa so se spet preselili na Erjavčovo cesto 25, vendar nadstropje nižje kot prvič. Za infrastrukturo je bilo vedno popolnoma poskrbljeno: imeli so kanalizacijo, vodovod, elektriko, smeti je odvažal smetarski voz. Smeti so meščani zbirali v zabojčke, »iz katerih so jih smetarji stresali na odprte (pozneje zaprte) vozove s konjsko vprego in jih vozili na smetišča ob Cesti dveh cesarjev in ob Cesti v Mestni log« (Kos 1981: 160).

Pohišstvo so družini izdelovali mizarji v Tacnu. Stanovanja je vedno opremljal arhitekt Kobilica. Gospa M. se je spominjala, da so bile vse postelje na Beethovnovi ulici nove. Zelo dobro se je spominjala mamine psihe, ki so jo pozneje dali predelati v pisalno mizo. Stene v stanovanju so bile obarvane z zeleno, oranžno itn. Na stenah so visele Foretičeve¹⁰⁸ slike, nekaj grafičnih miniatur s ljubljanskimi motivi in ogledala. V stanovanju so bili kosi izvezenega ali kvačkanega ročnega dela in svilene blazine s čipkasto obrobo. V otroški sobi sta stala kavč – postelja za gospo M. in otroška posteljica za bratca, stolčka in mizica, kjer sta včasih tudi jedla, velika igralna miza s pralno površino, v kateri je imel vsak svoj predal. Igralna mizica za otroke naj bi imela »desko, ki se dá odklopiti« in »pod njo prostor s postranskimi predalčki, kjer spravljamo igralne potrebščine« (Uhliř 1932: 440). Otroka sta imela še omaro s policami za knjige, bivšo kuhinjsko omaro pa so dali predelati v zelo funkcionalno garderobno omaro s predalčki. Otroško pohišstvo je bilo v zeleni barvi. Zanimiv večnamenski kos pohišstva za malčka, za katerega sta bila otroka ob vselitvi na Beethovnovu ulico že prevelika, je bil otroški stolček z mizico in z odprtino na sedalu za kahlico. S preklpom se je spremenil v visok stolček, na katerem je malček lahko sedel z drugimi odraslimi za mizo. Ker sta imela stolček in mizica kolesca, ju je malček lahko sam premikal (Keršič 1991b). Morda je podobne kose pohišstva za otroke izdelovala tovarna Tribuna, ko je oglaševala »zložljive lesene stolice za otroke, ki služijo obenem kot mizica« (Tomažič 1999: 58)?

Pohišstva za dojenčke se pripovedovalka seveda ni mogla spomniti. Poleg posteljice, ki je »pri zglavju in vznožju ter ob straneh višja in zamrežena, da otrok ne izpade« (Uhliř 1932: 528), je bil to še voziček, ki ima »ta namen, da ni treba otroka na izprehod nositi ali ga pestovati, kar ni priporočljivo iz zdravstvenih razlogov« (nav. delo), ne sme pa rabiti »kot posteljca, ker se pelje ž njim otrok samo na izprehod. V njem mora ležati otrok na strani [...] in ne sme nikdar gledati v luč ali solnce« (Derč 1921: 21). Kot dojenčico so gospo M. vozili v črnem ali »morda« modrem globokem vozičku. Nekateri globoki vozički so bili »kot nekakšni zaboji, leseni, zelo težki, z majhnimi koleščki«: najprej je dojenček notri ležal, potem sedel, pozneje tudi stal – pripeli so ga s *šlingami* (varovalnimi zankami), on pa se je z ročicama držal za stranice vozička. To so bila »kolca,« ki so jih kmetje uporabljali

¹⁰⁷ Več o Vrtači in bloku Šahovnica Zupančič 2004.

¹⁰⁸ Slikar Vinko Foretić se je rodil v Komiži na Visu, od koder je bil tudi oče gospe M. Bil je »skrivnostni komiški marinist, ki mu je usoda določila izredno težko gmotno življenje. Nekateri se še spominjajo, kako je, tik pred smrtjo, slabo oblečen in gotovo lačen, znal sedeti na stopnišču hiše pred vhodom v Starčevićovo ulico. Ta izjemni umetnik, čigar sliki Komiža in Ribič visita v županov pisarni, je bil žrtev nerazumevanja [...]« (<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20021009/feljton01.asp>).

Otroci pred hišo krojača Lampiča v Črnučah, ok. leta 1930. Na fotografiji poleg otroških polentnih oblačil opazimo tricikel, gugalnega konjička, vozička in otroški stolček. (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

»tudi za spravilo pridelkov, za pobiranje in obešanje perila ipd.« (Pajsar in Židov 1991: 137). Takšni vozički so se začeli pojavljati na začetku 20. stoletja z »oddelitvijo kolarske obrti od mizarske« (Jagodic - Makarovič 1959: 11). Zimsko prevozno sredstvo za malčke so bile sani; otrok je sedel na njih s podprtim hrbtom z blazino. Sestavni del pohištva za dojenčke naj bi bile tudi »otroška kletka« (Uhlir 1932: 527) oz. stajica, previjalna miza in kad. Previjalna miza, ki še ni imela tega imena, naj bi »imela v spodnjem delu predal za perilo in polico za razne posode, steklenice itd. Miza bi morala biti taka, da bi bila v njej banja za kopal. Banja naj bo, če je le mogoče, emajlirana« (nav. delo: 180).

Območje med Cankarjevo cesto, Gradiščem in Vrtačo ter hiše ob Resljevi cesti so na začetku 20. stoletja naselili najpremožnejši meščani, ki so živeli v velikih večsobnih stanovanjih (Kremenšek 1980). Med obema vojnama pa so na tedanjem obrobju zrasle modernistične meščanske vile, in sicer na Mirju, v Trnovem, na Vrtači, pod Rožnikom, na Taboru, za Bežigradom, tudi v Šiški, na Kodeljevem, Koleziji, Prulah in na območju med Streliško ulico in Poljansko cesto, med Trnovim in Malim Grabnom (nav. delo). »Ker je bilo Mirje v lasti križevniškega reda, so se tam praviloma naseljevali profesorji katoliške orientacije,¹⁰⁹ za Bežigradom pa bolj liberalci« (Petelin 2017: 85). V trnovskem predmestju, ki je mesto oskrbovalo z zelenjavo, je pred zgraditvijo meščanskih vil živelo veliko »profesionistov« (obrtniki in trgovci) (Petru 1982: 71). Bežigrasjsko predmestje je najmlajše med ljubljanskimi predmestji, edino brez kmečkega jedra. Veljalo je za uradniški okraj, kljub stanovanjski koloniji na Hranilniški ulici, kjer so živele družine bolje plačanih obrtnih in železničarskih delavcev ter nižjih uradnikov, in barakarskem naselju Gramozna jama. Pleteršnikova ulica, ki je začela nastajati po letu 1920, je »predstavljala nekakšen vrh bežigrasjskega predmestja, tukaj naj bi zgradili najlepše vile« (Židov 1991: 125). Vrstne

¹⁰⁹ Več o naselju vil na Mirju med obema vojnama Studen 1997.

hiše Vzajemne zavarovalnice, ki so na Dermotovi ulici zrasle leta 1931 (Zupančič 2005b: 110–113), pa so bile namenjene uradništvu (Malešič, Planišček in Ploštajner 2016; Zupančič 2005b). Spodnja Šiška je sicer veljala za gostilniško področje. Tam so mdr. živeli trgovci z vinom in žganjem, stala je pivovarna Union, d. d. kot naslednica Koslerjeve pivovarne in živahna je bila gostinska dejavnost (Šuštar 1996).

Med terenskim gradivom za našo raziskavo žal ni pripovedi, ki bi opisovala življenje v meščanskih vilah, zato so v oporo le pisni viri. Vida Koporc - Sedej (2002) navaja, da so eno- ali dvodružinske modernistične vile pri stavbnih mojstrih naročali predvsem izobraženci (profesorji, učitelji, odvetniki, akademiki, inženirji, zdravniki, apotekarji, duhovniki, novinarji itn.) in bogati trgovci ali posestniki. Meščanske vile, s pripadajočimi hortikulturnimi presežki¹¹⁰ in bazeni, so imele imena (npr. vila Krka, vila Metka) ter bile znak družbenega ugleda in finančne zmogljivost investitorja. Znane meščanske vile, zgrajene med obema vojnoma, najdemo v *Usodah ljubljanskih stavb in ljudi* Boga Zupančiča (2005b, 2006, 2007): npr. vila Moskovič, vila Perhavec, vila Lovšin, vila Bahovec, vila Vrhunec, vila Stanovnik, vila Vodušek, vila Dėdek, Dukičeva vila, vila Bricelj, vila Bergant, vila igralke Marije Vere pod Rožnikom idr. Pri njihovem načrtovanju je bila obvezna diferenciacija prostorov na zasebni (prvo nadstropje s spalnicami, kopalnico, straniščem in garderobo) in reprezentativni del (jedilnica, salon in garderoba s straniščem) ter na družino in služinčad¹¹¹ (služkinje (podstreha) in hišnikovo družino (klet)). Povezane so bile z mestnim vodovodom in kanalizacijo, kar je omogočilo ureditev angleških stranišč in kopalnic, vanje je bila napeljana elektrika, ponekod tudi telefonska linija (Studen 1997). Opremljene so bile s podedovanimi izvirnimi kosi ali imitacijami bidermajerskega ali secesijskega sloga, ki so dopolnjevali »novo funkcionalno pohištvo enostavnih in preprostih oblik, izdelano po načrtih arhitektov v najboljših mizarskih delavnicah« (Koporc - Sedej 2002: 407).

Enodružinske ali večstanovanjske meščanske hiše so imele urejene pralnice v pritličnih ali kletnih prostorih (Petek 2014: 81) ali celo v najvišjem nadstropju stavbe, kot je poročala gospa M. Opremljene so bile »z zidanim ognjiščem in kotlom za prekuhanje perila« ter »lesenimi ali betonskimi pralnimi koriti« (prav tam). V pralnicah so za meščanske družine prale služkinje, ki so, dokler hiša ni bila priključena na vodovodno napeljavo, prinašale vodo iz vodnjakov. Gospa M. je omenila tudi perice iz primestja Ljubljane, ki so prale perilo ljubljanskih meščanov. To je bil vir preživetja ne le že omenjenih bizoviških, temveč tudi peric iz Dobrunj, Spodnje in Zgornje Hrušice, Štepanje vasi, Dravelj, Kosez in Gorenje Šiške, v mestu pa Žabjaka in tudi drugod na Prulah (Čeč 2016: 74, 78). Perilo je bilo mogoče oprati tudi v velikih pralnicah, ki so jih na začetku 20. stoletja začeli odpirati v Ljubljani in ki so jih s strahom za svojo zaposlitev opazovale mestne in primestne perice (nav. delo: Čeč 2016: 73). Nekatere služkinje so že likale z električnim likalnikom, ženske nižjih slojev pa z likalnikom z notranjim ogrevanjem,

¹¹⁰ Osrednja avtoriteta urejanja vrtov je bil tedaj krajinski arhitekt inž. Ciril Jeglič (Koporc - Sedej 2002: 405).

¹¹¹ Za nazoren opis bivalnega prostora služkinj oz. poselsko sobo v meščanski hiši gl. Žagar 40 :1986. Tudi iz pripovedi gospe M. sta dobro vidna diferenciacija prostora in drugorazredni položaj poslov v družini.

Portret družine pred hišo na Hranilniški ulici, pred 2. svetovno vojno (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

največkrat z življenjsko nevarnim likalnikom na žareče oglje, saj je med likanjem iz njega uhajal ogljikov dioksid (Petek 2014: 82–83).

Splošni tehnični napredek 19. stoletja se je v 20. stoletju izrazil tudi pri gospodinjskem delu. Odličnost meščanske gospodinje ni izražala le njena in njenih družinski članov čista in urejena oblačilna podoba, temveč tudi vedno čisto in urejeno stanovanje. Umazanija, ki je bila najprej zgolj estetski problem, je s higienskim diskurzom postala »resna grožnja zdravju,« saj je odkritje mikroskopa je omogočilo odkritje prostemu očesu nevidnih mikrobov, ki so zdravju škodljivi in jih je v umazaniji polno. Boj proti prahu v gospodinjstvu se je povzdignil na znanstveno raven« (Studen 2018: 51). Tehnične novosti so se najprej uveljavile v kuhinji. Gospodinjski pripomočki naj bi, po mnenju oglaševalcev, zmanjševali obremenitve gospodinjskega dela (pranje, likanje, čiščenje posode, preprog in pohištva) in bili učinkovitejši v boju z umazanijo, ki ga je razglašal govor higienikov že v 19. stoletju.

Oglaševalci so svoje izdelke, »zveste« gospodinjske aparate, ki so »vedno pripravljene pomagati,« oglaševali kot nadomestek za služkinje; te ob nakupu gospodinjskih aparatov ne bodo več potrebne (Studen 2018: 40). Paradoks je bil, da so si meščanske družine, ki so finančno lahko sledile tehničnim novostim v gospodinjstvu, hkrati lahko privoščile tudi služinčad. Veliko izbiro električnih aparatov, npr. likalnice, sesalnike, grelne blazine, pečice, telefone, je za najpremožnejše ponujala družba Lux oziroma Elektroindustrija Ljubljana (nav. delo: 46). V enakem obdobju so v New Yorku poleg naštetega oglaševali še električni opekač kruha, umivalec posode, grelnik vode, pralni stroj in električno vetrnico (nav. delo: 49). Da so bili električni gospodinjski pripomočki res dragi, potrjuje podatek, da bi tekstilna delavka morala za nakup sesalnika delati pol leta, kvalificiran delavec za popravilo lokomotiv in vagonov pa dva meseca (Petek 2014: 77).

V gospodinjskih priročnikih in priročnikih o načrtovanju stanovanj in stanovanjske opreme so se ženske že v 30. letih lahko seznanile s sodobno, frankfurtsko kuhinjo

z visečimi omaricami, funkcionalno razporeditvijo pohištva ter »z vsemi tedaj znanimi tehničnimi pripomočki,« vendar se je tip kuhinje s funkcionalističnimi prviniami uveljavil šele po 2. svetovni vojni (Godina Golija 1996a: 60; Ledinek Lozej 2016: 137–138). Pomemben kos kuhinjskega pohištva, poleg zidanega ali železnega štedilnika, mize in stolov (ter klopi), je bila kredenca: »dvo- ali tridelna prosto stoječa kuhinjska omara za shranjevanje živil in posodja« (Petek 2014: 42). Te kuhinjske pohištvene kose so naštevali sogovorniki, ki so med obema vojnoma rasli v ljubljanskih predmestjih. Podobno je bilo v rudarski koloniji v tedanjih Trbovljah (Mlakar Adamič 2004: 19) ali v mari-borskih predmestjih, kjer so živeli industrijski (in drugi) delavci (Godina 1992: 59–60; Godina Golija 1996a: 60–61).

Modernizacija in individualizacija načina življenja ter diferenciacija stanovanjskih prostorov so bili omejeni na krog srednjega in višjega meščanstva, nižje plasti prebivalstva si jih niso mogli privoščiti. Tako so se v mestu, predvsem pa v predmestju, večinoma obdržale značilnosti tradicionalnega gospodinjstva s samopreskrbo in shranjevanjem zalog, torej varčnim gospodarjenjem, ne le zaradi ponotranjenega vaškega načina življenja priseljencev ali delovne etike kapitalizma, temveč predvsem zaradi finančne (ne)vzdržnosti, saj so največ mesečnega dohodka družine tedaj namenile stanovanju: stanarinar ali odplačevanju posojil za gradnjo, kurjavi, razsvetljavi in pohištvu (Žagar 1994).

Ob rojstvu gospoda T. je družina živela na Hilšerjevi (Gregorčičevi) ulici. Gregorčičeva, Vegova, Križanke in Gosposka ulica so do 30. let 20. stoletja veljale za elitni, umirjeni del mesta z narodno mešanim prebivalstvom (Tomažič 1983). Družino gospoda T. so tedaj sestavljali oče, ki je bil najprej bančni uslužbenec, nato trgovski potnik, in mama, ki je bila po poklicu vzgojiteljica, a ni bila zaposlena, ter tudi stara mati in oče po materini strani; *grosspapa* je bil najprej v vojaški službi avstro-ogrske monarhije, nato Kraljevine Jugoslavije, in je govoril nemško. Gospod T. je med pripovedjo rad poudaril, da je bila njegova družina meščanska. V meščanskem stanovanju v prvem nadstropju sta bili dve sobi in kuhinja, toda brez kopalnice. Večina družin tedanjega časa ni imela kopalnic. Mestne oblasti so zaradi higiene in zdravja prebivalstva gradile zaprta oz. zimska kopališča, ki so bila cenovno dostopna tudi manj premožnim. Mestna kopališča s kopalnimi kadmami in prhami so bila na Prečni ulici, na Jegličevi cesti (Tabor), na Miklošičevi cesti v javnem kopališču Zdravstvenega zavaranja in v hotelu Slon. Pršnih kopališč, brez kopalnih kadi, je bilo še več.

Ko je gospod T. dopolnil eno leto, se je družina preselila v Rožno dolino, kjer so živeli kot najemniki: najprej pri Strgarjevih, nato pri Justinu in Ferčniku in na koncu pri Zdešarjevih, kjer so ostali do konca 2. svetovne vojne. Najeto stanovanje je imelo navadno dve sobi, kuhinjo, shrambo (špajza) in WC z angleškim straniščem. »Po stenah so vsele slike, ne spomnim se, katere, a nikakor ne z versko vsebino.« V sobi s svojim vhodom je s šivalnim strojem in klavirjem, prežitkoma meščanskosti z Gregorčičeve ulice, z njimi živela stara mama. Ogrevali so se s pečjo na drva in na premog. Tudi v sobi, kjer je spala družina, je bila peč, v kateri so zaradi varčevanja redko zakurili. V tej sobi sta stali omari za posteljnino in zakonska postelja, ki se je splošno razširila šele po 1. svetovni vojni (SEL 2004: 284). Najprej je gospod T. spal v košarici, nato v posteljici z ograjico, nato v navadni

posteljici. Ležišče je bilo polnjeno z žimo, odeje s perjem. V zgodnjem otroštvu je spal na ležiščih, ki jih je priporočal otroški zdravnik Bogdan Derč:

Najboljša je velika oglata košara, ki je na notranji strani zoper mraz in prepih obšita z belo pralno tkanino, ne sme pa biti obšita z usnjem ali gumijevo tkanino, ker je ta za zrak neprodorna. Otrok naj ne leži ne v vozu, ne v zibelki, kjer mora ležati mirno in trdno. Pozneje, kadar je otrok nekoliko dorasel, je najboljša železna posteljica z železnimi ograjami, katerih posamezne žice v ograji so kvečjemu 10 cm vsaksebi, da ne more otrok vtikati glavice skozi špranje. [. . .] V košari naj bode namesto žimnice debela, večkrat zložena odeja, v posteljici pa žimnica. Pokrit naj je otrok z odejo, po zimi pa še s pernico. (Derč 1921: 21)

Ko je bil gospod T. nekoliko starejši otrok, so ga preselili v kuhinjo in je spal na divanu v kotu. Pohišstvo je bilo kupljeno, ne izdelano po naročilu. V kuhinji so stali zidan štedilnik, šporhet, na drva s pečico, ror, miza s stoli, kredenca in divan. Spominjal se je, da sta imela s sestro otroška stolčka in mizico. Otroški pohištvni kosi so kakor nekakšen luksuz kazali na meščanskost družine. Bili so bolj znak vrednosti otroka kakor premožnosti družine.

Imeli so tekočo mrzlo vodo. Pred letom 1929, ko sta Rožna dolina in Glince dobila mestni vodovod, so ženske zajemale vodo iz vodnjakov, ki so bili skoraj pred vsako hišo (Sketelj 1997). Leta 1932 je bila po Rožni dolini in Glincah napeljana kanalizacija (nav. delo). Napeljana so imeli elektriko s števcem pred vhodom, na zunanji strani hiše, ki je malega gospoda T. zelo zanimal, a mu oče ni dovolili, da bi »brskal po njem«. Pred letom 1925, ko je občina Vič dobila električno razsvetlavo iz mesta, so Rožnodolčani dobivali električno energijo iz Vojnovičeve elektrarne ob Gradaščici (nav. delo). Odpadki so končali v smetnjakih, *kištah, kantah*, vsaka hiša, *bajta*, je imela svojega, ki jih je enkrat ali dvakrat tedensko smetar izpraznil in smeti odpeljal z vozom s konjsko vprego. Le biološke odpadke so odnesli na kompost na vrtu, ki ga je del najemala družina gospoda T. Sogovornik se je spominjal, da so takrat že obstajale električne peči, prvi hladilniki, *frižiderji*, in električni grelniki, *bojlerji*, »a tega v Rožni dolini ni bilo.«

Gospod T. mi je pojasnil, da je bila Rožna dolina, »široko naselje s pravokotno križajočimi se ulicami, stanovanjskimi hišicami in vilami« (Vahen, v Sketelj 1997: 39), takrat ljubljansko predmestje in so zato rekli: »*Gremo v mest*,« ko so se napotili v središče mesta. Mnogo družin popotresne Ljubljane si je s pomočjo Slovenskega delavskega stavbnega društva pridobilo kredit za zidanje hiše v Rožni dolini. Ko so hišo kupili, so živeli na podstrehi in oddajali osrednji del drugi družini, s čimer so odplačevali kredit. Slovensko delavsko stavbno društvo je članom s posojili omogočilo zidati hiše na poceni zemljiščih najprej na Vodmatu, Koleziji, potem v Rožni dolini, Trnovem in Štepanji vasi (Sketelj 1996, 1997; Kresal 1998). To društvo ni bil osamljen primer stanovanjskega posojilodajalca. Zaradi stanovanjske stiske so v tedanji Ljubljani raznovrstna poklicna društva (npr. železničarji) ustanovljala stanovanjske zadruge (Ravnik 1981: 20–21). Po potresu je bilo treba hiteti z gradnjo. Hiše so nastajale, še preden so uredili ceste in naselje komunalno opremili in z regulacijo vodotokov delavsko kolonijo zaščitili pred poplavami. Rožnodolčani so zato leta 1903 ustanovili Olepševalno društvo, da bi prostovoljno ustvarili možnosti za kakovostnejše bivanje. Društvo, ki deluje še danes, je imelo tudi povezovalno-identitetno in družabno vlogo.

Med svetovnjima vojnama, ko je bila Rožna dolina priključena ljubljanski občini, so gradili tipske hiše, gradile pa so se tudi meščanske vile. »Tako je nastala Rožna dolina,« je, kot bi bil pripovedovalec razlagalnih pripovedk, poudaril gospod T. in mi razložil, da je bila večina moških v službi pri železnici – imenovali so jih *ajzenponarji* – in pošti, ženske pa v Tobačni tovarni – imenovali so jih *cigararce*.

Družina gospe K. je imela vse do 2. svetovne vojne majhno podeželsko trgovino z mešanim blagom in nekaj obdelovalne zemlje s štirimi kravami in konjem. Prodajali so otrobe za živino, apno, moko, petrolej itn. Gospa K. se je spominjala, da je bil stari oče bolan, zato sta oba spala v kamri, tj. v kuhinji z jedilnico. Ob steni je imel vsak svojo posteljo s slamnjačo, *cehto*, v nočni omarici pa emajlirano kahlo z ročajem. Na dvorišču takrat še niso imeli urejenega gnojišča, imeli pa so stranišče *na štrbunk*. V kamri je poleg zidanega štedilnika stal še dvojni okvir za pločevinasta umivalnika za pomivanje posode. Iz kamre se je šlo v hišo, v kateri sta spala oče in mama in kjer je bila krušna peč. Zgoraj sta v neogrevanem *velikem cimru* spali starejša sestra in služkinja. Tam je bila še ena manjša soba – *frčala*. Vse pohištvo je izdelal »*hišni mizar iz Savelj*«. S sestro sta imeli svojo mizico, štokrle, s stolčkoma, za veliko mizo pa so jedli oče, stari oče, mama in služkinja. Deklici sta jedli iz običajnih krožnikov in z običajnimi žlicami, le lončke sta imeli manjše. Čutili sta se prikrajšani, ker nista jedli skupaj z družino za isto mizo.

Hišo so belili z apnom, ne toliko zaradi dezinfekcije, temveč zato, da bi ostala bolj suha. Na oknih so visele lanene barvaste in zelene zavese. Zelene so visele na oknih, ki so bila obrnjena proti cesti. Poleti so za zatemnitev prostorov uporabljali samo polkna. V veži, kjer je bila tekoča voda iz vodovoda, so si svetili s petrolejko; drugod je bila po steni napeljana elektrika. Druge ženske iz Savelj so zvečer hodile po vodo do vaške štirne (vodnjaka). Perilo je mama prala na Savi: najprej ga je doma skuhalo v kotlu in zmencalo, ga naložila na voz s konjsko vprego in odpeljala do reke. Sušilo se je na dvorišču na napetih vrveh. Pranje perila na Savi ima gospa K. v lepem spominu: »*Otroci smo bili vedno zraven.*«

Transportni sredstvi sta bili poleg voza še moško in žensko kolo, čeprav ga mama ni znala voziti. Podarili so ga sestri, mama pa je vozila tricikel, s katerim je odjemalcem dovažala mleko. Imeli so radio na slušalke, *detektor*, preprost radijski sprejemnik s kristalom (Fran), in fotoaparat.

Tudi gospa F. je pri stanodajalcih svoje družine prvič videla detektor in za malo gospo F. je bila to čarovnija: »*Kako to, da slišim muziko, ne vidim pa godcev?*«, in prava senzacija za vrstnike, ko jim je povedala, kaj je videla in slišala. Poslušanje radijskega programa je bilo mogoče zgolj s slušalkami. Gospa M. iz visoke meščanske družine je povedala, da so obstajale tudi majhne slušalke za otroke. Lastnik stanovanja, v katerem je živela družina gospe F., je imel, izjema v vasi, tudi motor s prikolico. Toda ta zgodba se začne z njenim rojstvom.

Gospa F. se je rodila v baraki pred gradbiščem. Gradbeno podjetje je v spodnji Šiški postavilo barake za svoje zidarske delavce, med katerimi je bil tudi oče gospe F. Barake so bile podolgovate, »*kot vagoni*,« in vsaka soba je imela svoj vhod. Na koncu barak so bili vodnjak in dve stranišči *na štrbunk*. Če je bil delavec poročen, je bila zanj in njegovo družino vsa soba, drugače so bili v sobi štirje delavci. Urednik *Domačega vedeža* si ni predstavljal, v kakšnih razmerah so živele npr. družine nekvalificiranih delavcev, ko je za-

pisal: »V prostoru, kjer leži dojenček, se ne sme kuhati, prati, sušiti ali likati. Tudi ne sme prebivati v tem prostoru mnogo ljudi, zlasti pa ne spati« (Uhlir 1932: 180). In: »Čeprav je toplota materinega telesa detetu ugodna in je prav, če vzame mati dete večkrat k sebi, vendar ni dobro, da spi dete z materjo ali celo z drugo, morda staro osebo. Dete ne sme biti niti v preveč toplem prostoru [...], niti v prepihu ali v preveliki svetlobi« (nav. delo: 179). Spanje majhnih otrok pri starih starših je bilo na Slovenskem, predvsem na podeželju in v predmestjih, zelo razširjeno (npr. pripoved gospe K.). Ti so k sebi vabili otroke ali pa so otrokom starši zapovedali, naj vendar malo »ogrejejo stare kosti.«

V dveh oz. treh letih se je družina male gospe F. sedemkrat selila iz ene barake v drugo: po dokončanih gradbenih delih so namreč barake preselili na drugo gradbišče. Z letoma 1926, 1927 je gospodarska kriza privedla do točke, ko se ni več gradilo. Gradbeno podjetje je ostalo brez naročil, zato je odpustilo gradbene delavce in hkrati najemnike barak. V času gospodarske krize, ki je najbolj prizadela prav gradbene delavce in njihove družine, je skušala mestna oblast omiliti brezposelnost z javnimi deli, bedo brezposelnih družin pa z izrednimi podporami, »vendar so bila za to namenjena denarna sredstva nezadostna« (Kresal 1998: 134).

Družina gospe F. si je morala poiskati stanovanje, saj je gradbeno podjetje barake podrlo in jih izselilo čez cesto na travnik. Tudi drugod po Ljubljani so se vrstile deložacije družin, ki zaradi gospodarske krize niso zmogle več plačevati najemnin in tudi zaradi stanovanjskega zakona, ki je »iz leta v leto ožil obseg stanovanjske zaščite« in jo »ob koncu dvajsetih let celo odpravil« (Ravnik 1981:7). Borno imovino s posteljnino (platno, ki ga je mama dobila od svoje mame) sta starša zapakirala v lesena kovčka. Mama je z otrokoma odšla k svojim staršem na Bohinjsko Belo. Oče je s kovčkoma ostal pri pohištvu (miza, dva ali trije stoli, dve postelji in nizka omara s predali - komoda), ga zavaroval s strešno lepenko, premazano s smolo, *dahpapas* (nem. *Dachpappe*), in tam tudi spal, da ga ne bi ukradli. »16. februarja 1927 je pritisnil strašen mraz, v Ljubljani je bilo -16°C, zato je šel oče spat k prijatelju in tisto noč so kovčka ukradli.«

Čez čas je oče končno našel poceni bivališče v Šmartnem pod Šmarno goro. Lastnica je bila iz Ljubljane. Opuščena lesena bajta, krita s slamo, je imela dva prostora: vežo s teptano zemljo na tleh, kjer je puščala streha in je bilo razbito ognjišče, in hišo s podrti krušno pečjo, ki jim je služila za kuhinjo, jedilnico in spalnico. V hiši je stal gašperček, na katerem je mama kuhala in s katerim so sobo ogrevali, klop brez naslonjala, miza, komoda, visoka omara za obleke in postelji z enojnim ležiščem, ki sta bili staknjeni, da sta lahko otroka spala med staršema. Strop je bil lesen z značilnim tramom, ki se je začel nekega dne nevarno kriviti, posedati. Oče je strop s sosedovo pomočjo podprl z obtesanim drevesom iz gozda. Po vodo so hodili k sosedovemu vodnjaku, kjer se je zbirala kapnica. V tej bajti so bili dve leti.

Oče je dobil službo na Rakovniku v Ljubljani, kjer se je nekaj gradilo. Vsak dan je hodil iz Šmartnega ob treh zjutraj na Rakovnik, do koder je bilo tri ure hoda, in se vračal ob pol enajstih ponoči. Lahko bi na Rakovniku spal, a se je vračal, ker je bilo mamo strah, saj je bila bajta blizu gozda, čisto na robu vasi.

Mama je »hodila v tabrh«, je služila dnino pri velikih kmetih. Za večje delo (pletje, žet-

je, grabljenje sena) je služila pol dneva ali cel dan. V času mamine odsotnosti je otrokoma sosedka prinesla jabolko in košček kruha. Toda gospa F. se je spominjala, da sta z bratom mammo komaj čakala, da se vrne domov, kajti prinesla jima je svež kmečki kruh, ki ga je prihranila zanj, »ki je dišal in je bil neskončno dober.« Dninarji so namreč za malico dobili kruh in suho sadje ali hruške ali jabolka v kompotu. »Mamo so klicali tudi k bolniku ali porodnici, da je nekaj zaslužila. Ker je bila marljiva, je postala priljubljena v vasi.«

Zato jim je vdova, Severjeva mat, v isti vasi ponudila boljše stanovanje. V pritlični hiši je živel sama. Hiša je imela še en ločen vhod, skozi katerega si prišel najprej v kuhinjo, kjer je že bil zidan štedilnik, potem v majhno, ozko in dolgo sobo, ki je bila predelana bivša shramba. Ob steni sta stali postelji, ena za drugo; gospa F. je spala pri mami. Za bratca je oče naredil posteljico, »saj je sam potreboval nemoten spanec. Na vsaki strani sta bila dva količka, zabita navzkriž, ki sta služila za noge, ob straneh sta bili letvi, ki so ju skupaj držale gurtne, močni široki pasovi.« Zvečer so posteljico postavili v kuhinjo, kjer je brat spal sam. Ležišča so bile cehte, polnjene s koruznim ličkanjem. Bratčeva cehta je bila polnjena s plevenco, ovoji pšeničnega zrna, ki so bili drobnejši in mehkejši. Na slamnjačah je gospa F. spala vse do 16. leta. Po vodo so hodili k potočku, ki je tekel za hišo. Tu je mama tudi prala perilo: najprej ga je namakala, ga posula s pepelom in polila z vročo vodo, ga zmencala, izprala na perilniku in ožela.

Tretja selitev družine gospe F., odkar jim je lastnik gradbenega podjetja podrl barako, je bila v Gameljne. Gospa F. je tisto leto začela obiskovati šolo. »Po avstrijskem modelu bogatih hiš, ki imajo okrog hiše balkon, je stala v Gameljnah lesena nadstropna vila. Zraven je tekel večji potok Gameljščica.«¹¹² »Pri tej hiši se je oče zaposlil kot oskrbnik.« V bivalno enoto predelan bivši hlev, kamor se je družina vselila, je imel kuhinjo z zidanim štedilnikom in sobo, ki je bila opremljena s posteljami in »visokim kostanjem«, tj. visoko garderobno omaro. »Pred okni so visele večerne rdeče zavese, da smo na večer zagrnili okna.« Tu so ostali šest ali sedem let.

Za skromno nastanitev je delala vsa družina. »Za vilskega gospoda in vilsko gospo je mama tedensko prala dva škafa perila v Gameljščici, kjer smo zajemali tudi vodo. Oče pa je moral pripraviti drva za kurjavo, vsak drug večer načrpati vodo v sod za gospodo, ki sta imela kopalnico v prvem nadstropju, in kuhati žganje.« Obdelovati so morali tudi velik vrt, kjer je raslo številno sadno drevje, predvsem drobnice, tj. necepljene hruške (Fran), in gospa F. se je spominjala, da sta morala otroka pobirati sadeže za žganjekuho. Ob sobotah sta morala pleti s peskom posute stezice po vrtu in plevel nositi na gnoj. »Vsak petek sem morala h gospe, ko je ta krpala nogavice. Stati sem morala za njo z vejico z listkom na vrhu v ročici in jo božati po vratu in za ušesi dve uri. Potem sem dobila piškotek.«

Gospo F. so kot majhnega otroka povsod spremljali stranišče na štrbunk, petrolejka in zgolj kuhinjska toplota. Odpadke so vrgli na gnoj ali pa so jih sežgali. »Doma nikoli nismo imeli umazano,« se je spominjala in poudarila razliko od okoliških kmečkih družin

¹¹² Gospa F. je najverjetneje opisovala t. i. Rusko dačo v Zgornjih Gameljnah, primestno vilo, ki je danes kulturni spomenik lokalnega pomena (<https://siol.net/trendi/kultura/to-je-edina-ruska-daca-v-sloveniji-foto-427774>). Najverjetneje sta bila njena takratna lastnika, »vilska gospod in gospa,« dramatik Fran Josip Knaflič (https://sl.wikipedia.org/wiki/Fran_Josip_Knaflič) in njegova žena.

in vrednost svoje matere. Tudi gospa D. se je spominjala, da je bila »mama zelo redoljuben in skrben človek,« in tako poudarila njeno družbeno primernost, saj so bile prevladujoče kategorije tedanjega higienskega govora »snažnost,« »red« in »zdravje«.

Potem smo se preselili v Gameljnah v novejšo hišo, k Sirnkovemu Tonetu, kjer smo imeli v zgornjem nadstropju lepo stanovanje: kuhinjo in sobo. Po vodo smo hodili k štirni. V zamenjo za stanovanje je morala mama varovati punčko. Oče se je zaposlil v Gameljnah v Tovarni zaves (brisač in vezalk) Štora (pozneje Rašica, tovarna pletenin v Zgornjih Gameljnah), čeških lastnikov.¹¹³ Sedež tovarne je bil v Šentvidu, kjer so izdelovali zaveso, ki so jih belili s klorom in prali v Gameljnah. Klor se je s svojim vonjem zažrl v moje življenje, saj je oče še v nedeljo vonjal po kloru. Tudi tu smo ostali šest do sedem let. Potem smo se preselili v Štoro, kjer je bil oče hišnik,

je sklenila pripoved gospa F. in zdelo se mi je, da želi predstaviti trdo resničnost svojega otroštva in hkrati počasno, a stalno izboljšavo bivanjskega okolja družine.

Gospa D., ki je otroštvo preživela na Ježici, mi je pripovedovala, da je večina zaposlenih žensk, ki so bivale od Gameljn proti središču Ljubljane, hodila v službo v Tobačno tovarno na Viču, večina moških pa so bili železniški delavci. Delavke Tobačne tovarne so bile z Viča, Glinc, Rožne doline, Šiške, Šentvida, Ježice, Brezovice, Kozarij, Gameljn, Most, Štepanje vasi, Črnuč, Dobrove, Šmartnega, Dravelj, Tacna, Rudnika, Podutika, Polja, Vodmata, Vižmarij, Brda, Pirnič, Stožic, Savelj, Nadgorice, Stanežič in Tomačevega.¹¹⁴ Mezda cigararice je omogočala samostojno življenje in z upokojitvijo so ženske dobivale, takrat redko pokojnino (Kremenšek 1976). Družina gospe D. pa je bila družina trgovskega potnika in gospodinje. Samski trgovski delavci so navadno stanovali v hiši trgovca ali jim je ta najel sobo v bližini trgovine, poročeni trgovski delavci pa so morali sami poskrbeti za stanovanje. (SEL 2004: 576).

Gospa D. se je rodila v gostaško družino na Ježici in tam živela do vstopa v osnovno šolo leta 1922, ko se je družina preselila bliže središču mesta. Sprva so bili najemniki stanovanja v hiši ob gostilni Ruski car v delavskem naselju železničarjev in cigararic. Ježica in Stožice so bile v tistem času sicer naselji kmečkih posestnikov, ki so se ukvarjali z živinorejo in mlekarstvom, a je že pred I. svetovno vojno »začelo nastajati tudi delavsko naselje« (Pajsar in Židov 1991: 56). Hiša družine gospe D. »je bila tipična pritlična hiša ob Dunajski cesti.« Po sredi hiše se je vila veža, na eni strani veže so živeli lastniki, »gospodar je delal pri pogrebem zavodu, je krsto nosil,« na drugi družina gospe D. Takoj za vežo je bila soba in naprej po hodniku kuhinja. Voda je bila v veži, kjer je stal mušel. V večji kovinski škaf je mama nalila vodo, ki so jo uporabljali za pitje in kuhanje. Višji čeber je služil za pranje perila ob Savi.

¹¹³ »Štoro, družba z o. z. Št. Vid nad Ljubljano, je bila registrirana leta 1919. V letu 1923 je postala delniška družba in se preimenovala v Tovarno zaves Štoro, z lokacijo ob Celovski cesti. V njej so izdelovali zaveso, preproge, odeje in perilo. Tovarna je imela štiri obrate. Eden izmed njih je bil v Zgornjih Gameljnah. Prostora za proizvodnjo je družba uredila v nekdanji Stadlerjevi tovarni stolov. Med vojno se je nemški okupator preusmeril v proizvodnjo sanitetnega materiala. Februarja 1944 so partizani obrat požgali in ustavili proizvodnjo. Po vojni je na pogorišču obrata nastala Tovarna pletenin Rašica« (<https://www.starerazglednice.si/post/184016735171/tovarna-stora-zgornje-gameljne-stora-dru%C5%BEBa-z-o>).

¹¹⁴ Slavko Kremenšek (1976) je analiziral domače bivanjsko okolje delavk Tobačne tovarne. Za vir so mu služili podatki iz kadrovske evidenc in popisnic prebivalstva iz leta 1900.

Kuhinja je bila topla zaradi kuhanja. Tam je stal zidan štedilnik na drva. Za čez zimo je oče naročil klaftrska, približno tri metre dolga, drva, sicer je mama priskrbela dračje. »Pozimi se je gospodinja [stanodajalka] večkrat zatekla v našo kuhinjo, da se je pogrela in se jezila nad nama, otrokoma, ki sva bila živahna: 'Uh, kako mi veter delata, uh, kako mi veter delata!'« Svetlobo je dajala petrolejka ali sveča. Odpadke je mama odlagala na gnojišče ali v štedilnik. Pri štedilniku in mizi so viseli zidni prti z izvezenimi napisi, npr. »Sreča za moža, če žena dobro kuhat zna.« T. i. »kuharice,« stenske prte s kuharskimi motivi (Godina Golija 1996a: 62; Petek 2014: 45), je izvezla mama.

V sobi kurjave ni bilo. Stene so bile vlažne. Gospa D. se je spominjala, da je vsak zimski večer praskala s prsti srez z zidu, »kar mi je bilo v veselje.« Dobro zavito jo je mama odnesla v posteljico s pomično mrežico ob strani. Ležišče, zegras, je bilo polnjeno z morsko travo. Mama je dala obema otrokoma pozimi toplo opeko v posteljo, da sta se pogrela. Brat je spal na divančku, oče in mama pa v postelji. Nad posteljico je viselo potiskano blago: drvo, okoli katerega so plesali otroci: »Lepo je bilo zaspati ob pogledu na potisk.« Nad bratovim divanom pa so »viseli jelenčki«. Zavesa na oknu je bila v svetli barvi iz čipkastega blaga (*špiceln*) v vzorcem jablane in jabolka, ki padajo na tla. Oče jo je prinesel iz trgovine, kjer je bil zaposlen. Gospa D. se je spomnila, da se je nekoč zaradi strahu skrila za to zaveso, saj je brata nosila luna, mama je šla zvečer obiskat svojo mamo in tudi očeta ni bilo doma. V sobi je stala še dvokrilna omara za obleke in perilo. WC na štrbunk je bil na hodniku (*gangu*) ob hiši na dvoriščni strani. »Do vrta sta vodili dve stopnički, a tja naju z bratcem gospodinja [stanodajalka] ni pustila, saj je na koncu vrta raslo grmovje agrasa [zelene kosmulje] in ri-beza, ki sva jih oboževala. Otroka sva vse obrala, ko je bila gospodinja zdoma.«

Kot dojenčico so gospo D. prevažali v preprostem vozičku z ograjico na obeh straneh. Za sedenje ji je mama podstavila blazino. Shodila je ob vozičku. Preden je bila v hoji povsem samostojna, je v rokah držala kuhalnico, ki je v otroški resničnosti nadomeščala voziček, tj. trdno oporo. Brez kuhalnice je padla na zadnjico. Kahlica, ki jo je uporabljala, je bila emajlirana.

»Vse hiše na Galjevici so bile lesene barake,« mi je pripovedoval gospod J., »velike povprečno 55 m².« Delavci so gradili barake s prihranjenim denarjem, doto in dolgoročnimi posojili pri denarnih zavodih ali kreditnih zadrugah (prim. Kremenšek 1970; Sketelj 1996). Baraka družine gospoda J. je bila poslednja, postavljena leta 1936. Najprej so zgradili zidan dimnik in na vsako stran od dimnika 1,5 m zidu. Zaradi močvirnatega terena so zabetonirali temelje na pilotih, nato vodoravno položili grede, nanje navpično *murale* in nato na vrhu *mural* zopet grede, na katere so postavili strop. Med *murale* so zabili deske, nanje nabili z žico prepleteno trstiko in barako ometali z mešanico apna, vode in peska. Stropi so bili visoki 3 m. Na tleh so bile deske, ki jih je mama gospoda J. ribala tedensko. Pod deskami je bil med gredami šoder. Podstreha je rabila za shranjevanje in odlaganje stvari. Okna so bila trodelna: dvokrilna z *oberlihtom* (nem. *Oberlicht*), gornjim okencem, ki se je odpiral na kip. Na treh četrтинah okna je bila pritrjena palica in nanjo zavesica. Stene so bile apnene in v sobah so visele okvirjene fotografije starih mam.

Kuhinja je bila osrednji ogrevan prostor z zidanim štedilnikom na drva, na katerem je stal kotliček za vodo, s pečico in luknjo, *muznk*. Ob štedilniku je stal zaboj za drva, *kolm kišta*, na katerega je sedel morebitni obiskovalec. V kuhinji je bila klop z mizo in stoloma, kre-

Galjeviški otroci, ok. leta 1935 (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

denca in divan za počitek bolehnega očeta, ki je bil tehnično zelo spreten in je leta 1937 sam naredil radio in tudi harmoniko, kupil je le strune. Imeli so še dve sobi: spalnico za otroka in starše. Vse pohištvo je bilo kupljeno pri mizarju. V otroški sobi je stala komoda s petimi predali in velikim ogledalom – »*videl si se od kolen navzgor*« –, *gala* miza s štirimi stoli, v kotu je bila garderobna omara (zgoraj obešalniki, spodaj predala). Gospod J. je kot otroček spal v beli kovinski posteljici s premično ograjico, spleteno iz vrvic. V spalnici staršev so imeli posteljo, nočni omarici s svetilkama, veliki garderobni omari in lončeno peč, ki so jo zakurili le, če je bil kdo bolan. Ležišče gospoda J. je bilo iz morske trave, *zegras*, starša pa sta imela vzmetnico, *feder modroc*, in nanj položen *zegras*. V baraki sta bila še shramba in angleško stranišče. Na Galjevici je bilo sicer sedem barak brez stranišč, tudi brez skupnih (Vogelnik 1938b: 120). Zraven je stala drvarnica. V shrambo in stranišče se je vstopalo s hodnika, v otroško sobo iz kuhinje, v spalnico staršev pa iz otroške sobe.

Pozimi so za gretje nesli v posteljo steklenico, polnjeno z vročo mivko, in opeko, zavito v krpo, da so se ogreli. Položili so jo na mesto, kjer je počival ledveni del telesa. »*Ko si šel spat, si porinil gretje k nogam in se pokril z odejo in deko čez glavo.*« Odeja je bila pernica, polnjena s kurjim perjem. Vendar so bile pozimi zjutraj do vrha oken ledene rože, na odeji pa led od dihanja. Še hujši hlad je zavel v notranjosti delavskih stanovanj med 1. svetovno vojno, ko se ni dalo ne dobiti ne kupiti premoga za kurjavo (Mešiček, Šetina in Študar 2011: 39). O hudih zimah medvojnega časa pričajo tudi spomini Zore Konjajev: »Leta 1929 je bila izjemno huda zima in ves mesec ni bilo šole, ker se z lončenimi pečmi ni dalo ogreti šolskih prostorov. Zjutraj so na snegu okoli hiše ležala trupelca zmrznjenih ptičkov in tudi moje solze jih niso oživile« (Konjajev 2019: 3). Otroški zdravnik Bogdan Derč je za ogrevanje dojenčka pri pripravah na večerno spanje materam predlagal, da ga »*položiš v posteljico, dobro zaviješ, odeneš in položiš ob otrokovo stran steklenice napolnjene z vročo vodo, ki si jih preje ovila s flanelo ali rutami, da se otrok ne opeče*« (Derč 1921: 49).

Gospod J. se je spominjal, da je družina poleti jedla na vrtu, ker je bilo v baraki pre-

vročje. Spominjal se je, kako je sedel na klopi za mizo: »*Imel sem svoj mini pribor in mini krožnike (od servisa) s svojim kozarčkom – kruglco.*« Ko je bil dojenček, so ga prevažali v usnjenem vozičku, ki je bil najprej globok in nato z naslonilom za večje dojenčke. K vozičku je spadala tudi pletena košarica za prevažanje stvari.

V vsaki ulici sta bili dve javni štirni, pipi mestnega vodovoda. Za vse prebivalce Galjevice je bilo na razpolago osem skupnih vodovodnih pip (Vogelnik 1938b: 120). Tja so hodili po vodo za kuhanje, pitje, umivanje in splakovanje na stranišču. »*Težava je nastopila, ko je pozimi kdo zaprl pipo in je voda zamrznila. Mama je potem hodila s petlitrskim loncem vroče vode do štirne in je pipo odmrzovala.*« Galjevica je dobila vodovod šele leta 1951. Elektrificirana pa je bila že pred 2. svetovno vojno; na električni vod je bilo priključenih 29 barak od vseh 157 (Vogelnik 1938b: 120). Transformatorska postaja je bila pri Karlovškem mostu. Dobivali so šibko elektriko, 150 V. Žarnice so bile 40 W, brljavke. Smeti so odlagali v lesen zabojček, velik 50 x 30 cm, pred hišo jih je pobral smetarski voz. Smeti ni bilo veliko; po olje in mleko si šel s svojo posodo itn., na vrtu je bil kompost. Za hišo je bila greznica, ki so jo vsako pomlad praznili na vrt. Kanalizacijo in plin so do Galjevice speljali šele leta 2000.

Družina gospoda J. je vsako soboto pospravila hišo. Tedensko čiščenje je poleg vsakdanjega pometanja in zračenja prostorov obsegalo še pomivanje tal, odstranjevanje pajčevin in iztepanje morebitnih preprog, brisanje vrat, kljuk in okenskih okvirov ter čiščenje oken, temeljito snaženje kuhinjskega pohištva in kovinskih delov štedilnika s citrono ali peskom ter loščenje s sidolom (Šorn 2007: 245–247). Vse to je opravila ženska, občasno s pomočjo otrok. Avtorica priročnika *Kako lahko varčuješ v gospodarstvu in gospodinjstvu* je razmišljala takole: »Ako imaš razvajenega moža, moraš pač za njim vedno pospravljati oziroma pustiti, da se za njim vse pospravi in uredi. Nikar pa ne razvajaj v tem oziru svojih otrok, pa naj si bo fant ali dekle [...]« (Izgoršek 1937: 6). Veliki letni čiščenji sta bili teden pred veliko nedeljo in teden pred božičem. Mama gospoda J. je spomladi in pozimi ob sončnem vremenu prezračila posteljino in obleke.

Pranje perila je bilo žensko opravilo. Mama gospoda J. ga je kuhala na štedilniku in splakovala na širni. Na splošno so gospodinje nižjih slojev prale v kuhinji, veži, na dvorišču in ob izviru vode (reki, vodnjaku). Uporabile so doma narejeno milo (iz pepela ali loja in lužnega kamna) ali kupljeno pralno sodo, Zlatorogovo milo ipd. (prim. Godina 1992: 90). Iz raziskave v Rožni dolini je domače navodilo za pranje perila naslednje:

Perilo namoči v mrzlo vodo in dodaj sodo. Namoči rjuhe posebej, prtice, brisače in cunje posebej. Drugo jutro ga našajfaj in močno zmencaj z mlačno vodo, kjer je namazano. Nato ga dobro sper. Potem ga na mizi še enkrat namili in dobro zmencaj. Nato ga pusti stati cirka 1–2 ure. Pripravi kotel in daj perilo noter. Kuha se rjuhe četrtr ure, kuhinjske cunje 20 minut. Ko je kuhano, daj vsako stvar, tj. rjuhe in belo perilo skupaj, pisano skupaj. Kuhinjske cunje daj posebej. V lugu pusti čez noč. Zjutraj zmencaj in spiraj z vročo vodo, nato pa še z mrzlo. (Sketelj 1996: 58)

Kakor že omenjeno, Ljubljana v prvi polovici 20. stoletja ni bila industrijsko mesto kot npr. Maribor, Jesenice, Kranj, Tržič, Savska dolina od Litije do Zidanega mosta itn. Zanje so bila, razen Tobačne tovarne, značilna manjša industrijska podjetja oz. tista, »ki so nastala

iz obrti« (Kremenšek 1980: 25). Največ industrijskih in obrtnih delavcev je stanovalo v najetih stanovanjih v predmestjih ali bližini industrijskih obratov, v delavskih kolonijah, barakarskih naseljih in zelo redki v svojih hišicah. Družine železniških delavcev, ki jih je največ živelo na Galjevici, v Rožni dolini, Zeleni jami in za Bežigradom, so bile v mnogo boljšem gmotnem položaju od siceršnjih tovarniških delavcev. Tako je bila npr. večina stanovalcev t. i. Fondovih hiš ob Plečnikovem stadionu za Bežigradom zaposlena pri železnici. Gre za naselje osmih večstanovanjskih hiš oz. t. i. kolonijo, zgrajeno v 30. letih 20. stoletja iz takratnega posebnega železniškega Fonda za gradnjo stanovanj in stanovanjskih hiš (Žlender 1987; Židov 1991). Kolonije so bila delavska naselja, ki so jih

na Slovenskem od 2. polovice 19. stoletja gradili tovarnarji, mestne občine in različna društva. S tem so reševali pereč stanovanjski problem delavstva in se zavarovali pred zahtevami delavcev po višjih mezdah, hkrati pa so si zagotovili učinkoviti nadzor nad delavci. Delavske kolonije so sestavljale eno- ali večstanovanjske hiše, ki so bile med delavstvom zelo priljubljene; stanovanja so bila večja in cenejša od večine drugih delavskih stanovanj. Povečini so bile komunalno urejene, pogosto so v njih uredili tudi vrtec in šolo za delavske otroke in konzum. (SEL 2004: 79)

Že konec 19. je začelo delovati Društvo za gradnjo delavskih stanovanj. V njegovih okvirih je začela leta 1889 nastajati delavska kolonija na Hranilniški ulici, zametek Bežigrada (Kremenšek 1980), in je »predstavljala prvo tovrstno izrazito najemniško gradnjo v Ljubljani« (Židov 1991: 125). Bila je »prva delavska kolonija na mestnem ozemlju« (Pajsar in Židov 1991: 115), namenjena nemškemu prebivalstvu, a je samevala več let, ko so med obema vojnama enonadstropne hiše z eno- in enoinpolsobnimi stanovanji s pripadajočimi vrtovi začeli najemati železniški delavci, delavke Tobačne tovarne, obrtniški mojstri in vajenci, nižji uradniki in nameščenci (npr. sodni ali magistratni sluga, paznik v prisilni delavnici, pismonoša (Studen 1995: 142), knjigovodje in nekaj trgovcev (Židov 1991).

Mestna občina Ljubljana se je med obema vojnama spoprijemala s stanovanjsko stisko prebivalcev nižje družbene plasti, ki so ga sestavljali priseljenci z obubožanega podeželja in begunci z Goriškega in od drugod, ki so ostali v Ljubljani in na njenem obrobju. Dodatno težavo je prinesla gospodarska kriza doma in po svetu. Rado Kregar je v knjižici *Naš dom* zapisal:

Gospodarsko krizo in z njo zvezano brezposelnost občutita dandanes najbolj delavec in njegova družina. [...] Poleg tega pomnožujejo vrste brezposelnih tisoči naših delavcev, ki se vračajo iz Amerike, Nemčije, Francije in drugih držav, katerim se ne moreta nuditi zaslužek in eksistenca. Pomanjkanje dela, pomanjkanje najpotrebnejše obleke in stanovanja tira reveže v obup. Sedanje razmere najjasneje dokazujejo, da je kapitalistični sistem v narodnem gospodarstvu zgrešen, ker ni o pravem času zagotovil življenjskega minimuma delavskemu razredu. Koliko laže bi prebrodil delavec težke čase gospodarske krize in brezposelnosti, ko bi imel majhno hišico z vrtom, na katerem bi mogel pridelati vsaj toliko, da bi ne trpel s svojo družino gladu in bi imel streho nad glavo. Obupne razmere kriče po pomoči. (Kregar 1934: 21)

V Ljubljani je primanjkovalo predvsem manjših in cenejših stanovanj.

Rdeča hiša,¹¹⁵ kompleks šestih blokov, ki ga je mestna občina zgradila ob koncu 20. let med Poljansko cesto in Poljanskim nasipom, je simptom tedanjih mestnih oblasti: zaradi stanovanjske stiske si je mestna občina sicer prizadevala zgraditi manjša in cenejša stanovanja, a ji je ob koncu spodletelo – drago stanovanje s pralnico, kopalnico, angleškim straniščem in dvigalom za drva je lahko najel le »zanesljiv plačnik,« tj. meščanski srednji sloj. Za uradniške družine je bilo poskrbljeno, saj je imel najemodajalec s takšnimi strankami zagotovljeno mesečno rento. Mestna uprava je za svoje uslužbenke v letih 1926–27 zgradila tudi Meksiko, prvi primer uspešne blokovske kolektivne stanovanjske gradnje v Ljubljani (Malešič, Planišček in Ploštajner 2016). Pionirska zadružna kolonija Stan in dom na Idrijski ulici na Viču, ki so jo gradili med leti 1925 in 1927 (Zupančič 2007: 28–33) se je skušala približati modernističnemu idealu vrstnih hiš z vrtovi za delavce (Bračič idr. 2022). Za mestno oblast je bila graditev socialnih stanovanj, kljub nekaterim prizadevanjem, ves čas, tako kot je še danes, nerešljiv problem.

Pri reševanju stanovanjskih vprašanj je občina pomagala npr. z jamstvi za najeta stanovanjska posojila, prodajo poceni občinskih zemljišč za zidavo, popravili starih hiš, denarnimi podporami, posredovanjem pri odpovedih najemov, določanju maksimiranih stanarin itn. (Kresal 1998: 76). Zraslo pa je tudi nekaj občinskih stanovanjskih hiš »na Janežičevi cesti, na Sredini, na Dunajski cesti, za Bežigradom, na Jegličevi cesti, Vodovodni, Poljanski cesti in na Koleziji« (Vodopivec 1997: 33; Zupančič 2007: 100–103). Kolezijska kolonija socialnih stanovanj – štiri pod eno streho – je bila zgrajena leta 1927, kolonija delavskih hiš – četvorčkov – na Samovi ulici pa leta 1939. V letih 1938–39 je bila med Parmovo in Lavričevo ulico zgrajena kolonija delavskih večstanovanjskih hiš z otroškim zavetiščem. V pritličju je bil otroški vrtec, v nadstropju pa jasli (Malešič, Planišček in Ploštajner 2016). Carinarniška kolonija ob Vilharjevi cesti je bila med 1927–1932 zgrajena za delavce ljubljanske carinarnice. Postavljena je bila kot kompleks stanovanjskih zgradb, sestavljen iz petih stanovanjskih enot, treh enonadstropnih in dveh trinadstropnih, zbranih okoli notranjega zelenega dvorišča (Hudolin, Zorko in Golli 2016: 7). Danes je kot zavarovana kulturna dediščina del Savskega naselja.

Toda stanovanjska stiska je vztrajala. Slabo plačani tovarniški delavci so živeli v stanovanjih nizke bivanjske ravni in majhne površine s kuhinjo in sobo za spanje. Stanovanja so bila opremljena le z najnujnejšim pohištvom slabše kakovosti in izdelave (prim. Godina 1991: 89–93; SEL 2004: 576). Adolf Vogelnik je na temelju ankete, ki ga je v delavskih naseljih leta 1937 opravil statistični urad mestne občine, ugotovil stanovanjsko prenaseljenost oz. stisko, pomanjkanje postelj, ki jih je za tretjino manj kot stanovalcev, neogrevane prostore in nehygienske razmere, v katerih živijo delavske družine. Ubožna bivališča so bila zatohla, temačna in vlažna. Najslabše stanovanjske razmere so bile v barakarskem naselju Sibirija in Gramozna jama (Pajsar in Židov 1991: 53), kjer je v opuščeni gramozni jami nastalo naselje, kjer so živeli predvsem nekvalificirani delavci (Židov 1991). Po 1. svetovni vojni je bilo v bližini vojašnic na območju Bežigrada »veliko barak nekdanjih ruskih ujetnikov, ki so gradili ceste in mostove.« Po njihovem odhodu so jih

¹¹⁵ Več o graditvi in življenju v Rdeči hiši Vodopivec 1997.

Razdeljevanje hrane v Cukrarni, otroškem prehodnem domu, januar 1940 (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

naselili ljudje v stanovanjski stiski (Zupančič 2007: 101–102). Delavsko naselje je bilo tudi na ljubljanskem gradu. Na začetku 20. stoletja, leta 1905, so mestne oblasti preuredile ljubljanski grad, od kleti pa do stolpov, v stanovanjski objekt za družine, ki drugod niso dobile stanovanja ali pa si ga niso mogle privoščiti. V gradu je živelo več sto ljudi. Večina stanovanj je bila enosobnih. Težave so bile z ogrevanjem prostorov in s pitno vodo, dokler niso mestne oblasti do gradu speljale vodovoda, s pomanjkanjem stranišč in pralnic. Središnji prostor življenja je bilo grajsko dvorišče: otroci so se igrali, ženske so prale, moški kadili (Andoljšek idr. 2015).

V delavskih naseljih ob Cesti na Brdo (Kremenšek 1980), ob Černetovi ulici v Malem domu in Skupnem domu, ob Ižanski cesti na Livadi in v bližini klavnice na Poljanah (Vogelnik 1938a) je živelo veliko nekvalificiranih delavcev, »neprofesionistov«, ki so delali pretežno v tekstilni, kovinski, živilski in tobačni industriji (Žagar 35 :1989). Živeli so v

slabih bivanjskih razmerah, večinoma brez priključkov za vodovod, kanalizacijo in električno (Vogelnik 1939). Vogelnika je skrbel tudi »socialno vzgojni vidik« opisanih življenjskih razmer, saj »stanovanjska stiska sili po 5, 6, 7 in celo več oseb, da spe v istem, že itak tesnem prostoru,« poleg tega so to »pogosto osebe različnih starosti, spola in življenjskih navad, pri čemer moramo imeti v mislih tudi vdanost alkoholu, podvrženost raznim boleznim in slično« (Vogelnik 1938b: 120).

V Ljubljani je bilo tedaj mogoče najeti t. i. socialno stanovanje tudi v večnamenskih stavbah, npr. v Kolizeju ali Cukrarni. Slednja je po velikonočnem potresu postala zbir najranljivejših prebivalcev. Zatočišče je dajala: »žrtvam velikonočnega potresa, umetnikom, otrokom, bolnikom, ki po zdravljenju na Golniku niso bili več sposobni za delo, odpuščeni zapornikom in prišlekem, ki so v mestu iskali svoj kruh« (Krmelj 2014: 99). Konec leta 1938 je občina v Cukrarni uredila »mestno kuhinjo, prenočevalnico in dnevno ogrevalnico« (Šorn 2007: 279).

Tik pred 2. svetovno vojno je bil tam tudi »mestni zbirni center za revne in osirotele otroke« (Krmelj 2014: 100). V Cukrarni sta imela prostore še dunajska tovarna pletenin in tkanin Kunc & Co. ter tovarna dvokoles in otroških vozičkov Tribuna F[ranc].B[atjel].L.

Stanovanjske razmere obrtniških delavcev so bile podobne razmeram industrijskih delavcev (SEL 2004: 576). Za gradom, v trikotniku med Karlovško cesto in Cesto na grad ter Cesto proti Grubarjevemu kanalu, je stala »morda 15 krat 15 metrov velika hiša« s kletjo, pritličjem, nadstropjem in podstrešjem. Obliko črke L je dobila s pozneje dodanim prizidkom.

Vse sobe v hiši so bile zelo velike, »npr. pet krat pet metrov,« in z visokimi stropi. Tam je živela družina solastnika in hkrati delavca v livarni ter kuharice, družina gospoda D. in njegove sestre. »Živeli smo v prizidku v pritličju, kjer je imela stanovanje tudi neka umetnica. Govorilo se je, da je tam nekaj časa živela ljubavnica Ivana Mraka, kiparka Karla Bulovec.« Stanovanje je imelo dva prostora: kuhinjo in spalnico. Bratec in sestra sta spala v kuhinji, ker je bilo v spalnici hladno. Ta je bila neogrevana in precej vlažna, saj je bil prizidek naslonjen na grajski grič. Kot dojenčka sta spala v pleteni košarici na koleščkih, kakršni so bili tudi pleteni vozički oz. pleteni koši z lesenimi kolesi (Pajsar in Židov 1991: 137), potem v otroški beli postelji z ograjico, nato v običajnih otroških posteljah.

Voda je bila na zunanji strani prizidka, ki so ga elektrificirali še pred 2. svetovno vojno. Milo za pranje perila je mama naredila sama. Loj je kupila v klavnici ob Roški cesti in uporabila lužni kamen. »Milo je skuhala, ga prelila v predale in razrezala v posamične kose.« Zidano stranišče na štrbunk je bilo tik ob njihovem stanovanju, vendar zunaj hiše. Hiša je imela velike vrtno površine: med Cesto za gradom in Cesto na grad je bil trikotni prostor, namenjen cvetličnim gredicam, kjer je imel gospod D. kot otrok tudi svoj vrtiček. K hiši je sodilo dvorišče, ki se je sklenilo z ograjo. Na njeni drugi strani se je razprostiral velikanski vrt: del je bil zelenjavni vrt, drugo je bil travnik z več drevesi, tudi razkošno lipo in češnjami.¹¹⁶

¹¹⁶ Raziskava mariborskih dvorišč (2001) je mdr. ugotovila njihovo večnamenskost. Tudi ljubljanska dvorišča so na začetku 20. stoletja služila pridelovanju zelenjave in sadja, pridobivanju vode, pranju in sušenju perila, stranišču in greznici, gnojišču, smetem, otroški igri in druženju odraslih (prim. Ferlež 2001: 177–211).

Predvojni vzgojni pripomočki (igralna mizica s stolčkom, stolček za igranje ali izločanje, voz, voziček itn.. (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana). Dojenčka v vozičku s šopkom je med obema vojnama fotografiral France Cerar (Dokumentacija Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana).

Primerjalno se ob koncu poglavja nekoliko odmikam od ljubljanskega predmestja in se selim v okolico, kjer je v bivalni kulturi začutiti povsem drug, podeželski način življenja, kakor se pokaže v prebivanju nižje kmečke plasti, družine z mnogo otroki.

Gospa M. se je rodila na Šujici pri Ljubljani v številno družino, ki je živela v koči, ob kateri je stal hlev s kravo. Kočo na robu vasi, ki jo je podedoval oče, sta z mamo, ki je bila iz železničarske družine iz Šiške, zgolj obnovila. Na dvorišču je stal vodnjak z vedrom na verigi, s katerim so zajemali vodo. Leseno stranišče za hišo je bilo *na štrbunk*. Nočna posoda je stala v veži in »so jo bolj uporabljale deklice« (Dolničar 2014: 7). Ob stranišču je bil prostor za odpadke – gnojišče. Vse odpadke, ni jih bilo veliko, so porabili. V koči sta bili »*hiša in kamra*«. Kuhinja je bila črna, s svinjskim kotlom, mizo in stoli. Mama je namakala in kuhala perilo v čeburu in ga splakovala v potoku. Svetili so si s petrolejkami. Svetlobo je potreboval posebej oče, ki je bil krojač. Okna so bila majhna, brez zaves, z zunanjiimi polkni. Stene so bile bele, apnene, v kamri so bila tla lesena, v kuhinji je bila teptana zemlja. Starša sta spala v kamri v veliki železni postelji. Zraven je stala garderobna omara. Otroci so spali v *hiši* na kmečki peči, ki je bila za ogrevanje in peko kruha, na klopi okrog peči in na *cehtah* (koruzno ličkanje) po tleh. Dojenček je spal v *koški* pri starših.

Podobna razporeditev ležišč je veljala za večino kmečkega prebivalstva tedanjega časa:

V zibelki ali nečkah poleg postelje je spal dojenček, v večji zibki ali predalu, ki so ga zvečer potegnili spod postelje, je spal en ali dva nekajletna otroka. Večji otroci so pri revnejših družinah spali na peči ali na klopih okoli peči. Doraščajoči dečki so spali

pozimi v hlevu, poleti na seniku, doraščajoča dekleta v podstrešni izbi ali kamri, največkrat po dve na enem ležišču. Stari starši so spali v skupni postelji v kamri, mali hiši ali čumnatu. (SEL 2004: 284)

»Kmetje so sicer imeli zibke,« se je spominjala gospa M., nekatere so imele na dnu luknje zaradi urina, ki ga plenica in slamnjača, *cehta*, pogosto nista zadržali. To je opazila tudi etnologinja Fanči Šarf: »Poslikane ali rezljane zibke, ki jih hranijo naši muzeji [...] imajo v dnu vdolane luknjice, da ne bi mokro dno prehitro trohnelo. [...] Kljub takemu varovanju zibk pred posledicami otroškega urina pa ima večina zibk bolj ali manj preperelo dno« (Šarf 1980: 14). Etnologe ob pogledu na tak predmet zanimajo »higiena dojenčkov,« »vrednotenje zdravja in celo življenja otrok,« je zapisala pred dobrimi 40 leti. V članku o zibelki na Slovenskem je navedeno, da je bila zibelka med meščani razširjena v času baroka. Razvila naj bi se bila iz nečk, ki jim »je bila dodana nihalna ploskev« (Jagodic - Makarovič 1959: 27). V kmečkih družinah so jih začeli opuščati šele v prvih desetletjih 20. stoletja, ko so se iz mest širile pletene košarice-posteljice. Zibke so se ločile po neposlikanosti oz. poslikanosti, vanje je bilo vpisano tudi vraževerje: znamenja, stvari in dejanja, ki naj bi varovala dojenčka v zibelki pred mōro.

V kulturi bivanja so bile med delavskim in kmečkim proletariatom razlike manjše kakor med vrhno meščansko in vaško plastjo. Velike razlike v načinu prebivanja so bile tudi med majhnimi delavskimi stanovanji v barakarskih naseljih, kjer se je v enem ali dveh prostorih odvijalo vsakdanje domače življenje, ter velikimi meščanskimi stanovanji v večstanovanjskih ali poslovno-stanovanjskih hišah ali vilah, kjer so vsakdanje kulturne prakse potekale v ločenih prostorih, skladno s tedanjimi družbenimi normami, predvsem pojmovanjem zasebnosti. Zasebnost sta predstavljala dom in družina, vendar ni imel vsak družinski član svojega intimnega prostora. Moški se je lahko umaknil v sobo za gospode, otroke so lahko usmerili v otroško sobo. Ženska iz višjega meščanstva sloja pa ni imela svoje sobe, kamor bi se umaknila ali pa bi jo usmeril mož, imela pa je svoj kos pohištva, t. i. toaletno mizico oz. psiho, kjer se je lahko urejala zanj in za reprezentančne namene. Ker je bilo njeno delo predvsem organizacija družinskega in družabnega življenja, je delala ves čas. Prostor bivanja družine je bil hkrati njen delovni prostor. Bila je brez zasebnosti. Namen razkazovanja razkošnih reprezentančnih prostorov je bilo priznanje meščanskega statusa družine skozi oči pomembnega drugega. Prav tako, kakor je bil urejen, dobro hranjen in vzgojen otrok znak meščanske družine. Za oboje je bila odgovorna ženska.

Gradbena dejavnost v Ljubljani in njeni okolici je postala živahnejša po potresu aprila 1895.¹¹⁷ Ob spoznanju, da sta graditev stanovanj in kakovost bivanja odvisni od političnih odločitev, so mestne oblasti po letu 1920 začele razvijati stanovanjsko politiko, ki je bila do 2. svetovne vojne bolj ali manj uspešna. Stanovanja so gradili zasebni investitorji, zadruga, denarni zavodi in državne ali mestne ustanove.

¹¹⁷ Več o gradnji, stanovanjski kulturi in higieni v Ljubljani v prvi polovici 19. stoletja, ko je imelo mesto še srednjeveško podobo, je pisal Lipič 2003: 150–151, 113–118. O bivanjski kulturi Ljubljane v drugi polovici 19. stoletja, ko se je začel proces industrializacije in urbanizacije, pa Studen 1995.

Pred večstanovanjsko hišo v Črnučah, pred 2. svetovno vojno (foto France Cerar, Dokumentacija Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana).

Vlažno stanovanje v Viteški dvorani na Ljubljanskem gradu, pred 2. svetovno vojno (Dokumentacija Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana).

Portret dojenčka z mamo v meščanskem stanovanju, med obema vojnama (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Večina ljubljanskega prebivalstva, med njimi tudi veliko otrok, je bivala v toplih kuhinjah in spala v neogrevanih sobah. T. i. prebivalna kuhinja (Kregar 1934) je bila večnamenski, ogrevan prostor, kjer so pripravljali hrano, prali perilo, umivali družinske člane, kjer so se družili odrasli in igrali otroci ter ponekod domači tudi spali. Terensko gradivo vsebuje številna pričevanja o prezebanju otrok nižje plasti v zimskih nočeh v

neogrevanih sobah. Kuhinja je bila zato za spanje veliko boljše izbira. Najpomembnejši prostor bivališča je bila za večino kuhinja kot središče ne le gospodinjkega, temveč tudi družinskega dogajanja, kot »komunikacijsko in prostorsko,« realno in metaforično središče (Ledinek Lozej 2015: 102), kjer so se majhni otroci socializirali v vsakdanjik, če se niso zadrževali zunaj stanovanja na dvorišču, ulici ipd. Prebivanje je Andrej Studen (1995: 8) opredelil kot ekonomsko potrebo in hkrati polje družbene interakcije in kuhinja ali kar »hiša« bi potemtakem bila *minimundus* prebivanja.

Za meščanske otroke višje plasti je bila kuhinja nezanimiv prostor, bila je t. i. delovna kuhinja (Kregar 1934); tu ni teklo družinsko življenje, zato jo je gospa M., hči lekarnarja in lekarnarice, zlahka pozabila navesti. Pri družinah višjega meščanstva se prostori bivališča niso ločili le na intimni, zasebni in javni del, temveč tudi na prostore za služinčad in na prostore za družino. Kuhinja je pripadala služinčadi, ki je v njej razvila svoje kulturne prakse. Družina višjega meščanstva se je popoldne zadrževala v prebivalnici, jedilnici, sprejemnici ali salonu. Otroške sobe so bile namenjene spanju, shranjevanju oblačil, igri in redkeje prehranjevanju. Otroci so prebivali v prostranih, toplih in svetlih salonih ter otroških sobah. Njihov domači vsakdanjik je opredeljevalo sobivanje s služinčadjo. Slaba vest njihovih staršev si je poiskala tolažbe v humanitarnih dejanjih (darovi v obliki oblačil, obutve itn.).

Razporeditev ekonomske in družbene moči je bila vidna tudi v opreми stanovanj. Pohištvo je bilo lahko po meri naročeno pri mizarju, podedovano ali kupljeno rabljeno ali že izdelano novo pohištvo, pogosto kupljeno na obroke. Otroško pohištvo so poznali otroci višjega, srednjega in nižjega meščanstva ter otroci boljše in redno plačanih delavcev in nižjih nameščencev, vendar ni bilo enako razkošno. Otroškega pohištva ni bilo v družinah, kjer so bivanje obvladovali prostorska stiska, nizka bivalna raven in tudi sicer skromna stanovanjska oprema. Izsledki stanovanjske bede v delih ljubljanskega predmestja so primerljivi z mariborskimi v času med obema vojnoma (prim. Godina 1992).

Naselja Sibirija, Galjevica, Gramozna jama in kolonija ob Cesti na Brdo so nastala zaradi »pritiska podeželja v mesto [...], ki najbednejše potisne na periferijo, kjer je stanovanjski prostor cenejši in kjer [...] natrpana revščina ne kviri estetskega lica mestnega osredja« (Vogelnik 1938a: 43). Otroci ljubljanske nižje plasti so v vsakdanjem življenju doma lahko čutili in opazovali družbeno razslojevanje, odsotnost politike socialne pravičnosti in getoizacijo. Protestantska etika dela in varčnosti se je tam zelo redko pokazala za eksistenčno učinkovito. Anketa o stanovanjskih razmerah delavskih naselij, ki jo je jeseni 1937 izvedel mestni statistični urad, je za večino barak v naselju Sibirija npr. ugotovila, »da živi družina s šestimi člani v leseni, napol razpadli baraki, kjer strop propušča vlago, špranje veter, v baraki, ki meri 9 m², je 2,30 m visoka in ima eno samo okence v izmeri 0,35 m², da vodovoda in kanalizacije ni in služi kot skupno stranišče jarek tik za barako, kjer se pretaka umazana voda, da je svet v okolici močviren in prinaša na večer neznošno nadlego komarjev« (prav tam).

Ko je David Harvey (2013) analiziral protiglobalistična gibanja, je začetek procesa urbanizacije povezal s časom velike gospodarske krize v 20. in 30. letih 20. stoletja. O tem priča zapis, da je namreč na širjenje delavskih naselij vplival tudi »val stanovanjske krize [...] po končani svetovni vojni in ponovno leta 1928« (Vogelnik 1938a: 43). Gospodarska kriza je

namreč prizadela tudi kmete, zato so poceni prodajali zemljo. Delavci, ki so še imeli delo ali prihranke, so jo kupovali in postavljali tipične delavske hišice z vežo in dvema prostorama, kamro in hišo. Zemljišče so odplačevali na obroke. To je razlog, da se je prebivalstvo v primestju povečalo prav med gospodarsko krizo. Nasilno izselitev družine gradbenega delavca, ki je pozimi leta 1928 izgubil delo, in iskanje novega bivališča na ljubljanskem obrobju, je nazorno opisala gospa F.

Z izjemo gospe K. in gospoda J. ki še danes živita v hiši, v kateri sta se rodila, je iz terenskega gradiva mogoče razbrati številne selitve v zgodnjem otroštvu, ki so bile posledica ali gospodarske krize ali vertikalnega družbenega napredovanja ali nazadovanja itn. Zaradi mnogih selitev ne moremo sklepati o otrokovi navezanosti na prostor ali občutek teritorialnosti (Greverus, v Ferlež 2001: 13). Navezanost na prostor je navezanost na pomene in spomine, na dom. Gre za simbolno in evokativno funkcijo prostora, ko ta, grobo rečeno, označuje družbene odnose in zato način življenja.¹¹⁸

Majhen homo ludens

Razsvetljenski projekt je med igro in delo postavil dihotomijo. Toda, kakor je ugotavljal zgodovinar in teoretik kulture Johan Huizinga (1992), gre za različne izkušnje ljudi vseh generacij po vsem svetu. Zanj je človeška vrsta predvsem *homo ludens*. Njegovo spoznanje je, da pretežni del človekove ustvarjalnosti, družbe in zgodovine lahko obravnavamo kot igro. Trditev, da kultura (v najširšem pomenu) izvira v igri, se ujema s spoznanji Donalda Woodsa Winnicotta (1991), ki je mentalni prostor, ki igro sploh omogoča, poimenoval prehodni prostor. Tu se rojeva simbolna igra,¹¹⁹ ki korenini v delovanju fantazije in v lajšanju pritiskov nadjaza, kot temelj poznejši sublimaciji (gonov): umetnosti, znanosti, religiji itn.

Majhni otroci ne razločujejo med igro in delom: delajo, medtem ko se igrajo, in se igrajo, medtem ko delajo. Lahko bi rekli, da so majhni otroci zgolj dejavni: zbudijo se v takšno ali drugačno strukturo vsakdanjika, kar vključuje tudi prehranjevanje, umivanje, izločanje, oblačenje itn., in se ob koncu dneva poslovijo od dejavnosti in umirijo. Morda bi lahko opredelili otroško igro kot delo, ki povzroča ugodje. Gospod D. je v svoji pripovedi podal dober primer: »*Rad sem čistil kolo poklicnega gasilca.*« Čiščenje naj bi bilo delo, a to je opravljal z užitkom. Ob čiščenju je lahko radovedno raziskoval kolesni mehanizem in fantaziral o vožnji s kolesom, s čimer se je odmaknil od resničnosti in kar je občutil kot ugodje. Uporabil je nedovršni glagol: kolo je čistil večkrat. To usmeri pozornost na kategorijo ponavljanja, ki je primerljiva s seksualnim impulzom v ljubezni. Walter Benjamin, ki se je naslonil na sestavek Sigmunda Freuda »Onstran načela ugodja« (1987a), je zapisal, da »vsaka globoka izkušnja hrepeni po nenasitnosti, vrnitvi in neskončni ponovitvi,« ponovni vzpostavitvi prvotnega stanja. Ponovitev je način »ob-

¹¹⁸ Več o kategoriji prostora v antropologiji Mlekuž 2001; Low in Lawrence-Zúñiga 2004.

¹¹⁹ Več o simbolni igri Marjanovič-Umek 1992.

vladovanja zastrašujočih temeljnih izkušenj« in hkrati »uživanje lastnih zmag«. Otrok v igri poustvari celoten dogodek in ga (od)igra znova in znova. Za Benjamina je bistvo igre preoblikovanje izkušnje v navado: »Navada vstopa v življenje kot igra in v navadi, tudi v najbolj togih oblikah, preživi sestavina igre. Navade so oblike naše prve sreče in naše prve groze, ki so zamrznile in se preoblikovale do neprepoznavnosti« (Benjamin 1999b: 120).

Kaj pa igrača? Igrača je predmet, vsebinski in/ali strukturni pripomoček za igro. V raziskovanje materialne kulture otroštva je vključena, ker je, tako kakor hrana, obleka in bivališče, nujna snovna sestavina kulture otrok. Otroci si namreč v vsakem času in kraju priskrbijo predmete za igro, neodvisno od denarnih zmožnosti ali kulturnih prepričanj staršev. Igrača je življenjska nuja, medij med nezavednim in resničnostjo. Kot dar odraslih otrokom tako kot druge sestavine kulture izraža čas in prostor nastanka in rabe ter norme, vrednote in ideale vsakokratne družbe. Igrače so ponazorilo prečenja kulture odraslih in otrok. Kot obrtni, manufakturni ali industrijski izdelek so jih naredili odrasli, da bi jih prodajali odraslim za njihove otroke.

Igra je otroku »pravo in resnično delo,« zato se otroške igre ne sme »zatirati,« je zapisala učiteljica Milica Stupan (1932: 101–102). Igrače so bile namenjene otroški igri, a so hkrati spodbujale k delu, tj. učenju na zabaven način. V očeh odraslih je bila njihova osnovna funkcija didaktična, ne glede na to, ali so otroci potem te igrače uporabljali na drugačne načine, kakor je bilo prvotno mišljeno. Z njimi naj bi razvijali abstraktno mišljenje in jezik, vadili spomin in motoriko, spoznavali razmerje med vzrokom in posledico itn., torej razvijali veščine, zaradi katerih bi se bolje znašli v svetu, ki jih obkroža (Dronjić 2013). Z igro naj bi otroci vadili odraslost, reševali spore ter gradili individualno in družbeno identiteto, se torej socializirali v družbeni spol in sloj.

V vzgojnem priročniku *Kako vzgojim svojo deco?* (Stupan 1932) se je avtorica zavzemala za »ravnopravnost« ženske in moškega, a ji je na lastnih primerih pogostokrat spodletelo. Igrače, ki jih otroku ponudimo, je zapisala, naj bodo enake za deklice in za dečke, in vendar, »kakšno veselje je za otroka [...], če pomaga mati hčerki pri kuhanju in pranju za punčko ali če sestavi oče skupno s sinkom hišico, stolp ali železnico« (nav. delo: 107). S tem ni nasprotovala le prejšnji trditvi, da naj bodo igrače enake za deklice in za dečke, temveč tudi s svojim prepričanjem o »enakovrednosti« in »ravnopravnosti« ženske in moškega. Podoben zdrs se ji je zgodil na mestu, kjer je spodbujala starše k izdelavi igrač za otroke:

Mati [...] lahko sama napravi hčerki preprosto punčko, prav tako pa tudi nekaj ličnih oblek in perila, da bo mala mamica lahko svoje dete tudi večkrat preoblekla. [...] Oče lahko napravi svojim malim iz časopisnega papirja ali starih razglednic čepice, ladje, zmaje, košarice, hiše in cele vasi. (Stupan 1932: 106).

Nesporno je, da je želela v vzgojo pritegniti očeta, vendar ta v njenem priročniku nikoli ne neguje ali hrani otroka, predvsem pa ima, kljub »novim časom«, o katerih je pisala, še vedno več smisla za tehnične zadeve in zadeve, ki zadevajo javnost.

Meščanske družine višje plasti so lahko otrokom poleg kupljenih igrač ponudile tudi kulturna doživetja. Pisatelj Fran Milčinski (1867–1932), sicer poznan ljubljanski mladinski

sodnik in socialni delavec na področju mladinskega prestopništva, v knjigi *Skavt Peter* (Milčinski 1999a) pripoveduje o svojih otrocih, ki so odrasčali v premožni meščanski družini v medvojnem času. V kratkem sestavku »Življenjepis mojega peresa« (1930) je zapisal: »Knjig je dovolj na razpolago, kolikor bi hoteli; v gledališče pohajajo in uživajo najspodbudnejše zglede; toda veselje za igranje se ni pojavilo še pri nobenem, enega¹²⁰ samega mika, za klovna bi rad šel v circus« (Milčinski 1999b: 91). V njem nazorno in duhovito pokaže, kako je zgodnje otrokovo izkušanje medij vzgoje in poklicnih (spolnih, statusnih itn.) aspiracij staršev.

Otroške igrače so v predvojni družbeni resničnosti veljale za luksuzne predmete, tako kot npr. bonboni in čokolada ali otroško pohištvo (prim. Šorn 2007: 101–102). Otroci nižjih družbenih plasti so se igrali z igračami iz lesa, blaga, pločevine, gline itn., ki so jih majhnim otrokom odrasli izdelali doma, ali pa so za igrače imeli predmete iz narave: npr. kamenčke, fižolčke, bučna semena, koščke lesa in opeke, rože, šibje idr. (Tomažič 1999: 145; SEL 2004: 396; Godina 1992: 144; Ferlež 2005: 31). Starejšim otrokom je gradivo iz narave služilo za lastno izdelavo igrač. Otrokom iz premožnejših družin so igrače izdelovali obrtniki ali pa so jih uvožene kupili v trgovinah z (otroškimi oblačili in) igračami, npr. v Krisperjevi trgovini nasproti Rotovža ali v Schmidtovi blizu Škofije. Otroci so večino igrač dobili za Miklavža, božič, rojstni dan, starejši za birmo. Miklavževanja so za meščanske otroke prirejala raznovrstna društva in tudi trgovci z igračami v oglaševalske namene. Mnogi starši so poleg obiska Miklavževega sejma na Kongresnem trgu otroke peljali še na ogled razstave igrač v Krisperjevo trgovino, tudi zato, da bi sami sanjarili, in jim »že sam ogled igrač namenili kot darilo za Miklavža« (Tomažič 1999: 58). To potrjuje stavek gospe M.: »*Krisperjeva prodajalna nasproti magistra je imela najlepšo miklavževo izložbo!*« Odslužene igrače so premožnejše družine, tako kot otroška oblačila, dajale v dar otrokom staršev, ki si jih zanje niso mogli privoščiti. Med gospodarsko krizo konec 20. in na začetku 30. let 20. stoletja so se igrače kot luksuzni izdelki pojavile v časopisnih oglasih v rubriki prodaje rabljenih predmetov (Tomažič 1999: 60).

Ne ozirajte se na to, ali so bile narejene doma ali kupljene, so poudarile starševsko čustveno investicijo v otroka. Še posebej drage in dragocene so bile, dokler so bile izdelane zgolj ročno, »torej vsak del posebej [...], in sicer ne glede na material« (Kužnik 2009: 81). Bile so simbol družbenega položaja, kar je vidno s fotografij otrok med obema vojnama; na njih so pogosto upodobljeni z igračami.

Če odrasli igrač niso prinesli s seboj k fotografu ali pa jih niso imeli, so si jih ob poziranju lahko »izposodili« v fotografskem ateljeju (Tomažič 48 :1999). Posebej izrazit statusni simbol je bila punčka, česar so se zavedali tudi otroci, saj je gospa F. pripovedovala, da je bilo zelo pomembno, katero punčko ima katera deklica. Do konca 19. stoletja so bile punčke izdelane po podobi odraslih, pozneje po podobi dojenčkov, ko so postale simbol idealiziranega materinstva in domačnosti (Formanek-Brunell 1993). Na drag in dragocen predmet je treba posebej paziti in zgolj predstavljam si lahko, kako

¹²⁰ Fran Milčinski je verjetno pisal o Franetu Milčinskem - Ježku (1914–1988), ki je resnično postal igralec – komik.

Portret hčerke fotografa Avgusta Bertholda, ok. leta 1910. V ospredju sta celuloidni punčki, plišasta pajac in pes, vprežen v voz (foto: Avgust Berthold, Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana).

so bile poškodovane igrače vir otroškega strahu, starševske jeze in sredstvo kaznovanja (prim. Benjamin 1999b: 118). Uravnavanje otroštva v procesu socializacije je potekalo tudi z nadzorom nad otroškimi igračami, pa tudi z nadzorom nad igro.

Gospod J. z Galjevice je pripovedoval, da so bile *»vse mame doma in to je bil zakon«* ter da je bil *»vseskozi pod nadzorom mame ali sosed.«* Ulica je imela tedaj tudi družabno vlogo kot soseska, kot kraj otroških iger in srečanj odraslih in otrok. Posebno pomembna je bila ulica v barakarskih naseljih in delavskih kolonijah. Dokler so bili njihovi prebivalci družbeno izenačeni, se je vsakdanje družinsko življenje odvijalo tudi na ulici in se prepletlo s sosedskim. Tesna in prenaseljena stanovanja so tako postala znosnejša, v neformalni družabnosti so se spletale vezi pripadnosti in solidarnosti« (SEL 2004: 653) in družbenega nadzora. Igra je lahko postala sproščenejša in drznejša šele, ko so jo fantje *»mahnil na Golovec«* in pred tem *»čez železniško zapornico delali prevale.«* Gospa D. iz gostaške družine je pripovedovala, da je bila igra z bratcem na cementnem pločniku pred hišo nadzorovana, npr. potiskanje obroča s palico, *»ko pa sva prečkala cesto in pohajkovanje nadaljevala po stožiških poljih in travnikih proti cerkvi sv. Jurija in do pokopališča vse do vodovoda [vodni vir v Klečah], sva šele postala razigrana.«* Pohajkovanja starostno in spolno heterogenih skupin nižjega in srednjega delavskega sloja so bila socializacijski laboratoriji in viri ustvarjanja novih subkulturnih vzorcev. Podobno je pripovedovala gospa M. iz družine kmečkega proletariata iz okolice Ljubljane: *»Pohajkovali smo in se igrali v gozdu.«* In gospa F., hči zidarskega delavca, iz bajtarske družine:

Promenadni portret mame in fantka v vozičku s pločevinasto kanglico ob boku, med obema vojnama (Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana).

Promenadni portret deklince ob triciklu z žogo v mreži, med obema vojnama (Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana).

Zelo radi smo se otroci vozili v vozu z vpreženim konjem, če nas je kak kmet povabil, ko je šel npr. orat njivo. Skozi naselje je redko, morda enkrat na teden, pripeljal avto, ki smo se ga otroci zelo razveselili. To je bil velik dogodek! Sicer so rabutali jabolka. Večji otroci so imeli vžigalice in so včasih na koncu njive zakurili ogenj, na katerem so pekli jabolka in krompir. Predšolski otroci so jih lahko gledali in včasih dobili kakšen krompirček ali jabolko.

Tudi gospod D., ki je živel na grajskem griču, je svoje spomine na rabutanje po vrtovih sklenil z besedami: »S češnjami je bilo veliko veselje!« S fantkom iz sosednje hiše, »živel je tam, kjer je zdaj tista čudna gradnja,«¹²¹ sta »raziskovala« grajski hrib, a upoštevaajoč starševsko zapoved, »le do Šanc, do Orlovega vrha nisva hodila.« Njuno potepanje je bilo omejeno s ponotranjenim nadzorom. In prav tako potepanje gospoda T. iz Rožne doline, ki se je že pri šestih letih srečal s t. i. rožendolsko bando. »S klapo rožendolsko smo pohajkovali po Rožni dolini in raziskovali Rožnik, kjer smo streljali s fračami in loki, ko smo se šli vojskovanja. Vsak dan smo se dobili na cesti IX in z večerom sem se moral vrniti domov.«¹²²

¹²¹ Na tem mestu, Za gradom 3, kjer danes stoji neokusna stanovanjska zgradba, je bila vsaj desetletje pred rojstvom gospoda D. najprej gostilna Iva Mohoča, potem pa je imel Avgust Černigoj od jeseni 1924 do pomladi 1925, ko so ga mestne oblasti izgnale iz Ljubljane, Šolo za arhitekturo. Prostor je prepustil Nove-mu odru Ferda Delaka (Zupančič 2008: 70–73).

¹²² O takšnih potepanjih tudi Kremenšek 1970; Godina 1992; Tomažič 1999; Ferlež 2005.

V pripovedi gospe M. iz višjega meščanskega sloja pa ni mogoče zaslediti igre brez navzočnosti odraslega. Ko so živeli na Tržaški cesti, so se otroci v spremstvu varuške igrali na travniku ob cesti ali na igrišču na Langusovi ulici (potiskanje obroča s palico, vožnja s skirojem) in v Rožni dolini. Ko so živeli na Erjavčevi ulici, sta otroka obiskovala Tivoli v spremstvu očetove sestre ali varuške, »malico smo imeli s seboj.«

V Tivoliju se je gospa M. z bratcem in drugimi otroki igrala v peskovniku, se gugala na gugalnicah, skakala čez vrv in skakala v pesek narisane *ristanc* [risanica], ki so ga poznali že v antiki (SEL 2004: 470). Deklice so imele s seboj punčke v vozičkih, fantki pa žoge v mrežicah. Ko so živeli na Beethovnovi ulici, se je gospa M. igrala

na travniku, kjer je danes parlament, skupaj z drugimi meščanskimi otroci, s hišnikovimi pa tudi s konzularnimi. Na Beethovnovi 4 je bil namreč nastanjen francoski konzul. Tam so živele hčere, ki so imele uniformirano guvernanto, in so se tudi igrale z nami, drugimi otroci z ulice. Bogata meščanska družina Katje Boh¹²³ je prav tako imela guvernanto.

Guvernante so najemale predvsem plemiške in zelo premožne meščanske družine. Pogosto so bile tujke, da so se otroci od njih naučili predvsem nemškega ali francoskega jezika. Skrbele so za njihovo primerno vzgojo in izobrazbo (SEL 2004: 161). Guvernanta je nadzorovala, da je bila igra primerna, vendar se je gospa M. spominjala, da so »tam počeli vse mogoče in nemogoče; igrali smo se med dvema ognjema in kartali – sprva šnops, pozneje tarok« (Borčič 2014: 8).

Gerhard Aick (v Kikelj 2012: 171) je ugotovil, da je bil Fröblov vrt v sklopu njegovega koncepta vrtca predhodnik otroških igrišč.¹²⁴ V času pred 2. svetovno vojno je bilo otroško igrišče travnata ali peščena mestna parkovna površina, namenjena le otroškemu direndaju (nav. delo). Prosto gibanje je bilo v preostalem delu parka nezaželeno (»Ne uničuj nasadov!«, »Hoditi po travi strogo prepovedano«) in nadzorovano z navzočnostjo čuvaja (Ovsec 1994b: 90). »Otroška igra in z njo povezan 'živžav' sta smela potekati le na vnaprej določenih prostorih in nikakor nista smela motiti urejenega sveta odraslih« (Kikelj 2012: 174). Teza je, da so odrasli uredili otrokom igrišča zaradi govora o otroštvu, ki ga je treba zaščititi pred delom in mu omogočiti igro (nav. delo: 170) in hkrati zaradi prakse pohajkovanja, ki naj bi jo zamenjala vzgojna (usmerjena, nadzorovana in zaščitena) igra (nav. delo: 172) oz. učenje. Otroška igrišča so bila kot javni prostori otroške igre otoki v morju odraslih opravkov. Uredili so jih, da bi zaščitili odrasle pred otroškim živžavom in ne otroke pred odraslim življenjem, kakor je skušal prepričati tedanji prevladujoči diskurz: »Če so odrasli obremenjeni z odgovornostmi, morajo biti otroci brezskrbni. Če odrasli delajo, potem tega otroci ne počnejo. Če morajo odrasli živeti v mestih, potem imajo otroci pravico biti v stiku z naravo« (Cunningham 1996a: 160).

¹²³ Katja Boh (1929–2008), rojena (Székely) avstrijskemu Judu in Slovenki, je bila sociologinja in se je strokovno posvečala sociologiji družine. Pozneje je bila veleposlanica Republike Slovenije v Avstriji (https://sl.wikipedia.org/wiki/Katja_Boh).

¹²⁴ Fröblov koncept je bil na otroka osredinjeni vrtec s petjem in plesom, vzgojo rastlin in domišljijso igro s t. i. vzgojnimi igračami oz. Fröblovimi darovi (https://en.wikipedia.org/wiki/Froebel_gifts). Vrtčevska goja naj bi družinski dodala vrstniško druženje ob igri in predšolske otroke postopoma vpeljala v šolsko delo, tj. učenje (Pavlič 1991).

Portret sina in mame ob gugalnici, začetek 20. stoletja (Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

Prvo ljubljansko otroško igrišče je iz druge polovice 19. stoletja. Ležalo je v neposredni bližini ljubljanskega »Praterja« (SEL 397 :2004), in sicer ob tistem kraku Lattermannovega drevoreda, ki je povezoval Šiško z Gradiščem, kot del rokokojskega kavarniškega vrta, imenovanim Kaffee (Ovsec 1982: 21). V letih 1925 in 1926 je prvi mestni vrtnar Vaclav Hejnic uredil južni park med Lattermannovim drevoredom in ribnikom in poskrbel za otroški igrišči pravokotne in okrogle oblike; ležali sta v parku vzporedno z Lattermannovim drevoredom (Kikelj 2012: 173). Otroško igrišče je imelo v bližini Jakopičevega paviljona Žensko telovadno društvo Atena z začetka 20. stoletja, ki je združevalo ljubiteljice tenisa in lahke atletike (Šterbenc Svetina 2007: 96). Urejeno otroško igrišče je bilo tudi v Bloudkovem športnem parku pod Cekinovim gradom (nav. delo) in prav tako na Galjevici, z gugalnicami in peskovnikom (Ravnik 1981: 114). Pozimi leta 1941 je mestna občina začela preurejati predel Tivolija ob ribniku po načrtih Borisa Kobeta. Na zravnanim terenu so leta 1943 uredili Otroški paradiž, otroško igrišče z gugalnico, vrtiljakom, peskovnikom, bazenom z nizko vodo (Šorn 2007: 426) in vodometom ob ribniku v bližini Mestne vrtnarije, proti Tivolskemu gradu pa so »speljali široke strme stopnice, na vrhu katerih stoji danes Kalinov kip pastirčka« (Šterbenc Svetina 2007: 49). Igrišče je bilo namenjeno »najmanjšim Ljubljančankam in Ljubljančanom,« predvsem predšolskim otrokom, česar že ob otvoritvi niso upoštevali starejši otroci, ki »svojih manjših tovarišev niso pustili k malinovcu in bonbonom, še manj pa na vrtiljak in gugalnici« (Šorn 2007: 427).¹²⁵ Blagoslovil

¹²⁵ »V paradižu so otroke razveseljevali mali jagenjčki in dva oslička. Najmlajše sta prevažala v majhnem

ga je knezoškof Gregorij Rožman (Ovsec 1982: 15), odprtja 11. julija 1943 pa sta se udeležila še župan Leon Rupnik in visoki komisar Giuseppe Lombrassa (Šorn 2007: 427). Na njem, vendar večkrat posodobljenem, se ljubljanski otroci igrajo še danes.

Za mestno oblast so z urbanizacijo, širjenjem mestnih površin in vedno številnejšimi prebivalci mest prostori otroške igre postali – tako kakor dvorišča in ulice – nevarni (vročina, gneča in kriminal) in torej neprimerni. Šlo je za obsodbo potepanja, postopanja in pohajkovanja.

Oblastva so npr. ugotavljala, da je predmestna mladina prepuščena sama sebi, da se potika zaradi pomanjkanja pravega nadzorstva po cestah, da je podivjana. »Še posebno,« ugotavljala moščansko županstvo, »se to opaža v naši občini, ki je velika predmestna občina, po večini industrijsko-delavsko-kmečkega značaja.« [...] »Boljši« ljudje se v Zeleno jamo niso nase-ljevali tudi zato, ker so se bali, da bi se njihovi otroci skvarili med zelenojamsko »mularijo« (Kremenšek 1970: 71)

Zato so cerkveni redi in družbe, npr. salezijanci na Kodeljevem in Rakovniku, v predmestjih organizirali prosti čas mladine. »Prišli so kot misijonarji v kolonijo spreobrnit predmestno 'mularijo', 'pogane' in 'divjake', v 'versko moralno in nacionalno vzgojeno' mladino« (Kremenšek 1970: 83). Poglavitno poslanstvo salezijancev, ki so leta 1902 na Rakovniku odprli preventivni vzgojni zavod in je čez štiri leta postal vzgajališče, je bila vzgoja otrok in mladine (Šinkovec 1998). Gospod J. z Galjevice je pripovedoval, da so imeli salezijanci velik vpliv na galjeviško prebivalstvo, predvsem moško mladino: »*Veliko so delali z otroki in mladino, imeli so nogometno igrišče in dramsko sekcijo; na oder so postavili opereto Pri belem konjičku itn.*«. Pod cerkvijo Marije Pomočnice stoji stavba, ki je bila v prvih desetletjih 20. stoletja mladinski zavod za mlade z družbenega roba. V prvih letih dela je salezijancem pomagal Fran Milčinski, ki se je »zavzel za zbiranje sredstev za 'ptičke brez gnezda'« (Zupančič 2006: 20).¹²⁶

Ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja se je razmahnila proizvodnja izdelkov za nego in igro otroka in hkrati izdajanje priročnikov o negi in vzgoji. Strokovnjaki različnih poklicev, pedagogi, psihologi in zdravniki, so skupaj s tovarnarji in trgovci postavili otroštvo kot esencialno kategorijo na tržišče in otroštvo je postalo tržno blago.¹²⁷ Strokovnjaki srednjega in višjega meščanstva, predvsem moški, so izdajali priročnike za starše, predvsem ženske, srednjega in višjega meščanstva. Ne le, da podeželsko, predmestno in mestno delavstvo ni veliko bralo, tudi kupne moči ni imelo. Oglaševanje otroških igrač je sprva nagovarjalo odrasle h kupovanju igrač, s katerimi se otrok nekaj nauči in pridobi veččine, pozneje pa je neposredno nagovarjalo fantazije otrok. Z igračami naj bi otroci opravili določeno nalogo, zadostili določenemu vzgojnemu namenu ali dosegli cilj, ki ga je skupaj s strokovnjakom oblikoval oglaševalec. Walter Benjamin je zapisal, da so se igrače »osamosvojile«; z industrializacijo in oglaševanjem so vedno bolj uhajale nadzoru družine in se otrokom postopoma odtujile (Benjamin 1999a: 114). Igrače, ki so jih otroci sami ustvarili, tudi zaradi siromaštva, in ki navadno niso del zbirk muzejev otroštva (Schlereth 1985), pa

vozičku, malo starejši pa so ju smeli tudi jahati. Poskrbljeno je bilo za varnost tistih otrok, ki so prišli na igrišče sami, saj so nad njimi bdele od mesta najete varuške« (Šorn 2007: 427).

¹²⁶ Delovanje salezijanskega zavoda na Rakovniku je podrobno opisano v Ravnik 1981: 101–110.

¹²⁷ Niko Kuret (1959: 99, 125, 151 itn.) in Tanja Tomažič (1999: 11) sta trdila nasprotno, da je namreč glas trgovcev preglasil glas pedagogov.

so bile zanje zgolj vir ugodja. Ena redkih zbirk takšnih igrač je zbirka punčk Edwarda Lovetta v Bethnal Green Museum of Childhood in v edinburškem muzeju otroštva. Sharon Brookshaw (2009) je razmišljala, da so zbirke doma narejenih igrač redke, ker niso tako prijetne za odrasle oči in domišljijo. Zbirke igrač v muzejih otroštva zapeljujejo ob pogledu na miniaturnost pripomočkov, ki jih sicer uporabljajo odrasli, na umetelnost izdelave in lepo okrasje dražjih igrač (Brookshaw 2009: 368, 375).

Türingenske porcelanaste punčke so bile znane že sredi 19. stoletja. Porcelanasta je bila lahko le glava, telo pa polnjeno s plevnico, živalskimi dlakami, pluto itn. Istočasno so tudi v Franciji izdelovali punčke s porcelanasto glavo – *bébés*, ki so bile dražje od nemških. Cenejše so bile t. i. biskvitne punčke, ki so imele glavo iz gline, iz neglaziranega porcelana. Telo je bilo iz blaga ali usnja. V Mannheimu so izdelovali punčke, ki so imele celuloidne glave, telo pa iz neglaziranega pocelana. Nekatere punčke so lahko premikale oči, roke in noge (Biškupić-Bašić 2013). Na začetku 20. stoletja je bilo že mogoče kupiti plišaste medvedke iz alpake z gibljivimi udi, polnjene z žagovino in očmi iz lesa ali stekla. Plišaste živali je začela izdelovati Margarete Steiff med šivanjem blazinic za šivanke v obliki slončka, ki so postale plišaste igrače. Prvo veliko naročilo je prišlo iz Amerike, kjer so plišaste medvedke povezali s predsednikom Theodorjem Rooseveltom. Zgodba o Rooseveltu kot lovcu, ki se je usmilil nekega medveda in ga izpustil, je postala popkulturni mit. Od tedaj plišastemu medvedku rečejo Teddy Bär oz. Teddy Bear (Varga 2009).¹²⁸ Donna Varga (2009) je podobo plišastega medvedka povezala z romantično predstavo poznega 19. stoletja o otroški divji (živalski) in zato nedolžni (nerazsvetljeni) naravi. Od tod široko odprte oči in debelušaste okončine medvedkov, simbolov otroškega udobja – prav tistega, po katerem so nostalgичno hrepeneli odrasli, ki so se že davno morali odreči svojemu narcizmu (prim. Bullivant 1997: 18). Lesene vlakce so konec 19. stoletja zamenjali nürnberški mehanski pločevinasti vlakci. V lokomotivi, ki je vlekla vagona, je bil urni mehanizem. Mehansko železnico je že v prvi polovici 20. stoletja zamenjala električna (Biškupić-Bašić 2013). Tedaj so bili na Slovenskem »priljubljeni električna železnica, kovinski sestavljivi elementi za oblikovanje mobilov in naprav, oboje izdelek nemškega Märklina, tudi t. i. iz pločevine (avtomobili)« (SEL 2004: 622). Avtomobilčke so izdelovali v Franciji, Nemčiji, na Danskem, v ZDA in na Japonskem. Proizvajalec vlakov Frank Hornby je začel leta 1934 izdelovati avtomobilčke iz kositra in cinka; poimenoval jih je Meccano Dinky. V prvem desetletju 20. stoletja je patentiral tudi prvo konstrukcijsko igro – Meccano, sestavljanje mehanske igračke iz kovine (Biškupić-Bašić 2013).

Na Slovenskem je bila tržna ponudba igrač odvisna zlasti od uvoza. Do 1. svetovne vojne so bile največje izvoznice raznovrstnih otroških igrač nemške obrtne in manufakturne delavnice, ki jih je z razvojem industrije nadomestila industrijska izdelava igrač. Predvsem v mestih so bile razširjene manufakturno izdelane »lesene otroške igrače, ki so jih izdelovali v okolici Nürnberga in so jih k nam uvažali pod imenom

¹²⁸ Zgodbo o plišastem medvedku prim. s Tomažič 1999: 60–61, kjer je pripoved o nastanku in izdelovanju plišastega medvedka nekoliko drugačna.

nürnberško blago« (Tomažič 1999: 23–25; SEL 2004: 396). Benjamin je poimenoval nürnberško produkcijo igrač (npr. svinčenih vojačkov, lesenih živalic Noetove barke, kočij, hišk za punčke in »liliputanske« notranje opreme itn.) (Benjamin 1999b: 117) »nemško darilo Evropi« (Benjamin 1999a: 113). Po 1. svetovni vojni je tržišče z igračami prevzela Anglija; tam so odpirali trgovine z otroškimi igračami, organizirali sejme z otroškimi igračami in tiskali kataloge. Sledile so ji Francija, Italija in ZDA (Biškupič-Bašič 2013).

V Ljubljani in Mariboru sta od 20. let 20. stoletja kratek čas delovali Icarus, »tvornica letečih igrač in drugih novosti,« in Lutka, »prva jugoslovanska tovarna otroških igrač,« kjer so izdelovali plišaste, gumijaste in igrače iz celuloida ter mehanske igrače. Plišaste igrače sta ponujali še tovarna konfekcije Tivar in »tvrška Stanko Florjančič« v Ljubljani. Predvsem pa je bila poznana Tribuna Franca Batjela. Mehanična delavnica, tovarna in trgovina Tribuna je stala na Karlovški cesti in ponujala: »otroške vozičke, zložljive lesene stolice za otroke, ki služijo obenem kot mizica, razne igračne vozičke z in brez košare, šivalne stroje in dvokolesa [...], zmanjšana dvokolesa za otroke že od pet let naprej [...], samokolnice – holenderje [...], mizice za učenje v hoji.« Izdelovanja igrač so se lotili tudi različni obrtniki: kleparji, tapetniki, mizarji itn. (Tomažič 1999: 56–58, 61). V 30. letih 20. stoletja so lesene otroške igrače ponujali tudi prebivalci ribniške doline, ki so bili večji izdelave lesenih struženih predmetov, in dobrepoljske doline, kjer je želel podjetni župnik Anton Mrkun ustvariti slovenski Nürnberg (nav. delo: 23–25).¹²⁹

Fran Viljem Lipič, ki je v prvi polovici 19. stoletja z očmi erudita opazoval Ljubljano, je zapisal, da sta bili takrat »najobičajnejši otroški igri metanje denarja [fucanje] in igra s paličicami, igre z žogo so manj znane« (Lipič 2003: 156). Pol stoletja pozneje so bile na Slovenskem splošno znane, a ne nujno splošno rabljene, punčka, tricikel, obroč, konjiček na kolesih, žoga, vrtavka, lesene gradilne kocke, miniaturni vojački, kartoni za izrezovanje z različnimi motivi, mozaik iz umetnega kamna, trobenta, gugalni konjiček, pleteni vozički, plišaste živali (medvedek, kuža, slonček ipd.), kompleti pomanjšane stanovanjske in trgovinske opreme, železnica in avtomobilčki, konstrukcijske igre, družabne igre (npr. črni peter, mlin, domino, človek ne jezi se), frnikole itn. (Tomažič 1999; Ferlež 2005). Predvsem za malčka so morale biti »higijenične, morajo se umivati, ne smejo oddajati barve« in »ne smejo biti oglate« (Derč 1921: 22).

Pisni in ustni viri pričajo, da za otroke na podeželju ni bilo ne časa za igro, ne denarja za igrače, ne prepričanja, da je igrača potrebna (Stupan 1932; Kuret 1959; Tomažič 1999; Križ 2002; Turk Niskač 2021). Ob prebiranju in analizi ljubljanskega terenskega gradiva pa je mogoče ugotoviti, da so se otroci, ne glede na socialno pripadnost in denarne zmožnosti staršev igrali podobne igre, le igrače so bile manj ali bolj trpežne in všečne. Materiali, tehnologija izdelave in oblike igrač se časovno in prostorsko spreminjajo, toda nekatere igrače in igre imajo, tako kakor npr. pravljice, univerzalen značaj (npr. skrivalnice, gradnja in podiranje, lovljenje, igre vlog itn.).

Ne preseneča, da so ustna pričevanja o prvih igračah in igrah dojenčka in malčka redka. Dobra del gradiva žal zajema čas že šolskega otroka. V terenskem gradivu npr. ni omenjene

¹²⁹ Več o izdelovanju igrač na Slovenskem pred 2. svetovno vojno Kuret 1959: 152–154.

Igra ali padec v pesku? V ospredju pločevinasti avtomobilček, med obema vojnama
(Dokumentacija Mestnega muzeja Ljubljana).

ropotuljice, ki so jo »dajali dojenčkom že v starem Egiptu« (Kuret 1959: 76). Položene v dojenčkove roke so s hrupom odganjale zle sile (Benjamin 1999b: 118). Ljubljansko terensko gradivo molči tudi o dotikalnih (SEL 2004: 97) in prstnih (SEL 2004: 481) igrah. Vsekakor preseneča odsotnost t. i. prehodnega objekta (Winnicott 1991) med otroki nižjih družbenih plasti. Kako pomemben je prehodni objekt, ki predstavlja otroku zanj pomembnega odraslega, ki pomirja in tolaži, in hkrati otroka samega tedaj, ko je v vlogi odraslega, sporoča dejstvo, da si ljudje to igračo zelo pogosto shranijo, ko je ne »potrebujemo« več (prim. Tomažič 1999; Križ 2003). Gospa M. iz družine lekarnarjev, torej iz višjega meščanstva, se je edina spominjala »*mehkega pajacka, plištatega medvedka in kužka*.« Kaj pa otroci najširših družbenih plasti? Morda je imela tolažilno in pomirjevalno vlogo ob odsotnosti staršev punčka iz cunj ali npr. »*gumijast pajac*« gospoda J. z Galjevice? Brez notranjega miru ni spanca, zato domnevam, da so se otroci brez prehodnih objektov ob usnutju posluževali prehodnih fenomenov, kot so nerazložno popevanje, spuščanje zvokov pa tudi ponavljajoče se božanje oz. dotikanje npr. las, ušesnih mečic in sesanje palčka, tudi pesti itn.¹³⁰

Igre z zemjo ali peskom in vodo so temeljne igre. Oblikovanje iz zemlje je ena najstarejših dejavnosti človeka in hkrati otroška razvojna potreba, ker omogoča majhnim otrokom psihično predelavo, npr. zagat pri toaletnem treningu, pojavu gnusa itn. Gospod T. iz Rožne doline se je spominjal, da sta bili »*ena prvih igrač pločevinasta kanglica in lopatka za igro v peskovniku*.« Tudi gospod J. z Galjevice se je v peskovniku igral s »*pločevinasto kanglico, lopatko in zalivačo*.« Gospa M. meščanskega miljeja je v Tivoliju prav tako »*ustvarjala potičke s pločevinasto kanglico, lopatko in sitom*.« Prve kanglice in lopatke so se pojavile, ko se je meščanstvo v bidermajerju začelo ukvarjati z okraševanjem vrtov (Tomažič 1999: 48). Otroci nižjega plasti so se morali znajti drugače. Gospod

¹³⁰ Več o prehodnih objektih in fenomenih Winnicott 1991.

D. iz družine obrtniškega delavca se je »*ob lepem vremenu igral z mivko z odsluženimi posodicami od globina.*« Gospa F. iz bajtarske družine ljubljanskega predmestja je pripovedovala, da so »*otroci, še štirje sosedovi, ob deževnem vremenu delali v veži potičke, saj se je zemlja na tleh zmešala z deževnico, ker je bila streha luknjičava, in nastalo je blato, ki so ga zajemali v odsluženo posodo od globina. Potičke smo krasili s črepinjami.*«

Simbolne igre, kjer igrače nastopajo kot pripomoček, ki označuje neko družbeno dejavnost, torej kot simbol, reproducirajo življenjske situacije in jih hkrati prirejajo neuresničnim željam. So domišljajska igra prakticiranja čustvenih in socialnih procesov in pri večjih otrocih lahko preidejo v pravo ustvarjalnost. Gospa M. iz kočarske družine iz vasi v okolici Ljubljane je pripovedovala, da so si »*otroci razdelili vloge in se igrali gledališče.*« Punčko in voziček zanjo je dobila od starejše sestrične oz. tete, ki je živel v Šiški. Gospa K. iz družine predmestnega trgovca je »*imela punčko iz celuloida in veliko punčk iz cunj.*« Gospa D. se je spominjala, da je teta dolgo živel na Dunaju in ji je prinesla punčko, ki je odpirala in zapirala oči, »*a mi igrača ni bila toliko zanimiva, ker sem se raje podila s fanti naokoli.*« Zelo strukturirano igro vlog je poznala tudi gospa F. iz bajtarske družine:

Otroka sva se igrala s sosedovimi štirimi otroci, in sicer družino. Jaz sem bila mama, sosedov Franci pa oče. Franci je šel v službo, jaz sem bila doma in sem skuhalo kosilo: v razbit lonček sem nabrala trobentice, ki smo jih jedli; za žlico je bila palčka. Potem je oče prišel domov pa je dobil kosilo, potem so prišli domov otroci ...

Med deklicami je bilo zelo pomembno, kakšno punčko ima katera, je o družbenem razlikovanju pripovedovala gospa F., saj je sama imela le preprosto punčko iz cunj: »*glava je bila iz žaganja, ovita je bila z blagom in polnjena s slamo.*« Punčki je po letih rabe mama naredila novo oblekico. Še preprostejše so bile punčke iz kosa lesa ali kamna, zavitega v cunj (Tomažič 1999). Neko zimo je Miklavž gospe F. končno prinesel »*fino punčko s porcelanasto glavo.*« Pozneje je dobila še eno in ta je odpirala in zapirala oči. Spominjala se je, da so nekatere deklice imele za svoje punčke doma narejeno posteljico in voziček. Gospod D. iz družine obrtniškega delavca je povedal, da je njegova sestra sicer imela punčko iz cunj, »*a ji je mizar iz Grahovega, ki je bil mamin sorodnik, dobesečno na pladnju prinesel komplet lesenega pohištva za igranje.*« Tudi gospod T. iz Rožne doline se je spominjal, da je imela njegova sestra »*leseno pohištvo za punčke iz cunj in tudi celuloidne punčke, ki so bile še mamine.*« Gospa M. iz meščanskega okolja mi je pripovedovala, da je celuloidne punčke prevažala v lesenem in pletenem vozičku. Med punčkami je bila »*tudi zamorčica, kar je bil del social-demokratske vzgoje.*« Njen bratec je tudi imel celuloidnega fantka, »*da se bo naučil delati z otročki,*« kar je bil del vzgoje k enakovrednosti spolov. Gospa M. je imela tudi nadstropno kartonsko hišo za punčke. Hišice za punčke so bile pomanjšani svet bivanjske kulture višjih plasti meščanstva. Podrobno so posnemale notranjo ureditev meščanskega stanovanja – od pohištva do posodja. Namenjene so bile socializaciji deklic v vlogo gospodinje (Biškupič-Bašič 2013) oz. hišne gospodarice. Otroka sta se lahko gugala na gugalnem konjičku ali se igrala s konjičkom na kolesčkih. Za peti rojstni dan je za gospo M. »*po Sori priplavala gumijasta kača.*« Na obrežju reke so starši organizirali rojstnodnevni piknik. »*Za bratca, da ne bo užaljen, pa je priplaval gumijasti krokodil.*«

Gospod J. z Galjevice je najprej imel gumijast avtomobilček, pozneje so mu starši kupili »motorček za naviti s prikolico,« brat pa mu je »napravil lesen vlakec.« Gospod D. iz družine obrtniškega delavca se je pri advokatovi družini, kjer je mama kuhala, srečal z »vlakcem za naviti in parno lokomotivo, ki se jo je podkurilo s špiritom.« Bratec gospe F. iz bajtarske družine je dobil za Miklavža svinčene vojake. »Vojačke iz prve svetovne vojne, nemške, angleške soldate, sem imel, pa tanke za naviti,« je s ponosom pripovedoval gospod T. iz Rožne doline. Imel je še »parni stroj, vlakec, ki se navije, in Schuko avtomobilčke [dirkalni avtomobilčki tedanjega časa], ki se jih navije. To so bile same dragocenosti!«

Namizne igre, o katerih ni veliko terenskega gradiva, so poleg kognicije vadile otroke v tekmovalnosti. Gospod J. z Galjevice se je spominjal igre človek ne jezi se in igre domino. Gospa D. z Ježice iz družine trgovskega delavca pa je opisala, kako so otroci prišli do igrač, da so se lahko potem skupaj z njimi igrali. Zgodba nazorno prikaže pojav generacijske in razredne solidarnosti:

Ko sva z bratom zagledala župnika Koširja, ko je šel maševat, sva stekla na pokopališče, pokleknila pri nekem križu in molila. Ko je župnik prišel mimo, je rekel »O, kako sta pridna!«, in nama je dal podobice, s katerimi smo se potem igrali. Soigralca pri igri sta bila sin in hči gostilničarke Pri ruskem carju.

Le enkrat so v terenskem gradivu omenjene kocke. Imel jih je gospod J. z Galjevice, ki se je zelo natančno spominjal, da jih je bilo devet v velikosti 4 x 4cm za sestavljanje šestih sličic. Ni pa pripovedi o lesenih kockah za gradnjo ali »anker gradilnih kockah,« ki so postale popularne na temelju Fröblovih učno-vzgojnih teorij kot t. i. vzgojne igrače oz. Fröblov darovi in so se v slovenskih mestih razširile v 20. stoletju. Poimenovane so bile po nemški tovarni Anker, ki jih je izdelovala. Zaradi popularnosti so jih »začeli ponarejati oz. izdelovati tudi drugi proizvajalci« (Tomažič 1999: 44–45; SEL 2004: 396; Kužnik 2009: 84). Kot zanimivost dodajam, da je patent za prve kocke Lego, ki so bile lesene, leta 1934 uveljavil Danec Ole Kirk Christiansen (Biškupič-Bašič 2013). O teh kockah v prvi polovici 20. stoletja na Slovenskem ni ne ustnih, ne pisnih, ne slikovnih virov.

Tudi igre na prostem so (bile) pogosto, a ne nujno tekmovalne. Gospa F. iz predmestne bajtarske družine se je spominjala, da so otroci radi »sprejemali novice in smo tekmovali, kdo bo prvi navezal stik z njimi, bil njihov prijatelj.« Sicer so se lovili, skrivali, zemljo kradli in skakali *ristanc*. Gospa D. z Ježice se je spominjala bezanja murnov iz lukenj, lovljenja in »bosopetega tekanja pomladi po blatni Dunajski cesti.« Dunajska cesta z lipovim drevoredom ni bila nevarna, »po njej so šli le vozovi, ki so vozili papirne odpadke v velikih balah. Iz bal smo otroci, tekajoč za vozom, vlekli pisane papirčke. Včasih je kdo purmane v četici gnal po cesti proti Ljubljani, kjer jih je prodajal meščankam.« Vse to so videle tedanje otroške oči. Gospod D. iz družine obrtniškega delavca pa je pripovedoval o streljanju z lokom ali bezgovimi puškami, pri čemer sta s sosedovim fantom cev zamašila z odrezkom korenja ali repe. Gospod J. z Galjevice pa se je spominjal, da se je s prijatelji skrival, lovil, nožkal, zemljo kradel, s kamni so balinali, medtem ko so dekleta skakala *ristanc* in se igrala škarjice brusit. Priljubljeno je bilo tudi fucanje s frnikolami. Gospa K. iz družine predmestnega trgovca je pripovedovala, da so se otroci igrali zemljo krast in med dvema ognjema, »dokler ni pri nas na dvorišču začela rasti trava, potem so šli k sosedom, ki za to niso marili.« Sicer so bila dvorišča s svojo

»zaprlostjo, varnostjo [... in] preglednostjo« (Ferlež 2001: 205) za starše idealen, nadzorovan prostor za otroško igro. Gospod T. je pripovedoval, da so bile neprometne rožnodolske ulice raj za naslednje igre: »med dvema ognjema, ristanc, žandarji in lopovi, zemljo krast, škarjice brusit in koza klanf [zbijanje praznih pločevink].« Podobne igre so bile opisane v zelenojamskem predmestju (Kremenšek 1970: 32, 80). Žoga, ki so jo otroci potrebovali za igro med dvema ognjema, je bila tedaj redka igrača. Lahko je bila izdelana iz različnih snovi: blaga, prašičjega mehurja (Petru 1982: 76), usnja, gume, prevlečena z gumiranim platnom itn. A »prava« žoga je bila tako kot »prava« punčka, statusni simbol. Ob pomanjkanju pravih žog so predvsem fantje uporabljali nadomestke s polnili iz žaganja, peska ali trave. Po 1. svetovni vojni so v šolske programe uvedli nekatere igre z žogo, npr. med dvema ognjema, zato so jih lahko spoznali otroci vseh družbenih skupin (Tomažič 1999: 53; SEL 2004: 177). Nogometa pa se je bilo treba izogibati, ker vodi v »sportno posurovelost,« čeprav po drugi strani »omiljuje resnejše spopade med proletarsko in meščansko deco« (Stupan 1932: 81).

Otroci so gotovo tudi peli, plesali in poznali številne rajalne igre (SEL 2004: 487), čeprav terensko gradivo molči o tem. Tudi gibalne igrače niso bile pogosto omenjene; večkrat je bilo omenjeno potiskanje obroča s palico, gospa M. iz meščanskega okolja se je spomnila, da sta z bratcem imela skiroja, bratec pa tudi rumen lesen tricikel. Gospod T. se je spominjal, da se je še majhen »naučil voziti očetovo kolo, in sicer sem ga vozil pod štango.«

Otroci so se radi igrali z živalmi, »saj so mnoge družine na svojih dvoriščih redile domače živali. Za otroke zanimivi so bili gotovo piščanci, race in zajci. Ob hišah so si hrane iskale mačke.« Gospoda T. je v Rožni dolini razveseljeval sosedov psiček Dinki, s katerim se je igral. Meščanske družine so si privoščile ptico v umeteljeni kletki ali psa. Gospa M. iz lekarniške družine se je spominjala, da so imeli »nemškega ovčarja, dokler ni oče umrl,« ker »Psi niso za v hišo, je rekla mama potem.« In mi pojasnila, da »si po psa šel na Drenikov vrh.« Psi so nosili, kakor otroci, znak meščanskega položaja lastnika; bili so stvar, ki prinaša ugled (Veblen 2020: 85). Kmetje niso imeli hišnih ljubljencev, temveč domače živali zaradi koristi (prim. Ličen 2022).

Zimske igre so (bile) povezane s snegom in ledom. Alojz Dolničar, brat gospe M. je v avtobiografiji *Spomini na otroška in partizanska leta* zapisal, da so otroci »že pred zimo sami napravili vso opremo za smučanje in sankanje iz različnega lesa. Smučali in sankali smo se v bližini doma, na Joštovem ali Hudnikovem bregu« (Dolničar 2014: 8). Gospod J. z Galjevice se je spominjal, da so se sankali na hribčku, ki je stal takoj za železniško progo. Imel je tudi doma izdelane smučke, in sicer iz sodovih dog: »s kuhanjem si ukrivil vrh in dodal na smučki bindunge.« Drsal se je po »zamrznjenem bajerju na Rudniku,« ki je bil »v velikosti nogometnega igrišča.« Gospod T. pa se je drsal in igral hokej, »za palice so služili stari ročaji metel,« na Habjanovem in Kolmanovem bajerju v Rožni dolini, drsanje po zamrznjenem tivolskem ribniku pa je bilo do 20. let 20. stoletja »rezervirano za otroke iz mesta.« Plačati je bilo treba vstopnino in na voljo je bila garderoba. »Otroci so za Miklavža dobili sezonsko karto, ki je stala 6 kron in veliko so morali drsati, da se je splačalo« (Ovsec 1979: 125). Pred 1. svetovno vojno je bilo urejeno drsališče še pri Kernu v Trnovem. Od začetka 20. let 20. stoletja pa so Ljubljančani lahko drsali po teniških igriščih Sportnega kluba Ilirija, ki so jih pozimi preuredili v drsališča in igrišča za hokej (Šterbenc Svetina 2007: 34, 47). Premožnejši so si nadeli

Portret otrok na sankah, med obema vojnama (Foto: France Cerar, Dokumentacija Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana).

športna oblačila in prave drsalke s čevlji, manj premožni pa so drsali v vsakdanjih oblačilih z drsalkami, privitymi na težke čevlje (Godina 1986: 60).

Sankanje je bilo, prav kakor drsanje, razširjeno med vsemi generacijami. V Tivoliju so se otroci premožnejših staršev sankali po položnejši Angleški stezi in bolj strmi Francoski poti (Šterbenc Svetina 2007: 65–66).

Gospa M., otrok vrhnje meščanske plasti, je z bratcem hodila tudi na smučanje, in sicer v popolni smučarski opravi: hlače do sredine meč, spete z gumbi, pulover, kapa, rokavice, šal, smučarski (močnejši) čevlji oz. gojzarice, volnene dokolenke. Njun smučarski učitelj je bil Srečko Šorli. Povsem drugače je zimske radosti doživljala gospa F. iz bajtarske družine, ki ji je oče sam napravil lesene sanke, ali gospa D. z Ježice, ki se je sankala na klančku pri cerkvi, Gospod D. pa se ni spomnil, od kod so se vzele sanke, le to, da so bile pri hiši in da so se otroci spuščali z grajskega griča. »*Pozimi smo otroci napravili tudi sneženega moža,*« je še dodal.¹³¹

Poletne igre so (bile) povezane z vodo, s kopanjem in učenjem plavanja. Gospa K. iz družine predmestnega trgovca mi je pripovedovala, da so jima s sestro poleti kar na dvorišču napolnili škafo z vodo, da sta se lahko kopali, ob nedeljah pa je družina počivala na obrežju Save. Spominjala se je, da je oče bral časopise, dekleti pa sta se kopali v temnih enodelnih kopalkah. »*Revnejši otroci so nosili hlačke, ko so se kopali – nagi niso bili!*«, mi je zatrnila. Na Savo se je hodila kopat tudi družina gospe D.: »*Mama je pogrnila deko, otroka sva čofotala, ona je plavala,*«

¹³¹ Več o smučanju, sankanju in drsanju kot zimski zabavi in druženju Mariborčanov med obema vojnama Godina 1986: 53, 60–62.

se je spominjala pogosto odsotnega očeta – trgovskega potnika. Gospod T. se je z rožnodolski-mi otroki kopal v kotli, tolmunu Glinščice ali na Bokalcih, ali pa ga je oče v »otroškem sedežu« peljal s »kolesom na kopališče na Savo k Štirnu in tudi na Soro.« Gospe F. in njenemu bratcu je

oče poleti naredil plavnce iz vodnega trsja z debelim stebлом, da sva se otroka lahko pre-izkušala v plavanju. Dva velika šopa trsja brez cvetov je povezal v butarico in ju povezal z gurtнами. Sem si se ulegel in zaplaval na vodi. Na začetku vasi je bil namreč na Gameljščici mlin z zapornico, kjer se je dalo plavat.

Portret pustne godbe, med obema vojnama (Foto: France Cerar, Dokumentacija Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana).

Gospod D. iz družine obrtniškega delavca se je naučil plavati šele pri desetih letih, »ko me je botra vodila na kopališče na Ljubljano, tam, kjer je zdaj Livada. V vodo je bil potopljen velik zaboj iz letev in tam sem se naučil plavati. Okrog pasu sem imel pas iz plute.« Kopališče Livada, ki je bilo odprto leta 1923, je imelo lesena bazena, mizo za namizni tenis, odbojgarsko igrišče in balinišče (Šorn 2007: 423–424).

Igra s peskom, zemljo in vodo je bila pri večini majhnih otrok v obravnavanem obdobju v Ljubljani in njenih predmestjih redka likovna dejavnost – kiparjenje. Zelo priljubljeno je bilo risanje po ometih z ostrim predmetom in zidovih s kosom opeke. Zaradi omembe risanja risnice v pesek, si predstavljam, da je mnogo otrok risalo s palico v pesek, mivko ali zemljo. Tako je pričevanje gospe iz Rožne doline, ki je pri igri s punčko kar na tla narisala hiško zanjo (Sketelj 1996: 52). Izjema so bili meščanski otroci višjega plasti, ki so jim bile dostopne barvice in tedaj dragocen papir. Poleg tega so se lahko učili plesa ali igrati na glasbilo. Gospa M. iz lekarniške družine je omenila, da je k njim na dom hodil pater France Ačko,¹³² ki je bratca poučeval violino. Gospod T. se je nekaj let učil igrati harmoniko »pri privatniku Štepic v Rožni

¹³² Frančiškanski pater France Ačko je bil »duhovni vodja taborniške vzgojne organizacije Borci, zborovodja

dolini,« a se »nikoli note nisem naučil čitat, posluh sem imel pa dober.« Gospa D. iz družine trgovskega potnika pa se je spominjala, da ju je z bratom »stric včasih peljal do Save, kjer nama je urezal« piščali.

Galjeviškim otrokom so starši brali »iz Slovenskega naroda in Slovenca podlistke na otroški strani« (Ravnik 1981: 85). Družina trgovskega potnika je otroka naročila na otroško revijo *Zvonček*, ki je izhajala mesečno. »Vsi, ki so zmogli in so bili socialdemokratskega miljeja, so otroke naročili na to revijo,« je pripovedovala gospa D. Gospod T. iz Rožne doline je razložil, »da so k vzgoji prispevale tudi pravlјice oz. povestice.« Doma so imeli veliko knjig, med njimi tudi otroške. Nekaj jih je bilo v nemščini. Spomnil se je Col-lodijevega *Ostržka*, risanege Burrougsojevega *Tarzana, kralja džungle*, Kiplingove *Knjige o džungli*, *Rdeče kapice*, *Sneguljčice*, *Trnjulčice* bratov Grimm itn. Gospod D. iz družine obrtniškega delavca pa se je tudi s slikanicami, tako kot z nekaterimi igračkami, spoznal pri advokatovi družini, kjer je bila mama zaposlena kot kuharica. »Brala mi jih je botra,« se je spominjal. Otroci iz delavskih družin so težje kot otroci premožnejših družin prišli do slikovnega gradiva in branja. Gospa F. iz bajtarske družine se je spominjala mlajšega brata, starega dve leti, »kako sedi na pručki s stolom pred seboj in prebira edino otroško čtivo – kmečko pratiko.« Poleg pratike so si otroci radovedno ogledovali podobice, ki so jih dobili v cerkvi. »Pratika in podobice so bile najino edino slikovno čtivo med letoma 1924 in 1931, 1932. Dobro se spominjam podobice, na kateri hodi fantek po brvi čez vodo, za njim pa je upodobljen velik, lep angel,« je pripovedovala in dodala: »Otroke so učili, kako pomemben je angel varuh.« Glede slednjega sem onkraj dvoma: odraščati v bajtarski družini, kjer je vir zaslužka priložnost in zato brez strukturirane odsotnosti staršev, je nujno z občutkom, da te nekdo ves čas varuje. Otroštvo je že samo po sebi polno strahov.

Odrasli so izbirali igrače v okviru socializacijskih preferenc: igrača je morala biti primerna spolu (npr. punčke za deklice, vlakce za fantke), starosti (razlike v kakovosti materiala), statusu (odslužena posodica globina za revnejše, kanglica in lopatka za premožnejše) in svetovnemu nazoru (npr. cerkvene podobice, revija *Zvonček*), torej »pravim« vrednotam in »ustreznemu« načinu življenja. Ob tem je treba nujno ločiti, kaj je neka igrača, npr. punčka, pomenila materi in kaj očetu. Ko je Miriam Formanek-Brunell (1993) raziskovala ameriško zgodovino punčk 19. in 20. stoletja, je ugotovila, da je bila njihova proizvodnja najprej v rokah domače ženske ekonomije. V ustvarjalnem postopku so nastajali raznovrstni izdelki. Z mehanizacijo izdelovanja punčk je postala to moška industrija in punčka je že posebej želeno pripravo deklic na materinstvo.

cerkvenih zborov v Kamniku in Ljubljani in predvsem skladatelj cerkvene (zbori, kantate, maše) in posvetne glasbe« (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1001270/>).

Sklep

Obraunavani čas je vpet v demografski prehod, ki obsega širše časovno obdobje ter širši družbeni proces modernizacije; opredeljujejo ga padanje rodnosti in hkrati padanje smrtnosti porodnic, dojenčkov in otrok ter podaljševanje pričakovane življenjske starosti. Povezan je s prehodom iz predmoderne v moderno družbo, z novim občutenjem družine in novo predstavo o otroku. Raznovrstni (moški) strokovnjaki tedanjega časa so v t. i. skrbi za narod, ki je v dobi hitro rastoče industrializacije potreboval strokovni kader za upravljanje in vodenje v podjetništvu, disciplinirali ženska telesa z razmišljanjem o pronatalnih, tudi evgeničnih, politikah za doseganje številne in zdrave družbe. Vzporedno s temi politikami je potekalo sistematično osveščanje prebivalstva o pomenu higijene, dojenja in nege dojenčkov. Hkrati z demografskim prehodom je potekal še prehod iz t. i. tradicionalnega v t. i. moderno materinstvo, za katero je značilen prenos družbene moči z mater in babic na (moške) strokovnjake, predvsem zdravnike, teologe in pedagoge, ki so opredelili materinstvo kot (po)klic žensk.

V Ljubljani, ki v obraunavatem času ni bila tipično industrijsko mesto, temveč upravno in kulturno središče ter prometno križišče, so živeli trgovci, obrtniki, industrijalci, veletrgovci, nižji ter višji uradniki in vladni uslužbenci, šolniki, umetniki, odvetniki, zdravniki idr. ter delavci v storitvenih dejavnostih. V ljubljanskih predmestjih, ki so izgubljala kmečki značaj, so živeli pretežno delavci raznovrstnih poklicev in številni nekvalificirani doseljenci s kmetij vse bolj razslojenega podeželja. Okolica Ljubljane je bila še povsem kmečka.

Ekonomska in družbena neenakost sta ustvarjali gmotne razmere in kulturno okolje, v katerih so živeli mali Ljubljančani in njihovi predmestni vrstniki v prvi polovici 20. stoletja. Ni torej presenetljivo, da je Milica Stupan v vzgojnem priročniku *Kako vzgojim svojo deco?* (1932) namenila posebno poglavje »meščanski deci,« drugo »kmečki« in nazadnje »proletarski deci«. Z današnje perspektive je razredna delitev v priročnikih za vzgojo otrok nenavadna, saj so urejeni kronološko (npr. od rojstva do tretjega leta ali do vstopa v šolo itn.) in tematsko (nega, prehrana, igra itn.). Podobno je Angela Vode leta 1938 v knjigi *Spol in usoda* (1999) razdelila svet otroka na svet vaškega, delavskega in mestnega otroka, da bi poudarila vpliv okolja na otrokovo odraščanje. Različni načini preživljanja so narekovali različna obzorja razumevanja otroka. Tako je bil npr. v meščanski družini otrok cenjen zaradi čustvenega prispevka in »projicirane sentimentalne vrednosti« (Burcar 2007: 25), meščanski otroci so (bili) »staršem odsev nesmrtnosti« (Stupan 1932: 7), in ne »cenena delovna moč« (nav. delo: 51) kot v kmečki družini. Otroci delavcev so imeli bistveno manj domačih obveznosti od kmečkih in so bili deležni bistveno manj nadzora kot meščanski.

T. i. občutenje otroštva je bilo temeljna sestavina nastajajočega meščanske srednje plasti, v kateri je odrasli otroka sentimentaliziral, nanj projiciral in ga objektiviziral. V

prvem primeru je bila to podoba nedolžnega otroka: »Le naš novorojenček je strašen revček, ki si ne more prav nič pomagati, ampak samo s svojo ljubkostjo nemo prosi: Pomagajte mi!« (Derč 1921: 13). V drugem primeru podoba otroka divjaka – »*Uh, kako mi veter delata, uh, kako mi veter delata!*« –, ki ga je treba disciplinirati, in v tretjem podoba otroka porabnika: »*Krisperjeva prodajalna nasproti magistrata je imela najlepšo miklavževovo izložbo!*« Ob meščanih v središču mesta so na njegovem robu živeli večinoma delavci, *profesionisti* in nekvalificirani doseljenci. Meščansko občutenje otroštva je bilo temu delu prebivalstva težko dosegljiv zgled. Zaradi pogoste delovne odsotnosti staršev v večini delavskih družin ni bilo mentalnega prostora za občutenje otroštva, pač pa želja po čimprejšnji delovni opravičnosti otrok in njihovem lastnem zaslužku.

Otrokov razvoj je poleg razredne zaznamovanosti spremljala še spolna. Paradoks je, da so meščani, delavci in kmetje živeli na različne načine in otroke vzgajali z različnimi vzgojnimi prijemi, a kljub temu v enakih patriarhalnih razmerjih. Ženske so bile tedaj povsem izključene iz političnega življenja. Z možnostjo zaposlitve zunaj doma ter s pridobitvijo stalnega in stabilnega vira dohodkov se je sicer začela rahljati družbena vloga žensk in posledično so se spreminjali tudi družinski odnosi (Lazarevič 2015: 9–10), vendar je v oblastnem govoru vztrajala družbena podoba ženske, zgrajena na mogočnih gradnikih materinjenja in gospodinjenja. Izključno pravico nad materinjenjem in gospodinjenjem je imel patriarhalni govor, v katerem sta se ženska in z njo otrok konstituirala kot moška lastnina, kar je, npr., zmotilo Zofko Kveder: »To je mogoče sploh usoda vseh žena, ki se poroče z možmi, pa z njimi niso istih misli in nazorov. In potem rode otroke, ki niso njihovi, čeprav so ustvarjeni iz njihove krvi in dojeni z njihovim mlekom« (Kveder 1938: 87). Družinski odnosi so najvidneje odsevali hierarhično razplasteno patriarhalno družbo, v kateri so bili otroci njen najšibkejši člen. V procesu socializacije je otrokovo poistenje z enim ali drugim spolom pomenilo interpelacijo v žensko ali moškega, v podrejeni ali nadrejeni družbeni položaj.

Družbeni položaj in spol otroka so oblikovale vsakdanje materialne prakse, s čimer so ustvarjale kulturno obzorje, v katerem je živel. Že leta 1899 je Thorstein Veblen (2020) videl obliko družbenega razlikovanja v kulturi prehranjevanja, oblačenja in bivanja. Večji ko je bil socialno-kulturni kapital, udobnejše otroštvo so otroci živeli. Predvsem zaposlitvena in z njo povezana družbena moč staršev je narekovala način življenja majhnih otrok.

K ugledu meščanske družine so prispevali prosti čas, služinčad, razkošni reprezentativni bivalni prostor, modna obleka iz kakovostnega tekstila, pestra in kakovostna hrana, hišni ljubljencek ter dobro rejen in vzgojen otrok, urejenega in ljubkega videza s težje dostopnimi igračami. Tak otrok je spal v topli otroški sobi, se kopal v koplanici in hodil na angleško stranišče. Slabo je poznal kuhinjo, pralnico, klet in poselske sobe. Oblečen je bil v modna oblačila umirjenih vzorcev kakovostnega tekstila. Znana mestna šivilja ali krojač sta mu jih sešila več kosov. Redko je bil razoglav in še redkeje bos. V salonu ali svoji sobi se je igral s kataloško ali v trgovini kupljenimi modnimi igračami. Zelo dobro je poznal okus mesa in mlečnih izdelkov ter sladkorja in kakava. Večino časa je preživel s sorojencem in varuško. Materialni svet otroštva nastajajočega srednjega sloja je na eni strani pokazal na prilagoditev otrokovim potrebam, skladno z novim občutenjem otro-

štva, in na drugi zametke njegovega poblagovljenja v okviru začetkov porabniške kulture rastočega kapitalizma.

Na drugi strani je bila beda materialne nepreskrljenosti najočitnejša za otroke iz skromnih delavskih stanovanj z ljubljanskega obrobja. Majhen delavski otrok je skupaj s sorojencem preživel vsakdanjik v topli, a pogosto zatohli, bivalni kuhinji in spal v neogrevani in pogosto vlažni sobi staršev. Očeta je videl ob nedeljah, mamu pa v času obrokov. V zgodnjem otroštvu je užival močnate jedi in gomoljno zelenjavo, ki se jima je z leti pridružil okus po zelju in fižolu. Žejo si je tešil z vodo, belo kavo ali čajem. Bosopet se je igral s predmeti iz narave in redkeje z doma narejenimi igračami iz lesa, blaga ali pločevine. Njegova vsakdanja obleka je bila večinoma sprana in ponošena. Novo obleko, klasičnega kroja in brez dodatkov, je sešila mama iz cenejšega blaga ali pa je predelala odsluženo obleko odraslega. Z leti se je vedno več zadrževal zunaj stanovanja in skupaj s sosedovimi otroki tvoril vrstniško skupino.

Konkretnost materialnega sveta otrok je neurejen vzorec razmerij med idejami, predmeti in ljudmi. Zato ni mogoče brez pridržkov sklepati o pretekli resničnosti, a gotovo sta opisana abstrahirana življenjska stila obvladovala patriarhalni red in družbena neenakost, ki jo je spodbujala kapitalistična tekmovalnost. To so majhni otroci vadili v igri, starejši v šoli in športu. Otroške reči namreč »govorijo« o drži odraslega do pričakovane otrokove socializacije.

Družbene in kulturne socializacijske zmožnosti, nagnjenosti in prednosti odraslih je najučinkoviteje uveljaviti v procesu discipliniranja že zelo majhnega telesa. V tem oziru ugotavljam, da je bila hitra odstavitev od dojke značilna za dojenčke liberalnih mater višje plasti in zaposlenih delavskih mater nižjih plasti družbe. Navajanje na toaletno higieno je bilo zgodnje; že pri šestih mesecih se je dojenčkova zadnjica prvokrat srečala s hladno kovino kahllice. Uspavanje, kot ga družine z majhnimi otroci poznajo danes, je bilo redko, navzoče v (malo)meščanskih družinah nižjega srednjega sloja (Huzjan 2022). Čustvena navezanost na biološke starše je bila za otroke iz višjih meščanskih in nižjih delavskih slojev tvegana. Prvi so vsakdanjik preživljali s služinčadjo (dojilja, varuška, guvernanta), drugi z domačimi in sosedovimi vrstniki. Ti so bili nadomestni oz. socialni starši.

Analiza gmotne kulture otrok kaže, da so bili za politiko discipliniranja telesa zanimivi lasje (pričeska), prebavni trakt (prehranjevanje, izločanje) in koža (luknjanje ušes, oblačenje, obuvanje). Moralni govor tedanjih bontonov in vzgojnih priročnikov se je osredinil tudi na položaj in dejavnost rok (masturbacija, levičarji), premikanje nog (hitrost in smer hoje), predvsem pa na uravnavanje odpiranja ust in spuščanje glasu (govorjenje). In še bi se lahko sprehajali po zemljevidu telesa. Bolj, ko je bil otrok dragocen, obsežnejši je bil nadzor nad telesom in bolj se je usmerjalo otrokovo vedenje. Na nasprotnem koncu pahljače socializacijskih zmožnosti staršev je bil vrstniški družbi prepuščen otrok ulice.

Na drugem mestu sem pokazala (Huzjan 2021c), kako je v obravnavanem obdobju sadistični užitek odraslega obvladoval prevladujoči avtoritarni represivni trening (Cunningham 1996a: 176), ustrahovanje in kaznovanje vzgojo, nadzorovanje afektov, zatiranje empatije in ljubezni ter seksualno poniževanje. Stabilnejši gmotni položaj, izobrazbena raven in razgledanost so v drugi polovici 20. stoletja, tudi zaradi razcveta psihoanalitičnih

spoznanj o psihoseksualnem razvoju otroka, omogočili bolj demokratično vzgojo.

V duhu resničnosti otrok v knjigi obravnavanega časa naj sklenejo besedilo uvodne besede pripovedi gospoda T. iz Rožne doline: »*Imel sem lepo otroštvo. Tudi zato, ker sem si ga sam naredil.*« Stavka izražata značilnost otroštva prve polovice 20. stoletja v Ljubljani in okolici, in sicer vrzel med podobo otroštva, ki naj bi bilo zaščiteno in dolgo, in njegovo resničnostjo, ko je bilo neredko ogroženo in kratko. Otroštvo naj bi bila vrednota 20. stoletja, vendar njegove vrednosti tedanji Ljubljančani niso uspeli spoznati.

Reference

ANDOLJŠEK, BLAŽ (IDR.)

2015 *Mama, a bomo graščaki?: Tematska razstava spominov na življenje na Ljubljanskem gradu. Ljubljanski grad, Peterokotni stolp, od 29. januarja do 5. aprila 2015.* Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta: Ljubljanski grad.

ANDREJKA, RUDOLF

1937 Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani. *Trgovski tovariš* 34 (1–2): 1–42.

2019 (1967) Souvan. V: *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi594540/>.

ANŽIČ, SONJA

2002 Postlana je postelja kranjskim lenuhom in potepuhom!: Prislina delavnica v Ljubljani. *Kronika* 50 (3): 313–326.

APPADURAI, ARJUN (UR.)

2016a *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: University Press.

2016b *Banking on Words: The Failure of Language in the Age of Derivative Finance*. Chicago in London: University of Chicago Press.

ARIÈS, PHILIPPE

1991 (1960) *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

ARKO, ANTON

2011 Oblačilni videz učencev v prvih berilih in čitankah do konca druge svetovne vojne. *Šolska kronika* 20 (3): 435–445.

AUSTIN, JOHN L.

1990 (1955) *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut FF.

BADINTER, ÉLISABETH

1981 *Mother Love: Myth and Reality: Motherhood in Modern History*. New York: Macmillan.

BAHOVEC, EVA D. (UR.)

1992 *Vzgoja med gospostvom in analizo*. Ljubljana: Krt.

BAHOVEC, EVA D. (IDR., UR.)

1999 *Kurikulum za vrtce: Predšolska vzgoja v vrtcih*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod RS za šolstvo.

BAJIČ, BLAŽ

2017 Staro za novo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57 (3–4): 33–37.

BALKOVEC DEBEVEC, MARJETKA

- 2012 Obleka v otroštvu. V: *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babić (idr.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 103–117.
- 2014 *Obleka v soli: Pregled oblačilnega videza učiteljev in učencev na Slovenskem skozi čas*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

BARAD, KAREN

- 2007 *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham, NC: Duke University Press.

BARFIELD, THOMAS (UR.)

- 1998 *The Dictionary of Anthropology*. Hoboken: Wiley-Blackwell.

BARNARD, MALCOLM

- 2005 (1996) *Moda kot sporazumevanje*. Ljubljana: Sophia.

BARNES, RUTH IN JOANNE B. EICHER

- 1993 Introduction. V: *Dress and Gender: Making and Meaning in Cultural Contexts*, ur. Ruth Barnes in Joanne B. Eicher. Oxford in New York: Berg, 1–7.

BARTHES, ROLAND

- 2008 (1961) Towards a Psychosociology of Contemporary Food Consumption. V: *Food and Culture: A Reader*, ur. Carole Counihan in Penny van Esterik. New York in London: Routledge, 28–35.

BASKAR, BOJAN

- 1991 'Nedeljski zgodovinar' in 'desni anarhist' Philippe Ariès: Spremna beseda. V: Philippe Ariès, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 501–522.

BAŠ, ANGELOS

- 1980 Hrana. V: *Slovensko ljudsko izročilo: Pregled etnologije Slovencev*, ur. Angelos Baš. Ljubljana: Cankarjeva založba in Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, 111–118.
- 1992a *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1992b Posebnost slovenske in nemške obleke na Slovenskem od začetka 19. stoletja od druge svetovne vojne. *Zgodovinski časopis* 46 (4): 445–450.

BATISTIČ-ZOREC, MARCELA

- 2003 *Razvojna psihologija in vzgoja v vrtcih*. Ljubljana: Inštitut za psihologijo osebnost.

BAUSINGER, HERMANN

- 1987 Jezik v etnologiji. *Traditiones* 16 (1986): 35–49.

BENEDICT, RUTH

- 1938 Continuities and Discontinuities in Cultural Conditioning. *Psychiatry* 1 (2): 161–167.

BENJAMIN, WALTER

- 1999a (1928) The Cultural History of Toys. V: Walter Benjamin, *Selected Writings: Vol. 2: 1927–1934*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 113–116.

- 1999b (1928) *Toys and Play*. V: Walter Benjamin, *Selected Writings: Vol. 2: 1927–1934*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 117–121.
- BERRY, HELEN IN ELIZABETH FOYSTER**
 2007 Introduction. V: *The Family in Early Modern England*, ur. Helen Berry in Elizabeth Foyster. Cambridge: Cambridge University Press, 1–17.
- BEVC, LADISLAV**
 2007 *Liberal Forces in Twentieth Century Yugoslavia*. New York (idr.): P. Lang.
- BEZLAJ, FRANCE, MARKO SNOJ IN METKA FURLAN**
 1995 *Etimološki slovar slovenskega jezika: Knj. 3: P–S*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 265–266.
- BILLE, MIKKEL, FRIDA HASTRUP IN TIM FLOHR SØRENSEN (UR.)**
 2010 *An Anthropology of Absence: Materializations of Transcendence and Loss*. New York in London: Springer.
- BIŠKUPIĆ-BAŠIĆ, IRIS**
 2013 Igračka ima povijest. V: *Svijet igračaka: Igračka ima srce: Etnografski muzej, Zagreb, 24. 03. 2013 – 31. 05. 2013*, ur. Anamaria Šnajdar, Iris Biškupić-Bašić in Matija Dronjić. Zagreb: Etnografski muzej, 11–24.
- BOGATAJ, JANEZ**
 2002 *Od nekdanj jedi so ljubljanske slovele: Jesenska kuhinja Ljubljane in njenih ljudi*. Ljubljana: Restavracija Rotovž.
 2014 *Od nekdanj jedi so ljubljanske slovele: Z Ljubljančani za vsakdanjo in praznično mizo*. Ljubljana: Turizem.
- BORČIĆ, MIRJANA**
 2014 *Odstiranje pogleda: Spomini, izkušnje, spoznanja*. Ljubljana: Javni zavod Kinodvor in Slovenska kinoteka.
- BORISOV, PETER**
 1995 *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- BOROVIČANIN, SINIŠA**
 2016 *Psihoanalitična kultura v javnem vrtcu*. (Diplomsko delo.) Ljubljana: [S. Borovičanin].
- BOSWELL, JOHN**
 1988 *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*. New York: Pantheon Books.
- BOURDIEU, PIERRE**
 1993 (1972) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, New York in Melbourne: Cambridge University Press.
- BRAČIČ, AJDA (IDR., UR.)**
 2022 *Iščem stanovanje ---: Sto let organizirane stanovanjske gradnje: 19. 10. 2021–31. 1. 2022, MAO ter različne lokacije v javnem prostoru Ljubljane*. Ljubljana: MAO.

BRODNIK, VILMA

- 1989 Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Kronika* 37 (3): 226–230.

BROOKSHAW, SHARON

- 2009 The Material Culture of Children and Childhood: Understanding Childhood Objects in the Museum Context. *Journal of Material Culture* 14 (3): 365–383. DOI: <https://doi.org/10.1177/135918350910642>.

BUDNA KODRIČ, NATAŠA

- 2003a Feministične zahteve. V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: Od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 35–44.
- 2003b Žensko časopisje in novinarstvo. V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: Od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 268–277.

BULLIVANT, LUCY

- 1997 The Currencies of Childhood. V: *Kid Size: The Material World of Childhood*, ur. Jane Havell in Peter Sidler. Milan: Skira; [Weil am Rhein]: Vitra Design Museum.

BURCAR, LILIJANA

- 2007 *Novi val nedolžnosti v otroški literaturi: Kaj sporočata Harry Potter in Lyra Srebrousta?* Ljubljana: Sophia.

BURMAN, BARBARA IN CAROLE TURBIN

- 2003 Introduction: Material Strategies Engendered. V: *Material Strategies: Dress and Gender in Historical Perspective*, ur. Barbara Burman in Carole Turbin. Malden (idr.): Blackwell, 1–11.

CALHOUN, CHARLES W. (UR.)

- 1996 *The Gilded Age: Essays on the Origins of Modern America*. Wilmington, Del.: Scholarly Resources.

CALVERT, KARIN

- 1992 *Children in the House: The Material Culture of Early Childhood, 1600–1900*. Boston: Northeastern.

CAMPBELL, COLIN

- 1998 Skrivnost in moralnost modernega porabništva. *Družboslovne razprave* 14 (27–28): 1–25.
- 2001 (1987) *Romantična etika in duh sodobnega porabništva*. Ljubljana: Studia humanitatis.

CERAR, ESTERA

- 2012 Razvoj tekstilne obrti v prvi polovici 20. stoletja. *Tekstilec* 55 (4): 323–334.

CERGOL PARADIŽ, ANA

- 2009 Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola. *Zgodovinski časopis* 63 (3–4): 408–425.

- CERTEAU, MICHEL DE**
2007 (1980) *Iznajdba vsakdanjosti I: Umetnost delovanja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- CHODOROW, NANCY IN SUSAN CONTRATTO**
1982 The Fantasy of the Perfect Mother. V: *Rethinking the Family: Some Feminist Questions*, ur. Barrie Thorne. New York: Longman, 54–75.
- CHRISTENSEN, PIA IN ALLISON JAMES (UR.)**
2000 *Research with Children: Perspectives and Practices*. London: Falmer Press.
- COOK, DANIEL THOMAS**
2004 *The Commodification of Childhood: The Children's Clothing Industry and the Rise of the Child Consumer*. London: Duke University Press.
- COOTER, ROGER (UR.)**
1992 *In the Name of the Child: Health and Welfare: 1880–1940*. London: Routledge.
- CORSARO, WILLIAM A.**
2005 *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- COTIČ, JANJA**
1998 *Normalno in patološko v teoriji vzgoje: Od institucionalizacije otroštva k nadzorovanju materinstva in medikalizaciji vzgoje*. (Magistrsko delo.) Ljubljana: [J. Cotič].
- CUNNINGHAM, HUGH**
1996a *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Longman.
1996b The History of Childhood. V: *Images of Childhood*, ur. Philip C. Hwang, Michael E. Lamb in Irving E. Sigel. Mahwah, NY: Lawrence Erlbaum Associates, 27–35.
1998 Histories of Childhood. *The American Historical Review* 103 (4): 1195–1208.
- CUNNINGHAM, HUGH IN PIER PAOLO VIAZZO (UR.)**
1996 *Child Labour in Historical Perspective 1800–1985: Case Studies from Europe, Japan and Colombia*. Florence: UNICEF.
- ČEČ, DRAGICA**
2016 Žensko delo v mestu. *Ljubljana med nostalgijo in sanjami* 5 (2): 55–87.
- DAUN, ÅKE**
1982 Ethnological Research on Children. *Ethnologia Scandinavica* 1982: 42–52.
- DAVIN, ANNA**
1996 *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870–1914*. London: Rivers Oram Press.
- DEMAUSE, LLOYD**
1974 The Evolution of Childhood. V: *The History of Childhood*, ur. Lloyd deMause. New York: Harper and Row, 1–83. <http://psychohistory.com/books/foundations-of-psychohistory/chapter-1-the-evolution-of-childhood/>.
1988 On Writing Childhood History. *The Journal of Psychohistory* 16 (2). <http://psychohistory.com/articles/on-writing-childhood-history/>.
- DERČ, BOGDAN**
1921 *Dojenček, njega negovanje in prehrana*. V Ljubljani: Tiskovna zadruga.

DESTOVNIK, IRENA

- 1991 *Vpliv krščanskih napotkov na način življenja otrok v Ljubljani v 20. in 30. letih tega stoletja.* (Seminarska naloga I.) Ljubljana: [I. Destovnik].
2002 *Moč sibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja.* Celovec: Drava.

DIETZ, THOMAS IN ANDREW JORGENSEN

- 2013 *Structural Human Ecology: New Essays in Risk, Energy, and Sustainability.* Pullman: Washington State University Press.

DOBAJA, DUNJA

- 2007 Rojstva v Ljubljani med drugo svetovno vojno s poudarkom na nezakonskih rojstvih ter skrb za matere in otroke. *Prispevki za novejšo zgodovino* 47 (1): 131–149.
2015 Rojstva, smrti in strah pred »belo kugo« v Dravski banovini v obdobju med obema svetovnim vojnama. *Kronika* 63 (1): 89–100.

DOLAR, MLADEN

- 2010 Kaj drži skupaj besede in reči? Spremnja študija. V: Michel Foucault, *Besede in reči: Arheologija humanističnih znanosti.* Ljubljana: Studia humanitatis, 469–492.

DOLNIČAR, ALOJZ

- 2014 *Spomini na otroška in partizanska leta.* Šmarje pri Jelšah: [A. Dolničar].

DRAGAŠ, BOGOLJUB

- 1931 *Otrok od prvega do sedmega leta.* V Celju: Družba sv. Mohorja.
1938 *Prehrana in dietetična kuhinja.* V Ljubljani: Društvo nj. vel. kraljice Marije.

DRNOVŠEK, MARJAN

- 2002 Ljubljana: Križišče izseljencev na poti v svet. *Kronika* 50 (3): 363–374.

DRNOVŠEK, STANKA IN JOŽICA SENEGAČNIK

- 1996 Začetki slovenskega industrijstva: Šumi. *Traditiones* 25: 395–398.

DRONJIĆ, MATIJA

- 2013 Igračka ima priču. V: Anamaria Šnajdar, Iris Biškupić-Bašić in Matija Dronjić, *Svijet igračkaka: Igračka ima srce: Etnografski muzej, Zagreb, 24. 03. 2013 – 31. 05. 2013.* Zagreb: Etnografski muzej, 29–38.

EDELMAN, LEE

- 2004 *No Future: Queer Theory and the Death Drive.* Durham in London: Duke University Press.

ELIAS, NORBERT

- 2000–2011 (1939) *O procesu civiliziranja: Sociogenetske in psihogenetske raziskave.* Ljubljana: Založba I/*cf.

ENFANCE

- 1991 *Enfance abandonnée et société en Europe: XIVE–XXe siècle: Actes du colloque international. Organisé par la Società italiana di demografia storica, la Società de demografia storica, l'École des hautes études en sciences sociales, l'École française de Rome, le Dipartimento di scienze demografiche (Università di Roma – La Sapienza), le Dipartimento statistico (Università de Firenze).* Rome, 30 et 31 janvier 1987. Paris: École française de Rome, Palais Farnèse.

FERLE, MOJCA

- 1996 Meščanska jedilnica: Poskus rekonstrukcije ambienta iz konca 19. stoletja. *Traditiones* 25: 223–227.
- 1998 Jedilnica – srce doma in družine. V: *Jedilnica – srce doma in družine: Drobci iz bivalne kulture in življenja ljubljanske meščanske družine. Katalog ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, Kulturno informacijski center Mestnega muzeja, 16. december 1998 - 27. februar 1999*, ur. Božena Dirjec in Mojca Ferle. Ljubljana: Mestni muzej, 24–26.

FERLEŽ, JERNEJA

- 2001 *Mariborska dvorišča: Etnološki oris*. Maribor: Mladinski kulturni center.
- 2005 Igre in igrače v Mariboru med obema vojnama. *Folklornik* 1: 28–32.

FIKFAK, JURIJ, FRANE ADAM IN DETLEF GARZ (UR.)

- 2004 *Qualitative Research: Different Perspectives, Emerging Trends*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Založba ZRC: Fakulteta za socialno delo; Mainz: Pädagogisches Institut, Johann Gutenberg Universität; Nova Gorica: Politehnika.

FLAKER, VITO

- 1990 Otrokove pravice – starševska zagata: K pravicam staršev ali k starševskemu etičnemu kodeksu. V: *Psihološke pravice otrok: Simbioza in avtonomija: Gradi-va 10. mednarodne poletne šole Sekcije za skupinsko dinamiko Društva psihologov Slovenije*, ur. Zoran Pavlovič. Ljubljana: Društvo psihologov Slovenije, 45–53.

FORMANEK-BRUNELL, MIRIAM

- 1993 *Made to Play House: Dolls and the Commercialization of American Girlhood: 1830–1930*. New Haven: Yale University Press.

FOUCAULT, MICHEL

- 2004 (1975) *Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina.
- 2007a (1973) *To ni pipa*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- 2010a (1966) *Besede in reči: Arheologija humanističnih znanosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- 2010b (1976) Volja do znanja. V: Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC, 5–152.

FOWLER, CHRIS IN OLIVER JT HARRIS

- 2015 Enduring Relations: Exploring a Paradox of New Materialism. *Journal of Material Culture* 20 (2): 127–148. DOI: <https://doi.org/10.1177/1359183515577>.

FRAN

- 2022 *Fran: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. Ljubljana, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. <https://fran.si/>.

FREUD, ANNA

- 2000 (1965) *Normalnost i patologija djece*. Zagreb: Prosvjeta.

FREUD, SIGMUND

- 1981 (1936) Objašnjenja, primene, orientacije. V: *Odabrana dela Sigmunda Frojda*:

- Knj. 8, Autobiografija / Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu.* Novi Sad: Matica srpska, 239–264.
- 1987a (1920) Onstran načela ugodja. V: Sigmund Freud, *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 239–300.
- 1987b (1927) Fetišizem. V: Sigmund Freud, *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 413–424.
- 1989 (1909/1918) *Mali Hans / Volčji človek*. Ljubljana: Filozofska fakulteta: ŠKUC.
- 1995 (1905) *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- 2003 (1918) Tabu devištva. *Delta* 9 (3–4): 135–150.
- 2006 *Spisi o seksualnosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

FURLAN SKETELJ, VITAN

- 2017 *Otroštvo v Rožni dolini: Raziskovalna naloga: Etnologija*. Ljubljana: OŠ Majde Vrhovnik.

GAVROV, SERGEI IN IGOR KLYUKOANOV

- 2015 Sociological Theories of Modernization. V: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences: Vol 15*, ur. James D. Wright. Oxford: Elsevier, 707–713. <http://www.sciencedirect.com/science/book/9780080970875>.

GEERTZ, CLIFFORD

- 2019 (1973) *Interpretacija kultur*. Maribor: Aristej.

GEISTER, IZTOK

- 1966 Reistični manifest. *Tribuna* 17 (6): 5.

GELL, ALFRED

- 2001 (1992) *Antropologija časa: Kulturne konstrukcije časovnih zemljevidov in podob*. Ljubljana: Študentska založba.

GIDDENS, ANTHONY

- 2000 (1992) *Preobrazba intimnosti: Spolnost, ljubezen in erotika v sodobnih družbah*. Ljubljana: Založba / *cf.

GLASER, BARNEY G. IN ANSELM L. STRAUSS

- 1999 (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine de Gruyter.

GODINA, MAJA

- 1986 *Maribor 1919–1941: Oris družabnega življenja*. Maribor: Obzorja.
- 1991 Stanovanjska kultura mariborskih industrijskih delavcev v obdobju med obema vojnama. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 27 (1): 88–94.
- 1992 *Iz mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919–1941*. Maribor: Obzorja.

GODINA GOLIJ, MAJA

- 1996a *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*. Maribor: Obzorja.
- 1996b Teoretična izhodišča etnološkega preučevanja prehrane. *Traditiones* 25: 211–221.

- 1998 Pomen uvajanja krompirja za spreminjanje prehrane na Slovenskem. *Traditiones* 27: 25–38.
- 2003a Vegetables in the Food Culture of Slovenian Urban Population between 1850 and 1950. V: *The Landscape of Food: The Food Relationship of Town and Country in Modern Times*, ur. Marjatta Hietala in Tanja Vahtikari. Helsinki: Finnish Literature Society, 63–72.
- 2003b Food Culture in Slovene Urban Inns and Restaurants between the End of the Nineteenth Century and World War II. V: *Eating Out in Europe: Picnics, Gourmet Dining and Snacks since the late Eighteenth Century*, ur. Marc Jacobs in Peter Scholliers. Oxford in New York: Berg, 125–135.
- 2006 *Prehranski pojmovnik za mlade*. Maribor: Aristej.
- 2009 Slovenske kuharske knjige od 1868 do 1940: Vir za razumevanje vsakdanjika. V: Matejka Grgič (idr.), *Rezine poželenja: Hrana in komunikacija v perspektivi humanističnih ved: [Prispevki s simpozija, Slap pri Vipavi, 30. maj 2007]*. Nova Gorica: Univerza, 9–18, 50.
- 2010 From Gibanica to Pizza: Changes in Slovene Diet in the Twentieth Century. *Glasnik Etnografskog instituta* 58 (2): 117–130.
- 2012a Recepti in napotki za krizne čase: Primer slovenskega ozemlja med prvo svetovno vojno. *Etnolog* 22: 65–80.
- 2012b »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami...«: O lakoti in pomanjkanju v Mariboru med prvo svetovno vojno. V: *Vojne na Slovenskem: Pričevanja, spomini, podobe*, ur. Maja Godina Golija. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 47–61.
- 2015 Z Mariborčani za vsakdanjo in praznično mizo. V: *Okusiti Maribor: Vsakdanje in praznične jedi Mariborčanov*, ur. Janez Bogataj in Helena Cvikel. Maribor: Višja strokovna šola za gostinstvo in turizem, 8–21.
- 2021 Zgodovina raziskovanja materialne kulture na Slovenskem. V: Maja Godina Golija, Vanja Huzjan in Špela Ledinek Lozej, *Govorica predmetov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 28–59. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505297_02.

GODINA GOLIJA, MAJA, VANJA HUZZAN IN ŠPELA LEDINEK LOZEJ

- 2021 *Govorica predmetov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610505297>.

GOLDSON, BARRY

- 1997 Childhood: An Introduction to Historical and Theoretical Analyses. V: *Childhood in Crisis?*, ur. Phil Scraton. London: University College Press, 1–28.

GOLEŽ KAUČIČ, MARJETKA

- 2001 Odsev pravnega položaja in življenjskih razmer žensk v slovenskih ljudskih družinskih baladah: Poskus zasnove orisa ženske kot subjekta pesmi v povezavi z nosilko pesmi. *Etnolog* 11: 157–175.

GOMBAČ, MAJA

- 2011 »Modni péle mêle« slovenske družbe med svetovnima vojnama. Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino.

GOVEKAR, FRAN

1926 *Bon ton: Knjiga o lepem vedenju, govorjenju in oblačenju v zasebnem in javnem življenju*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.

GOVEKAR, MINKA

1908 *Dobra gospodinja*. V Ljubljani: L. Schwentner.

GRIFFITHS, PAUL

1996 *Youth and Authority: Formative Experiences in England 1560-1640*. Oxford: Clarendon Press.

HAAS, LOUIS

1998 *The Renaissance Man and His Children: Childbirth and Early Childhood in Florence, 1300-1600*. New York: St. Martin's Press, 1998.

HABINC, MATEJA

2004 *Ne le rožmarin za spomin: O spominskih predmetih in njihovem shranjevanju*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, 2004.

HARVEY, DAVID

2013 *Rabel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London in New York: Verso.

HASTRUP, KIRSTEN IN MARTIN SKRYDSTRUP

2014 *The Social Life of Climate Change Models: Anticipating Nature*. New York in London: Routledge.

HEINSOHN, GUNNAR IN OTTO STEIGER

1993 *Uničenje modrih žensk: Prispevki k teoriji in zgodovini prebivalstva in otroštva*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze.

HENARE, AMIRIA, MARTIN HOLBRAAD IN SARI WASTELL (UR.)

2007 *Thinking Through Things: Theorising Artefacts Ethnographically*. London in New York, NY: Routledge.

HOBBSAWM, ERIC J.

2000 (1994) *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914-1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

2011 (1962) *Čas kapitala 1875-1848*. Ljubljana: Sophia.

HODDER, IAN

1994 *The Interpretation of Documents and Material Culture*. V: *Handbook of Qualitative Research*, ur. Norman K. Denzin in Yvonna S. Lincoln. London: Sage, 393-402.

HOLBRAAD, MARTIN

2014 *How Things Can Unsettle*. V: *Objects and Materials: A Routledge Companion*, ur. Penny Harvey idr. London: Routledge, 228-237.

HOLLENBECK, BRYN VARLEY

2008 *Making Space for Children: The Material Culture of American Childhoods, 1900-1950*. (Doktorsko delo.) Newark: [B. V. Hollenbeck].

HRIBAR, ANGELIKA

2006 Strmolški graščak Rado Hribar in njegova rodbina. V: *Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem*, ur. Miha Preinfalk. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije [Kronika 54 (2)]: 213–232.

2008 *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Celje: Društvo Mohorjeva družba-

HRŽENJAK, MAJDA

2002 Interpretacija simbolnega: Trije semiološki projekti. *Časopis za kritiko znanosti* 30 (209–210): 379–397.

HUDOLIN, GAŠPER, TEJA ZORKO IN JELKA GOLLI

2016 Savsko naselje: Od delavske kolonije do sodobne zelene ljubljanske soseske. *Ljubljana med nostalgijo in sanjami* 5 (2): [5]–53.

HUIZINGA, JOHAN

1992 (1938) *Homo ludens: O podrijetlu kulture u igri*. Zagreb: Naprijed.

HUMPHRIES, STEPHEN

1981 *Hooligans or Rabels: Oral History of Working Class Childhood and Youth, 1889–1939*. Oxford: Basil Blackwell.

HUZJAN, VANJA

2010 Kako vzgojim svojo deco?: Primarna socializacija deklic na primeru vzgojnega priročnika Milice Stupan (1932). *Šolska kronika* 19 (1): 29–60.

2021a Razmerje med človekom in predmetom. V: Maja Godina Golija, Vanja Huzjan in Špela Ledinek Lozej, *Govorica predmetov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 9–27. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505297_01.

2021b Oblačilna kultura: Oblačilni videz predšolskih otrok in skrb zanj. V: Maja Godina Golija, Vanja Huzjan in Špela Ledinek Lozej, *Govorica predmetov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 76–98. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505297_04.

2021c Vzgoja mlajših otrok v Ljubljani in okolici v prvi polovici 20. stoletja do druge svetovne vojne. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61 (1): 54–64. 2022 Slovenian Folk Lullabies: Analysis of the Lullaby Texts and their Functions. *Floklora* 86: 149–186. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2022.86.huzjan>.

HUZJAN GABRIJELČIČ, VANJA

2000 Kvalitativna analiza intervjuja v etnoloških raziskavah. *Traditiones* 29 (1): 209–226.

INGOLD, TIM

2010 *Bringing Things to Life: Creative Entanglements in a World of Materials*. Manchester: University of Manchester.

INKRET, ANDREJ

1982 Neprizanesljiva in presunljiva dokumentacija o otroštvu. V: Alenka Puhar, *Prvotno besedilo življenja: Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb: Globus, 7–14.

IZGORŠEK, AMALIJA

1937 Kako se lahko varčuje v gospodinjstvu. V: [več avtorjev], *Kako lahko varčuješ v gospodarstvu in gospodinjstvu*. Ljubljana: Zveza jugoslovanskih hranilnic, 1–8.

JAGODIC - MAKAROVIC, MARIJA

1959 Zibelka na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 12: 9–28.

JAMES, ALLISON IN ALAN PROUT

1990 *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. New York: Falmer.

JEGLIČ, ANTON BONAVENTURA

1910 *Staršem: pouk o vzgoji*. V Ljubljani: Katoliška tiskarna.

JERAJ, MATEJA

2003 Vloga in položaj žensk v obdobju 1918–1941. V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: Od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 27–35.

JERMAN, KATJA

2002 Promenada v Ljubljani: Kaj je promenada? *Vse za zgodovino* 9 (1): 40–65.

2003 *Promenada v Ljubljani*. Ljubljana: Viharnik.

JOGAN, MACA

2004 Opravičevanje podrejenega položaja žensk do začetka druge svetovne vojne na Slovenskem. V: *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev: Celje, 30. september–2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 301–310.

JUVANEC, BORUT

1993 Ljudska arhitektura med identiteto in internacionalizmom. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 32 (1): 24–29.

KANT, IMMANUEL

1988 (1803) O pedagogiki. *Problemi (Razprave) – Šolsko polje* 26 (11): 147–158.

1991 (1803) *Vaspitanje dece*. Beograd: »BATA«.

KAWAMURA, YUNIYA

2006 *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford in New York: Berg.

KERŠIČ, IRENA

1991a Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 33–34 (1988–1990): 329–388.

1991b Pohištvo za otroke, nizek stol z mizo, ki se s preklpom lahko sestavi v visoki stol. *Etnolog* 1: 207–208.

KIKELJ, URŠA

2012 Otroška igrišča kot odraz prevladujočih konceptov otroštva: Analiza na primeru razvoja ljubljanskih otroških igrišč od druge polovice 19. stoletja do leta 1945. *Časopis za kritiko znanosti* 40 (249): 169–178, 185, 189–190.

KING, MARGARET L.

2007 Concepts of Childhood: What We Know and Where We Might Go. *Renaissance Quarterly* 60 (2): 371–407.

KLEIN, MELANIE

1998 *Zavist in hvaležnost: Izbrani spisi*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij; SH Zavod za založniško dejavnost.

KNIFIC, BOJAN

2003 Vprašanje narodne noše na Slovenskem: Njen razvoj od srede 19. stoletja do 2. svetovne vojne. *Etnolog* 13: 435–468.

2011 Interpretacije oblačilne dediščine v kostumiranju otrok na Slovenskem. *Šolska kronika* 20 (3): 333–363.

2014 *Tržiški šuštarji*. Tržič: Tržiški muzej.

KODER, METKA

1998 »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega«: Vsakdanje življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Vse za zgodovino* 5 (1): 37–56.

KOMELJ, MIKLAVŽ

2009 *Ljubljana: Mesta v mestu*. Ljubljana: Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov.

KONJAJEV, ZORA

2019 Skoraj sto let v Ljubljani. *Ljubljana* 24 (3): 3.

KONVENCIJA O OTROKOVIH PRAVICAH

1992 (1989) *Konvencija o otrokovih pravicah (OZN)*. https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/SRI/Konvencija_o_otrokovih_pravicah.pdf.

KOPORC - SEDEJ, VIDA

2002 Meščanske vile med obema svetovnima vojnama v Ljubljani. *Kronika* 50 (3): 403–414.

KORBIN, JILL E.

2005 Childhood Studies. V: *Encyclopedia of Anthropology*: 5, ur. James H. Birx. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com//anthropology/Article_n168.html.

KOS, JANEZ

1981 Oris poglobitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850–1941. *Kronika* 29 (2): 159–166.

KOŽUH-NOVAK, MATEJA (IDR.)

1998 *Rodnostno vedenje Slovencev: Nacionalno poročilo*. Ljubljana: ZRC SAZU.

KRAUSMAN BEN-AMOS, ILANA

1994 *Adolescence and Youth in Early Modern England*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

KREGAR, RADO

1934 *Naš dom: Knj 1: Kakšen naj bo*. Ljubljana: Žena in dom.

KREMEŃEK, SLAVKO

1970 *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

1976 Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne. *Slovenski etnograf* 29: 91–100.

1980 *Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšje dobe*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

KRESAL, FRANCE

1998 *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

2004 Ženske v gospodarstvu do druge svetovne vojne na Slovenskem. V: *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september–2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 171–176.

KRIŽ, IVICA

2002 *Nazaj v otroški raj: Otroške igre in igrače na Dolenjskem: Katalog etnološke razstave. 15. november 2002–18. maj 2003*. Novo mesto: Dolenjski muzej.

KRIŽNAR, NAŠKO

1994 Vizualije kot teksti. *Traditiones* 23: 241–248.

KRMELJ, VESNA

2014 Cukrarna. *Ljubljana med nostalgijo in sanjami* 3 (2): 85–106.

KROFLIČ, ROBI

2011 Podobe otroštva. *Emzin* 21 (1–2): 67–69.

KRØJGAARD, PETER, OSMAN S. KINGO IN DORTHE BERNTSEN

2017 Adults' Earliest Memories of Songs and Melodies Based on a Large Stratified Sample. *Memory Studies* 10 (2): 210–226. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698015622057>.

KROPEJ, MONIKA

2008 Slovene Midwinter Deities and Personifications of Days in the Yearly, Work, and Life Cycles. V: *Space and Time in Europe: East and West, Past and Present*, ur. Mirjam Mencej. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, 181–197.

KUPER, ADAM

1999 *Culture: The Anthropologist' Account*. Cambridge, MA, in London: Harvard University Press.

KURET, NIKO

1959 *Igra in igrača v predšolski in šolski dobi*. Maribor: Založba Obzorja.

KUŽNIK, LEA

2009 Dediščina igrač na Slovenskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45 (1): 80–92.

KVEDER ZOFKA

1938–1940 Hanka. V: *Izbrano delo Zofke Kvedrove*, ur. Marja Boršnik in Eleonora Kernc. Ljubljana: Ženska založba Belo-modra knjižnica, 5–270.

LAMB, MICHAEL E. IN PHILIP C. HWANG

1996 Images of Childhood: An Introduction. V: *Images of Childhood*, ur. Philip C. Hwang, Michael E. Lamb in Irving E. Sigel. Mahwah, NY: Lawrence Erlbaum Associates, 1–12.

LAPORTE, DOMINIQUE

1992 O zgodovini šolanja. V: *Vzgoja med gospodvom in analizo: Zbornik*, ur. Eva D. Bahovec. Ljubljana: Krt, 91–103.

LASLETT, PETER

1965 *The World We Have Lost*. London: Methuen.

LATOUR, BRUNO

2015 Berlinski ključ ali kako narediti iz besed stvari: *Ceci est une clef! Outsider 1* (1): 124–129.

2021 (1991) *Nikoli nismo bili moderni: Esej iz simetrične antropologije*. Ljubljana: Studia humanitatis.

LAZAREVIĆ, ŽARKO

1987 Začetki uvajanja telefonije Ljubljani. *Kronika* 35 (1–2): 97–100.

2011 Na poti v moderno v »vmesnih časih.« V: *1918–1941*, ur. Marko Štepec. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 24–33.

2015 Gospodarska dejavnost žensk in gospodarsko zgodovinopisje. Oris razmer/ij in poudarkov. V: *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarević. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 9–18.

LEDINEK LOZEJ, ŠPELA

2015 *Od hiše do niše: Razvoj kuhinje v Vipavski dolini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

2016 Frankfurtska ali švedska kuhinja?: Prispevek k zgodovini migracij in prilasčanj oblik(ovanja). *Etnolog* 26: 127–146.

LESKOŠEK, VESNA

2002 *Zavrnjena tradicija: Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba /*cf.

LEŠNIK, BOGDAN

1998 »Objektna razmerja« Melanie Klein. V: Melanie Klein, *Zavist in hvaležnost: Izbrani spisi*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, SH Zavod za založniško dejavnost, 587–611.

2021 O moralni rabi institucije. V: Robert Castel, *Psihiatrični red: Zlata doba alienizma*. Ljubljana: Založba /*cf., 381–404.

LEVSTIK, FRAN

2017 (1877) *Kdo je napravil Vidku srajčico*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

LIČEN, DAŠA

2021 *Kulturna društva v Trstu kot prizorišče identifikacijskih procesov tržaškega prebivalstva (1848–1914)*. (Doktorsko delo.) Ljubljana: [D. Ličen].

2022 Tržaško Društvo ljubiteljev živali in njegove dame. *Prispevki za novejšjo zgodovino* 62 (2): 8–28. DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.62.2.01>.

LIPİČ, FRAN VILJEM

2003 (1834) *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije.

LOCKE, JOHN

1924–1925 (1693) *Esej o človeškem razumu*. V Ljubljani: Slovenska Šolska Matica.

Low, Setha M. in Denise Lawrence-Zúñiga, ur.

2004 *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Malden, Oxford in Carlton: Blackwell.

MACFARLANE, ALAN

1993 (1986) *Marriage and Love in England: Modes of Reproduction 1300–1840*. Oxford in Cambridge, MA: Blackwell.

MAJCEN, STANKO

1997a (1929) Dediči nebeškega kraljestva: Sanjska igra v treh dejanjih. V: *Stanko Majcen: Zbrano delo*, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: DZS, [113]–164.

1997b (1922) Profesor Gradnik. V: *Stanko Majcen: Zbrano delo*, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: DZS, [63]–79.

1997c (1922) Zamorka. V: *Stanko Majcen: Zbrano delo*, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: DZS, [97]–112.

MAKAROVIČ, MARIJA

2007 *Obleka predela človeka: Oblačilna kultura v kmečkem okolju na severu in jugovzhodu Štajerske od 18. do 20. stoletja*. Maribor: Litera.

MAL, JOSIP

1957 *Stara Ljubljana in njeni ljudje: Kulturnozgodovinski oris*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

MALEŠIČ, MARTINA, ANJA PLANIŠČEK IN KLEMEN PLOŠTAJNER

2016 *Doma v Ljubljani – 100 let ljubljanskih stanovanj*. DESSA, 25. januar–5. marec 2016. [Razstava].

MARJANOVIČ-UMEK, LJUBICA

1992 Domišljajska igra kot pot k otroku nekoč in danes. V: *Mladi v svetu ljudskega izročila*, ur. Jože Filo. Maribor: Festival otrok in umetnost, 51–55.

MARKOVIČ, JELENA

2012 Ishodišta, život i odjeci priča o (ne)posredovanim iskustvima iz djetinjstva u obitelji i malim grupama. *Narodna umjetnost* 49 (2): 7–32. <https://hrcak.srce.hr/93658>.

MARTELANC, MILKA

1925 *Otroško perilo: Navodila za krojenje, šivanje in vezenje vsakovrstnega perila za otroke*. Trst: Samozal.

MARTINC, F.

1932–1933 Milica Stupanova, Kako vzgojim svojo deco. [Ocena]. *Popotnik: Pedagoški list* 54 (3): 95.

MARX, KARL

1979 (1844) Kritika nacionalne ekonomije (Pariški rokopisi). V: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih: Zv. 1*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

2012 (1867) *Kapital: Kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Sophia.

MCCORMICK, MICHAEL

2001 *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300–900*. Cambridge: University Press.

MEAD, MARGARET

1954 (1930) *Growing Up in New Guinea*. Melbourne, London in Baltimore: Penguin Books.

MELIK, JELKA

2012 Otroci – storilci kaznivih dejanj na Slovenskem. V: *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babič (idr.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 256–265.

MEŠIČEK, IRA, MIHA ŠETINA IN MATEVŽ ŠTULAR

2011 *IV. mestna deška ljudska šola v Ljubljani med prvo svetovno vojno: Raziskovalna naloga s področja zgodovine*. Ljubljana: OŠ Prule.

MIHURKO PONIŽ, KATJA

2008 Upodobitve jedi in jedcev v slovenskem leposlovju. *Jezik in slovstvo* 53 (2): 21–32.

2009 Od ovsenjaka do Wellingtonove pljučne pečenke: Jedi in jedci v slovenskem leposlovju. V: Matejka Grgič (idr.), *Rezine poželenja: Hrana in komunikacija v perspektivi humanističnih ved: [Prispevki s simpozija, Slap pri Vipavi, 30. maj 2007]*. Nova Gorica: Univerza, 37–48, 51.

MIKULAK, MARCIA

2005 Childhood. V: *Encyclopedia of Anthropology: 5*, ur. James H. Birx. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2005. http://www.sage-ereference.com/anthropology/Article_n167html.

MILČINSKI, FRAN

1999a *Skavt Peter*. Ljubljana: Karantanija.

1999b Življenjepis mojega peresa. V: Fran Milčinski, *Skavt Peter*. Ljubljana: Karantanija, 87–99.

MILHARČIČ HLADNIK, MIRJAM

1995 *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

2004 Splošno žensko društvo 1901–1945: Od dobrih deklet do feministk. *Ampak* 5 (2): 62–63.

2015 Otroci v migracijskih kontekstih. V: *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje*, ur. Janja Žitnik Serafin. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 13–31.

MILLER, DANIEL

2005 Introduction. V: *Clothing as Material Culture*, ur. Susanne Küchler in Daniel Miller. Oxford in New York: Berg, 1–19.

2010 *Stuff*. Cambridge: Polity Press.

2016 (2010) *Materialna kultura*. Ljubljana: Studia humanitatis.

MINTZ, SIDNEY

1999 Material Culture, Cultural Material. *Diogenes* 47 (188): 16–21.

MLAKAR ADAMIČ, JANA

2004 *Teknilo nam je!* Trbovlje: Zasavski muzej.

MLEKUŽ, JERNEJ

2001 Prostor na gala plesu in bojnem polju etnične, narodne ter nacionalne identitete: Izbrani teoretski vidiki. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 41 (1–2): 55–61.

MOČNIK VOGELNIK, TEJA

2016 *Predadolescenti iz Reteč: Antropološka raziskava o inkulturaciji.* (Doktorsko delo.) Ljubljana: [T. Močnik].

MODER, GREGOR

1998 Katalog: Jedilniško-sprejemniška garnitura. V: *Jedilnica – srce doma in družine: Drobci iz bivalne kulture in življenja ljubljanske meščanske družine: Katalog ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, Kulturno informacijski center Mestnega muzeja, 16. december 1998 – 27. februar 1999*, ur. Božena Dirjec in Mojca Ferle. Ljubljana: Mestni muzej, 61–63.

MONTANARI, MASSIMO

1998 (1993) *Lakota in izobilje: Zgodovina prehranjevanja v Evropi.* Ljubljana: Založba /*cf.

MORRISON, HEIDI (UR.)

2012 *The Global History of Childhood Reader.* London in New York: Routledge.

MORRISON, M. CATRIONA IN MARTIN A. CONWAY

2010 First Words and First Memories. *Cognition* 116 (1): 23–32. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2010.03.011>.

MOSS, PETER

2011 Paranoično starševstvo. [Intervju.] *Emzin* 21 (1–2): 18–21.

NARDINELLI, CLARK

1990 *Child Labour and the Industrial Revolution.* Bloomington: Indiana University Press.

OGBORN, MILES

1998 *Spaces of Modernity: London's Geographies, 1680–1780.* New York: Guilford Press.

OLSEN, BJØRNAR

2003 Material Culture After Text: Re-Membering Things. *Norwegian Archeological Review* 36 (2): 87–104.

ONLINE ETYMOLOGY DICTIONARY

2001–2021 *Online Etymology Dictionary.* <https://www.etymonline.com/>.

OSWELL, DAVID

2013 *The Agency of Children: From Family to Global Human Rights.* Cambridge: University Press.

OVSEC, DAMJAN

1979 *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne.* Ljubljana: Društvo arhitektov.

- 1982 Iz zgodovine in življenja mestnega parka. *ab – arhitektov bilten* 60–61: 11–23.
- 1994a O meščanstvu kot zgodovinskem, etnološkem in posebej - psihološkem pojmu: interdisciplinarna interpretacija. *Etnolog* 4: 35–62.
- 1994b Iz življenja Tivolija skozi čas. V: *Tivoli – ljubljanski mestni park*, ur. Jože Strgar. Ljubljana: Kmečki glas, 65–94.
- 1997 Segmenti meščanske identitete: Interdisciplinarna interpretacija. *Traditiones* 26: 211–221.
- 2008 Živo mesto ostaja načrt človekovega sebstva. V: *Etnologija in regije: Ljubljana: Urbana etnologija in identitete Ljubljane: Zbornik znanstvenih in strokovnih razprav*, ur. Breda Čebulj Sajko. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 57–69.

PAJSAR, BREDA IN NENA ŽIDOV

- 1989 The Working Classes and Labour Colonies in the Municipality of Ljubljana-Bežigrad from the End of the 19th Century to the World War II. V: *The Conference The Methods and Research Problems of the City and Village Anthropology, Łódź-Zakościele, 6–7th June, 1989*, ur. Bronisława Kopczyńska-Jaworska (idr.). Łódź: University, 27–32.
- 1991 *Občina Ljubljana Bežigrad*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

PAVLIČ, SLAVICA

- 1991 *Predšolske ustanove na Slovenskem: 1834–1945*. Ljubljana: Zavod republike Slovenije za šolstvo in šport.

PETELIN, DAVID

- 2017 Stanovanjske razmere v Ljubljani v letih 1945–1965. *Kronika* 65 (1): 77–94.

PEŠAK MIKEC, BARBARA IN NATAŠA BUDNA KODRIČ

- 2002 Ljubljanski hoteli do druge svetovne vojne. *Kronika* 50 (3): 343–362.

PETEK, TONE

- 2014 *Inovacije v gospodinjstvu*. Maribor: Pokrajinski muzej.

PETRU, DUŠA

- 1982 Družinsko življenje v Trnovem pred vojno in danes. *Problemi* 9–10: 71–82.

PIŠOT, SAŠA

- 2008 *Sociološka analiza fenomena »protektivnega«* otroštva. (Magistrsko delo.) Koper: [S. Pišot].

POČIVAVŠEK, MARIJA

- 2012 *En gros & en detail: Trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne: Trendi, strukture, prakse*. Celje: Zgodovinsko društvo.

POLLOCK, LINDA

- 1983 *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: University Press.

POSTMAN, NEIL

- 1994 *The Disappearance of Childhood*. New York: Vintage Books.

PRINČIČ, JOŽE

- 1992 Druga nacionalizacija industrijskih in rudarskih podjetij na ozemlju LR Slovenije. *Prispevki za novejšo zgodovino* 32 (1–2): 191–200.

PUFALL, PETER B. IN RICHARD P. UNSWORTH (UR.)

2004 *Rethinking Childhood*. New Brunswick, New Jersey in London: Rutgers University Press

PUHAR, ALENKA

1982 *Prvotno besedilo življenja: Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb: Globus.

QVORTRUP, JENS (IDR., UR.)

1994 *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics*. Aldershot (idr.): Avebury.

RAMŠAK, MOJCA

2007 Etnološko preučevanje otrok v slovenski etnologiji in folkloristiki. *Etnolog* 17: 31–41.

RAPOPORT, AMOS

1991 (1969) *House Form and Culture*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

RAVNIK, MOJCA

1981 *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

REBULA-TUTA, ALENKA

1998 *Globine, ki so nas rodile: Zgodnje otroštvo v otroku in odraslem*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva družba.

REMEC, MARIJA

1915 *Varčna kuharica: Zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedil s skromnimi sredstvi*. V Ljubljani: Katoliška bukvarna.

REMEC, META

2015 *Podrgni, očedi, živali otrebi: Higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

RICOEUR, PAUL

1973 The Model of the Text: Meaningful Action Considered as Text. *New Literary History* 5 (1): 91–117.

ROBERTS, BENJAMIN B.

2008 (2003) History of Childhood: Europe. V: *Encyclopedia of Children And Childhood in History and Society: Gr-Im*, ur. Paula S. Fass. <http://www.faqs.org/childhood/Gr-Im/History-of-Childhood.html>.

ROBIDA, IVAN

1922 *Boj alkoholu!* Ljubljana: Zdravstveni odsek za Slovenijo.

ROSE, LIONEL

1991 *The Erosion of Childhood: Child Oppression in Britain: 1860–1918*. London in New York: Routledge.

ROUSSEAU, JEAN-JACQUES

1997 (1762) *Emil ali O vzgoji*. Novo mesto: Pedagoška obzorja.

ROŽMAN, IRENA

2004 *Peč se je podrla!: Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

- 2012 Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. stoletju. V: *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babić (idr.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 397–408.
- RYAN, MARY P.**
1981 *The Cradle of the Middle Class: The Family in Oneida County, New York, 1790–1865*. Cambridge: University Press.
- SAINT-EXUPÉRY, ANTOINE DE**
2009 (1943) *Mali princ*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SAKSIDA, IGOR**
1992 Podoba otroka v liriki Srečka Kosovela. *Otrok in knjiga* 33: 5–23.
- SAKSIDA, IZTOK**
1986 *Šola, učitelj, mati in otrok*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- SALECL, RENATA**
1991 *Disciplina kot pogoj svobode*. Ljubljana: Krt.
- SÁNCHEZ ROMERO, MARGARITA**
2008 Childhood and the Construction of Gender Identities Through Material Culture. *Childhood in the Past* 1: 17–37.
- SCHIPPERS, THOMAS K.**
2002 Od predmetov do simbolov: Spreminjajoče se perspektive pri proučevanju materialne kulture v Evropi. *Etnolog* 12: 125–136.
- SCHLERETH, THOMAS J.**
1985 The Material Culture of Childhood: Problems and Potential in Historical Explanation. *Material Culture Review* 21 (spring): 1–14.
- SEALANDER, JUDITH**
2003 *The Failed Century of the Child: Governing America's Young in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SEL**
2004 *Slovenski etnološki leksikon*, ur. Angelos Baš. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SENNETT, RICHARD**
1989 *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb: Naprijed.
- SERIC HODŽAR, ANJA**
2003 Hišni arhiv Slovenskega etnografskega muzeja. *Etnolog* 13: 249–262.
- SHAHAR, SHULAMITH**
1990 *Childhood in the Middle Ages*. London in New York: Routledge.
- SHORTER, EDWARD**
1975 *Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
- SIEDER, REINHARD**
1998 (1987) *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis in ZRC.
- SIMMEL, GEORG**
1957 (1904) Fashion. *American Journal of Sociology* 62 (6): 541–558.

SKETELJ, POLONA

- 1996 *Rožna dolina: 100 let*. Ljubljana: Veterani Rožne doline.
1997 *Rožna dolina: Od ruralnega predmestja do urbanega naselja*. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 37 (3): 39–50.
1998 *Več od zlata in srebra nam sadno drevje da...: Ob Slovenski razstavi sadja 1998*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

SKUŠEK, ZOJA

- 1991 *Na ženi dom stoji*. V: *Vesela znanost I, II: Zbornik predavanj 1988/89, 89/90*, ur. Alenka Bogovič in Miha Zadnikar. Ljubljana: KUD France Prešeren, 57–67.

SLAČEK, SAŠO

- 2011 *Dialektika javnosti*. *Časopis za kritiko znanosti* 39 (244): 128–147.

SLAVEC, INGRID

- 1987 »Historična etnologija« ali o etnologiji kot vedi o preteklosti. *Traditiones* 16: 51–72.

SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID

- 2000 *Etnologija na Slovenskem: Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000.

SLIVNIK, ANTON [MAGISTER]

- 1910 *Otrok: Nasveti v dosego pametne domače vzgoje ob preprostih razmerah*. V Kamniku: A. Slatnar.

SMALL, MARIO LUIS

- 2009 "How Many Cases do I need?": On Science and the Logic of Case Selection in Field-Based Research. *Ethnography* 10 (1): 5–38.

SPLOŠNI STROKOVNI ADRESAR VELIKE LJUBLJANE

- 1938 *Splošni strokovni adresar Velike Ljubljane*. Ljubljana: Reklama »Saturn«.

STANONIK, MARIJA

- 2017 *Etnolingvistika po slovensko*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

STAREC, SAŠA

- 2008 *Ženski svet: Ženske, meščanska kuhinja in gospodinjstvo*. V: *Slovensko meščanstvo: Od vzpona nacije do nacionalizacije*, ur. Jože Dežman in Božidar Jezernik. Celovec: Mohorjeva družba, 185–189.

STARIHA, GORAZD

- 2002 *Začetek ustavnega življenja in ljubljanska policija*. *Kronika* 50 (3): 327–342.

STEARNS, PETER

- 2002 *Growing Up: The History of Childhood in a Global Context*. Waco, Tex.: Baylor University Press.

STEIGERWALD, DAVID

- 1995 *The Sixties and the End of Modern America*. New York: St. Martin's Press.

STONE, LAWRENCE

- 1977 *Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800*. New York: Harper & Row.

STRANGE, JULIE-MARIE

2015 *Fatherhood and the British Working Class: 1865–1914*. Cambridge: University Press.

STRATHERN, MARILYN

2011 What is a parent? *HAU 1* (1): 245–278. DOI: <https://doi.org/10.14318/hau1.1.011>.

STUDEN, ANDREJ

1995 *Stanovati v Ljubljani: Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Institutum studiorum humanitatis.

1997 Slikanje socio-topografske podobe nekega bivanjskega miljeja: Primer naselja vil na Mirju med obema svetovnjima vojnima. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 37 (3): 30–32.

2015 Dobra meščanska gospodinja: Ideološki pogledi na žensko delo v dobi meščanstva. V: *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 89–102.

2018 Vacuum Cleaner: K zgodovini sesalca za prah v dobi meščanstva. V: *Nečakov zbornik: Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 33–55.

STUEBER, KARSTEN

2019 Empathy. V: *The Stanford Encyclopedia Of Philosophy*, ur. Edward N. Zalta. <http://stanford.library.usyd.edu.au/entries/empathy/>.

STUPAN, MILICA

1932 *Kako vzgojim svojo deco?: Za meščanske, kmečke in proletarske matere*. Maribor: Ljudska Tiskarna.

1932–1933 Sodobna vzgoja ženskega naraščaja. *Popotnik: Pedagoški list* 54 (3): 71–75.

1936 *Knaus-Oginova metoda*. Maribor: »Žena in svet«.

SUTTON-SMITH, BRIAN (IDR., UR.)

1999 *Children's Folklore: A Source Book*. Logan: Utah State University Press.

SVOLJŠAK, PETRA

2004 »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«: Položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno. V: *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Celje, 30. september–2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 153–158.

2005 Usmiljenim srcem. V: *Slovenska kronika XX. stoletja: 1900–1941*, ur. Bojan Balkovec (idr.). Ljubljana: Nova revija, 156–157.

2015 Ženske v gospodarstvu 1. svetovne vojne. V: *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 179–194.

2017 Otroštvo v vojni na šolski fronti. V: *Na marginama Velikoga rata: kulturne i prosvjetne prilike u Rijeci, Puli, Ljubljani i Gorici 1914. – 1918. / Na obrobjih velike vojne. Kulturne i prosvetne razmere na Reki, v Pulju, Ljubljani in Gorici 1914–1918, oktober 2017*. [Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa], 8.

2018 Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni? V: *Lakota in pomanjkanje: Slovenski primer*, ur. Mojca Šorn. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 133–145.

SVOLJŠAK, PETRA IN GREGOR ANTOLIČIČ

2018 *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

ŠARF, FANČI

1979 Porod in nega dojenčka v luči socialno higienskih razmer. *Traditiones* 5–6 (1976–1977): 345–352.

1980 O raziskovanju stanovanjske kulture. V: *Poglavja iz metodike etnološkega raziskovanja – 1*, ur. Slavko Kremenšek in Janez Bogataj. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 5–15.

ŠINKOVEC, PAVEL

1998 *Mladinski dom Malči Beličeve*. 1998. <http://www2.arnes.si/~mdljmb1s/zgodovina.html>.

ŠIRCELJ, MILIVOJA

2006 *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.

ŠKERLJ, BOŽO

1930a Zlo prostitucije. *Naša doba* 1 (5): 179–187.

1930b Ali je prostitucija potrebna? *Naša doba* 1 (8): 273–282.

1933 Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka. *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* 29: 34–102.

1936 O začetkih in vzrokih prostitucije. *Ženski svet* 14 (11): 243–249.

ŠORN, MOJCA

2007 *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

2018a Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne. V: *Lakota in pomanjkanje: Slovenski primer*, ur. Mojca Šorn. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 167–185.

2018b O socialnem skrbstvu ljubljanske mestne občine v letih 1935–1945. V: *Nečakov zbornik: Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 825–845.

ŠTERBENC SVETINA, BARBARA

2007 *Ljubljanski mestni park Tivoli v 20. stoletju: Preživljanje prostega časa in družabno življenje v parku do druge svetovne vojne*. (Magistrsko delo.) Ljubljana: [B. Šterbenc Svetina].

ŠTRUKELJ, PAVLA

1958 Pranje perila v okolici Ljubljane. *Slovenski etnograf* 11: 131–154.

ŠTUHEC, FRANC

1941 *Dobri otroci*. Rakovnik: Selezijanski inspektorat.

ŠUŠTAR, BRANKO

1996 *Spodnja Šiška – pušelj Ljubljane: Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje: 1885–1914*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv.

ŠVAB, ALENKA

2001 *Družina: Od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

ŠVANJCER, JANEZ J.

2004 *Ženska v slovenski vojni in vojaški zgodovini*. V: *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev: Celje, 30. september–2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 141–151.

TERCELJ OTOREPEC, MOJCA

2001 *Trnovski tičarji in solatarce*. Ljubljana: Prešernova družba.

TEUTENBERG, HANS JÜRGEN

1985 *Homo habitans: Zur sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit*. Münster: Copenrath.

THORNE, BARRIE

1987 Re-visioning Women and Social Change: Where are the Children. *Gender and Society* 1 (1): 85–109.

TILLEY, CHRISTOPHER

1999 *Metaphor and Material Culture*. Oxford: Blackwell Publishers, 1999.

2007 Materiality and Materials. *Archeological Dialogues* 14 (1): 16–20.

TILLEY, CHRISTOPHER (IDR., UR.)

2006 *Handbook of Material Culture*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage, 2006. https://sk.sagepub.com/reference/hdbk_matculture.

TOMAŽIČ, TANJA

1983 *Ljubljana po predzadnji modi: O krojačih, šiviljah, modistkah in njihovem delu v letih pred prvo svetovno vojno do začetka druge*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

1984 Gospodinjski izdatki v meščanski družini. *Traditiones* 13: 111–126.

1999 *Igrače: Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

TOULMIN, STEPHEN

1990 *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*. Chicago: Chicago University Press.

TURK NISKAČ, BARBARA

2021 *O igri in delu: Antropologija zgodnjega otroštva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

TURMEL, ANDRÉ

2008 *A Historical Sociology of Childhood: Developmental Thinking, Categorization and Graphic Visualization*. Cambridge: Cambridge University Press.

TYLOR, EDWARD BURNETT

1994 (1871) *Primitive Culture: Researches into Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom*. London: Routledge.

UHLIŘ, HUGO

1932 *Domači vedež: Zlata knjiga naših družin z nasveti iz vseh panog domačega gospodarstva, rodbinskega in družabnega življenja*. V Ljubljani: Umetniška propaganda.

VARGA, DONNA

2009 Gifting the Bear and a Nostalgic Desire for Childhood Innocence. *Cultural Analysis* 8: 71–96.

VEBLEN, THORSTEIN

2020 (1899) *Teorija brezdelnega razreda: Ekonomska študija institucij*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

VELIKI SPLOŠNI LEKSIKON

1998 *Veliki splošni leksikon: Knj. 5: Ma–Ož*, ur. Marija Javornik. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

VIGARELLO, GEORGES

1999 (1985) *Čisto in umazano: Telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba / *cf.

VILFAN, SERGIJ

1961 *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica.

VODE, ANGELA

1999 *Značaj in usoda*. Ljubljana: Krtina.

VODOPIVEC, NINA

1997 Življenje rdeče hiše v tridesetih letih. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 37 (3): 33–38.

VODOPIVEC, PETER

2012 Zgodovina je v resnici neponovljiva. [Intervju.] *Pogledi* 23–24, 12. 12.: 24–27.

VOGELNIK, ADOLF

1938a Stanovanjske razmere v delavskih kolonijah na področju mesta Ljubljane. *Kronika* 5 (1): 43–48.

1938b Stanovanjske razmere v delavskih kolonijah na področju mesta Ljubljane. *Kronika* 5 (2): 119–124.

1939 Donesek k stanovanjskemu vprašanju Ljubljane. *Tehnika in gospodarstvo* 5 (1–2): 23–33.

VOGRINC, JOŽE

2005 Kako so predmeti omrtveli in kaj jim danes vdihuje življenje?: Sociologove opazke. *Argo* 48 (2): 138–141.

VOLC, JOSIP

1928 *Poglavja o vzgoji*. V Ljubljani: H. Ničman.

VONTA, TATJANA

2008 *Razvoj pedagoških idej in organizirane predšolske vzgoje*. Koper: UP Pedagoška fakulteta.

VRHOVEC, IVAN

1885 Topografski opis Ljubljane in zgodovina ljubljanskega mestnega zastopa v minulih stoletjih. *Letopis Matice slovenske* 1885, 184–270.

VRHOVEC [BRENK], KRISTINA

1939 *Fran Milčinski – vzgojnik*. Ljubljana: Ženska založba Belo-modre knjižice v Ljubljani, 1939.

VURNIK, BLAŽ

2016 Nova doba prihaja!: Industrija, delo in kapital v Ljubljani od prve polovice 19. stoletja do začetka 21. stoletja. V: Blaž Vurnik idr., *Nova doba prihaja!: Industrija - delo - kapital*. Ljubljana: Mestni muzej, 8–48.

2021 *Vsa življenja Cukrarne: Od tovarne prek »mrtvašnice« in »mestne sramote« do novega težišča mesta*. https://mgml.si/media/press/2021/09/22/Bla%C5%BE_Vurnik_Vsa_%C5%BEivljenja_Cukrarne.pdf.

WEBER, MAX

2002 (1905) *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.

WIEGELMANN, GÜNTER

1967 *Alltags- und Festspeisen: Wandel und gegenwärtige Stellung*. Marburg: Elwert.

WINNICOTT, DONALD WOODS

1953 Transitional Objects and Transitional Phenomena: A Study of the First Not-Me Possession. *International Journal of Psycho-Analysis* 34: 89–97.

1991 (1971) *Playing and Reality*. London in New York: Routledge.

WALDREN, JACQUELINE IN IGNACY-MAREK KAMINSKI (UR.)

2012 *Learning from the Children: Childhood, Culture and Identity in a Changing World*. New York in Oxford: Berghahn Books.

ZAKON

1922 Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. *Zakon o zaščiti delavcev*. V Ljubljani: Tiskovna zadruga.

ZAVIRŠEK, DARJA

2020 *Družinski pojmovnik za mlade*. Maribor: Aristej.

ZELIZER, VIVIANA

1985 *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*. New York: Basic Books.

ZEMLJIČ, IGOR

2004 Odmevi ženskega kriminala v slovenskem časopisju na začetku 20. stoletja. V: *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev: Celje, 30. september–2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 325–345.

ZIDAR, MARIJA

2002 *Oris družbene konstrukcije otroštva na Slovenskem*. (Diplomsko delo.) Ljubljana: [M. Zidar].

- 2003 Nove-stare reprezentacije otrok in otroštva: Dekonstrukcija »protektivnega« otroštva. *Teorija in praksa* 40 (2): 357–374.

ZULJAN, ANKA (IDR.)

- 1992 *Postrešček, kje si?: Sto let dela in življenja ljubljanskih postreščkov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

ZUPANČIČ, BOGO

- 2004 Predel Vrtača v Ljubljani in blok Šahovnica: [Arhitekt] Josip Costaperaria. *Oris* 6 (30): 86–93.
- 2005a Spomin na vilo in brezo. V: Bogo Zupančič, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: Zv. 1*. Ljubljana: KUD Polis, 86–93.
- 2005b *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: Zv. 1*. Ljubljana: KUD Polis.
- 2006 *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: Zv. 2*. Ljubljana: KUD Polis.
- 2007 *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: Zv. 3*. Ljubljana: KUD Polis.
- 2008 *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: Zv. 4*. Ljubljana: KUD Polis.

ZUPANČIČ, ALENKA

- 2005 ABC freudovske revolucije. *Problemi* 43 (7–8): 67–89.

ŽAGAR, JANJA

- 1986 Služkinje v Ljubljani. *Traditiones* 15: 19–49.
- 1989 The Enticement of the City. V: *The Conference The Methods and Research Problems of the City and Village Anthropology, Łódź-Zakościele, 6–7th June, 1989*, ur. Bronisława Kopczyńska-Jaworska (idr.). Łódź: University, 33–36.
- 1994 *Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Mladika.
- 1997 *Vrata kroga: O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem: Razstavni katalog*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- 2004 *Pokrivala: Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- 2015 Moda – družbena vzgoja okusa. *Etnolog* 25: 155–180.

ŽIDOV, NENA

- 1991 Bežigrasko predmestje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 7 (1): 124–127.
- 1994 *Ljubljanski živilski trg: Odsev prostora in časa (1920–1940)*. Ljubljana: Viharnik in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- 1996 Ljubljanski živilski trg in prehrana meščanov v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. *Traditiones* 25: 229–237.
- 2012 Časopisi o beračih na Slovenskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. *Etnolog* 22: 45–64.

ŽIŽEK, SLAVOJ

- 1987 *Jezik, ideologija, Slovenci*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- 1999 Krščanstvo, dejanje in zlo. *Razpol* 11: 29–30.

ŽLENDER, NATAŠA

- 1987 *Fondove hiše: Bivalna kultura prebivalcev železničarske kolonije s poudarkom na predvojni dobi*. (Diplomsko delo.) Ljubljana: [N. Žlender].

ŽMUC, IRENA

- 2008 Slovensko meščanstvo: Ali iskanje žlahtnejših narodnih korenin. V: *Slovensko meščanstvo: Od vzpona nacije do nacionalizacije*, ur. Jože Dežman in Božidar Jezernik. Celovec: Mohorjeva družba, 67–78.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, SABINA

- 2000 *Ora et labora – in molči ženska!: Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880–1910*. Ljubljana: Založba /*cf.
- 2003a Novo materinstvo: Novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. *Annales: Ser. hist. et soc.* 13 (2): 327–338.
- 2003b Menstruacija postane javni problem. *Časopis za kritiko znanosti* 31 (212): 67–81.
- 2013 *Ženski so pa vrasle svetlejšje dolžnosti nego kuhati in prati: Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne: Univerzitetni učbenik*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. [Elektronska knjiga.]
- 2015 *Ženske na trgu dela: Čas sprememb 1880–1910*. V: *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 119–137.

The Material World of Childhood

The book deals with the intersection of material culture and early childhood from the beginning of the 20th century to World War II in Ljubljana and its suburbs. It is based on oral (interviews from the center and outskirts of the town), written (nursing and care manuals, etiquettes books, encyclopedias, fiction, magazines, newspapers), image sources (photographs, family film footage), and museum exhibition layouts. Concerning the oral material, a distinction was drawn between childhood memories constructed during narration and for which all principles of narrativity and conversational interaction apply, and childhood memories that do not have the status of testimony, though they may appear so. Childhood memories are fantasies that assemble to serve the present or future and exist only in symbolic form. Nonetheless, the primary material for the research was oral sources, namely twenty hours of semi-structured interviews with ten narrators born between 1916 and 1937. The questions of the interviews dealt with food culture, clothing appearance, and housing culture, all parts of so-called material culture within the framework of ethnological research. Semi-structured interviews are not patterns but examples for qualitative analysis. I segmented the collected material and coded these segments with the main categories of the study; thereby, I was flirting with grounded theory, one of the qualitative research methods. Through deconstruction, segmentation, and reconstruction, created in dialogue with academic texts, the material culture of young children in the first half of the 20th century in Ljubljana and its surroundings was gradually outlined.

The material world of children is a rich but disorderly pattern of relationships between ideas, objects, and people. The objects of childhood “talk” about the adult’s attitude toward the child’s physical and mental development, or social and cultural socialization affinities and preferences. During the period under observation, the social status and gender of the child were shaped by material-linguistic practices, thus creating a cultural horizon in which he or she lived. Notably, parents’ employment and related social power had an enormous effect on the lifestyles of small children, who also developed their specific practices. Along the lines of this thought, the purpose of this book was to open a window into the intertwined childhoods of Ljubljana in the first half of the last century. The text is a kind of guide to the “cultural landscapes” of nutrition, care, clothing, playing, and the living conditions of the time.

Ljubljana was not a typical industrial town at the time but an administrative and cultural center and a traffic junction. The real social upheaval brought about by World War I and modernization uprooted everything that had seemed assured and safe. In the dynamics of the socio-economic ties of that time, the emerging bourgeois culture was increasingly moving away from aristocratic and agricultural values. The so-called sentiment of childhood, the sense and concept of the child as an object of intrinsic value, was a fundamental component of this process in which the adult had an infinite capacity to sentimentalize, project, and objectify the child, as an innocent native consumer. Aside from the bourgeois who occupied the center of the town, most workers, professionals, and unskilled migrants from rural environment lived on its outskirts.

Due to the frequent absence of working parents, most working-class families had no mental space for childhood sentiment. The diversity of lifestyles was dominated by patriarchal order, which educated women of the period began publicly protesting against for the first time. Their demands were aimed at legalizing contraception and decriminalizing abortion, including social indications, but these efforts of free-thinking women were relatively unsuccessful. The period under consideration was characterized by a fall in fertility rates, maternal, infant, and child mortality reductions, and increased life expectancy. Still, these characteristics are part of a demographic transition that spans a more extended period and was part of the broader modernization process. In the age of fast-growing industrialization, society needed professional staff to manage entrepreneurship. In their so-called care for the nation, various (male) experts of that period disciplined women's bodies by pronatalist thinking, including eugenic policies to achieve a numerically adequate and healthy society. In parallel with these policies, there had been a systematic increase in public awareness of the importance of hygiene, breastfeeding, and infant care. At the same time as the demographic transition, there was a transition from traditional to modern motherhood, characterized by the transfer of social power from mothers and midwives to (male) professionals, notably doctors and educators, who defined motherhood as the women's calling. During the two World Wars, Ljubljana's women generally gave birth in maternity wards with trained midwives and obstetricians, while in the vicinity of the town, deliveries were still in the hands of educated or uneducated midwives.

The eating habits of preschool children in and around Ljubljana during the period under observation were determined by age, season, the family's social position, and their associated lifestyle, which was dictated not only by the wider community but also by the taste and skills of the cook. The eating habits of children and adults in Ljubljana did not differ much from the contemporary eating culture of Maribor and its suburbs. The character of the higher social strata's eating habits emphasized diversity and quality of foods, while uniformity and satiety characterized the foods and meals consumed by poorer classes. Floury meals and vegetables dominated the daily diets of small children, along with water, white coffee, and tea as daily beverages. Children of upper-middle-class families could taste cookies, sweets, and chocolate. At the same time, beggars' children, orphans, and children of unqualified workers in Ljubljana's surroundings were hungry or malnourished. Food was a valuable cultural component regardless of the household's social status, as witnessed by the common practice of withholding food from children as a form of punishment.

Children dressed similarly, but the quality of workmanship and the number of pieces of clothing differed along with the parents' wealth and social status. At the beginning of the 20th century, children in Ljubljana and the surrounding area were still wearing miniature versions of women's dresses or men's suits tailored to their social status. Baby clothing appeared in the urban environment between the two wars, along with the boom of a new image of the child. For the children of wealthy bourgeois families, clothing was sewn by the best tailors and knit by well-known knitters, hats and headwear were made by milliners, and shoes and sandals were made by skilled shoemakers. Only upper-class bourgeois children wore fine clothing daily, while others had to settle for appearances that were financially accessible by their parents. Children from less affluent bourgeois families wore homemade and rare ready-to-wear apparel and shoes. However, the chil-

dren of poor families wore clothes sewn by their mothers from cheaper fabrics or repurposed adult clothing. Turning old clothes into new, most often baby clothes, was a way of extending the usefulness of clothing and was common practice in most social layers until the post-war days.

The dwelling culture of children in Ljubljana and its suburbs during the first half of the 20th century showed significant differences in the type and manner of residence between small workers' flats on the outskirts, where daily life took place in one or two rooms and large prestigious urban dwellings in multi-dwelling or commercial-residential buildings or single-family villas. In the case of the latter, daily practices were conducted on separate premises following the social norms of the time and above all with respect for privacy. Most of Ljubljana's inhabitants and suburban migrants, including many children, slept with parents in unheated rooms but spent most waking hours in so-called living kitchens, warm spaces where daily family life was conducted. Many children spent much time outdoors during the warmer months, while affluent bourgeois families spent their afternoons in the dining room, reception, or parlor of their residence. Household servants had access to a maid's room and kitchen. Children of wealthy bourgeois families had their own rooms designed for sleeping, storing clothes, and playing. The distribution of economic and social power was also evident in the furnishings of dwellings; children's furniture was familiar to bourgeois children and the children of well-paid professionals and low-wage workers but was not equally luxurious. The housing misery in parts of Ljubljana's suburbs was comparable to Maribor during the interwar years.

Children of lower social classes used to play with toys made of wood, cloth, sheet metal, clay, etc. Adults made small children's toys at home or found by the children themselves in nature, e.g., pebbles, beans, pumpkin seeds, pieces of wood and bricks, flowers, twigs, sticks, etc. The toys of higher social classes were made by craftsmen or imported and presented in toy stores or catalogs. Adults chose toys according to their socialization preferences: the toy had to be appropriate for gender, age, status, and worldview. It was a luxury item, especially the celluloid doll and the leather ball; it was like sweets, trendy clothes, or a kid's room. It was a presentation of the parents' status.

At the end of the 19th century, when the law on the protection of children from paid work came into force, children left the labor market. Children continued to work, but ideally, among middle and upper-middle-class people, their value turned from economical to emotional. Patterns of parental behavior are transmitted to children through an unconscious internalization process, first by incorporation, then by introjection, and finally by identification. Generational transmission of social relations, which were (and remain) patriarchally regulated, is therefore essential for identity construction. This is confirmed by the analysis of urban and suburban eating habits (e.g., differences in distribution, quantity, and quality of food), clothing cultures (e.g., girls did not wear trousers), division of gender roles in children's play that reproduced and processed the reality that children lived in, and the sexually colored purpose of toys.

Adults' social and cultural socialization abilities, affinities, and preferences are most effectively enforced in disciplining a small body. Rapid weaning was typical for babies of upper-class liberal mothers and working-class mothers of lower social strata. Getting used to toilet hygiene was early; already at six months, the baby's bottom met the cold metal of the potty for the first time. Evening rituals of putting a child to bed, as families with small

children know today, were rare, present in lower-middle-class (small) bourgeois families. Emotional attachment to biological parents was risky for children from the upper middle class and lower working classes. The former spent their everyday lives with servants (nurses, nannies, governesses), the latter with peers from home and neighbors. These were substitutional or social parents. The analysis of children's material culture shows that hair (hairstyle), digestive tract (eating, excretion), and skin (piercing ears, dressing, shoes) were of interest for the politics of disciplining the body. The moral speech of the etiquette and educational manuals of the time also focused on the position and activity of the hands (masturbation, left-handed people), the movement of the legs (speed and direction of walking), and above all on regulating the opening of the mouth (speaking). The more valuable the child, the more extensive the control over the body and the more regulated the child's behavior was. At the opposite end of the spectrum of parents' socialization abilities, a street child was left to peer society.

There was a gap between actual educational interventions and the ideal, and between the image of childhood, which should be protected and long-lasting, and its reality, when it was often threatened and short. Childhood was supposed to be the cultural value of the 20th century that the contemporary inhabitants of Ljubljana were unable to realize.

Vanja Huzjan, etnologinja in filozofinja, je strokovna sodelavka in raziskovalka v Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

Otroci in s tem tudi njihova gmotna kultura so bili v etnologiji in antropologiji na Slovenskem vse do nedavna deležni le obrobne (tako metodološke kot vsebinske) pozornosti. Posamezne, z njihovim načinom življenja in kulturo povezane teme (denimo igrače, oblačilna oziroma bivanjska kultura otrok, vzgoja, odnos do različnih otrok) so bile obravnavane redko; razredna in analiza gmotne kulture otrok z vidika spolno določenih vlog v izbranem okolju in obdobju je zato izjemno znanstveno raziskovalno delo.

Iz recenzije izr. prof. dr. Mateje Habinc

Avtorica je z uporabo raznovrstnih virov in natančno analizo sestavila nepoznani svet vsakdanjega življenja malih otrok, v katerem mrgoli od pomembnih podrobnosti, ki so zaznamovale odraščanje otrok v različnih socialnih pogojih. Prav primerjalna analiza obogati ta svet in omogoča branje skozi različne vpoglede. Od ogrevanega meščanskega salona in imenitno oblečenih otrok, ki so se igrali s kupljenimi igračami, do otrok, ki so se svobodno gibali v okolici doma in se igrali s palicami in kamenčki, se pred očmi bralstva zvrstijo prizori malih otrok in njihovih družin nazorno in prepričljivo, kot bi gledali film.

Iz recenzije izr. prof. dr. Mirjam Milharčič Hladnik

ISSN 2232-3090 20 €

9 789610 507307

<http://zalozba.zrc-sazu.si>